

UNIVERZITET U BEOGRADU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Predrag M. Nikolić

**GOVOR MRŽNJE U INTERNET KOMUNIKACIJI U
SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Predrag M. Nikolić

INTERNET HATE SPEECH IN SERBIA

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

Mentorka:

prof. dr Snježana Milivojević, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Članovi komisije:

prof. dr Dejan Milenković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

prof. dr Dragan Popadić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

GOVOR MRŽNJE U INTERNET KOMUNIKACIJI U SRBIJI

Rezime

Predmet ove disertacije je teorijska analiza regulatornog, komunikološkog, tehnološkog i socio-kulturnog okvira u kome nastaje i širi se „govor mržnje“, kao i analiza sadržaja i analiza efekata govora mržnje u internet komunikaciji u Srbiji. Cilj disertacije bio je da preciznije definiše sadržaj govora mržnje i kontekst u kome on nastaje, da u odnosu na kulturološke specifičnosti Srbije preciznije utvrdi granicu između mere u kojoj je neophodno omogućiti nesmetanu slobodu izražavanja i ograničiti širenje govora mržnje. Osnovna hipoteza u ovom radu bila je da je koncept govora mržnje višeznačan i da njegovo razumevanje zavisi od geografskog, kulturnog i uopšte socijalnog konteksta u kome se on manifestuje. Govor mržnje na internetu negativno utiče na javnu komunikaciju te samim tim i na proces formiranja javne sfere. Budući da tako ometa kvalitetnu raspravu o problemima od društvenog značaja, govor mržnje otežava donošenje demokratskih odluka i na direktan način urušava demokratske vrednosti u društvu.

U istraživanju je sprovedena komparativna analiza evropskih i nacionalnih pravnih akata u oblasti govora mržnje i slobode izražavanja, dat je kritički pregled ključnih međunarodnih naučnih studija i istraživanja govora mržnje na internetu, kao i institucionalna analiza postojećih mehanizama za suzbijanje govora mržnje. Pored toga sprovedena je analiza odabranih aktera i analiza sadržaja internet stranica na kojima je plasiran govor mržnje prema određenim manjinskim grupama u Srbiji.

U istraživanju je identifikovan, opisana i problematizovan fenomen govora mržnje na internetu u kontekstu javne komunikacije u Srbiji. U definisanju samog pojma govora mržnje, kroz komparativnu analizu različitih izvora, uočeno je da njegovo identifikovanje zavisi od toga šta se u određenom društvenom, političkom i kulturnom kontekstu smatra za osnovni problem koji želi da se reši ovakvim definicijama. Posebno je istaknuta razlika u shvatanju govora mržnje u različitim pravnim tradicijama u svetu. Pored toga, u široj

javnosti kao i u različitoj stručnoj literaturi često nije dovoljno dobro definisana jasna granica govora mržnje u odnosu na uvrede, klevete, negaciju nekih istorijskih događaja ili opravdavanje zločina, vređanje simbola, kritiku javnih ličnosti, različitih političkih stavova i religija. Nedovoljno jasna granica između dozvoljenog i potencijalno zabranjenog izražavanja dovodi do nesporazuma i neefikasne borbe protiv govora mržnje koji bi potencijalno mogao da izazove ozbiljne negativne posledice. Oštra kritika nekog pojedinca ili neke grupe veoma lako može biti protumačena kao govor mržnje, a takav pristup zapravo zatvara prostor za diskusiju o nekom problemu i na direktan način sputava slobodu izražavanja, te ugrožava deliberativan proces u demokratskom društvu.

Neusklađenost različitih propisa koje se tiču govora mržnje i onih koji regulišu internet, kao i različiti pristupi u definisanju govora mržnje, dovode do neefikasnosti i neadekvatnosti mera za njegovo suzbijanje u komunikaciji putem interneta. Regulatorni okvir za govor mržnje u onlajn okruženju uveliko se približio okviru koji je uspostavljen za regulisanje govora mržnje u tradicionalnim medijima. Specifičnosti regulacije koje se odnose na internet, vezane su u velikoj meri za specifičnosti tehnologije koja omogućava ovaj vid komunikacije. Imajući u vidu da celokupna oblast regulacije internet sadržaja još uvek nije u potpunosti adekvatno regulisana ni na međunarodnom nivou, budućnost ove regulative u Srbiji zavisiće i od ukupnog razvoja i međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Postojeći regulatorni mehanizmi mogli bi da budu dovoljni ukoliko bi se dodatno profesionalizovali i sprovodila postojeća regulatorna rešenja koja bi se ravnopravno primenjivala kako na komuniciranje u tradicionalnim medijima, tako i na komuniciranje u novom medijskom okruženju uslovljeno konstantnim tehnološkim razvojem i promenama.

Iako još uvek nisu dostupni precizni podaci koji bi obuhvatili sav sadržaj u internet komuniciranju, sudeći prema postojećim istraživanjima, govor mržnje koji se smatra krivičnim delom, ekstreman govor koji poziva na nasilje i vršenje drugih krivičnih dela, veoma je redak. U analizi govora mržnje koji nije protivzakonit u Srbiji uočeno je da takva vrsta govora čini oko 20% od celokupnog internet sadržaja koji je prijavljen zbog kršenja pravila Kodeksa novinara po različitim osnovama. U analizi podataka u periodu od pet godina nije se mogao utvrditi porast govora mržnje u onlajn medijima. Ipak, detaljnija i

opsežnija istraživanja su neophodna da bi se bolje shvatilo stanje i razumeli mehanizmi viralnog širenja govora mržnje koji potencijalno može da mobiliše na akciju protiv nekog pojedinca ili grupe. Ključni zaključak ovog istraživanja je da su događaji koji polarizuju javnost najčešći okidač za bujanje govora mržnje, naročito prema predstavnicima različitih manjina. U periodu kada se svi mediji intenzivno bave nekim događajem koji polarizuje javnost, u internet komunikaciji se beleži povećana aktivnost svih učesnika koji često koriste pogrdne izraze, teorije zavere, uvrede i rečnik koji se može smatrati govorom mržnje. Kada je analiza aktera prema kojima je najčešće upućen govor mržnje u pitanju, trendovi u Srbiji su uglavnom slični onima u Evropi. Ipak, prema sprovedenoj analizi, u Srbiji se posebno ističe govor mržnje prema Romima i pripadnicima LGBT populacije, dok od ostalih grupa prednjači govor mržnje prema Albancima, Hrvatima i ženama.

Ovo istraživanje nije moglo da utvrdi direktnu vezu između širenja govora mržnje putem interneta i porasta nasilja u realnom životu. Globalna transformacija ljudske komunikacije kroz korišćenje interneta je omogućila znatno lakše i brže komuniciranje, kao i razmenu i objavljivanje poruka koje mogu biti kvalifikovane kao govor mržnje. Umreženi svet, koji funkcioniše na mrežnom sistemu u kome svi mogu da komuniciraju sa svima, postao je veoma zahtevan za regulaciju, pa se čini da ne postoji dovoljno efikasan način za sputavanje svih negativnih pojava koje se u toj komunikaciji mogu pojaviti. Govor mržnje u komunikaciji putem interneta ima potencijal da ujedinjuje istomišljenike i, što može biti posebno opasno, dodatno ih ekstremizuje. Psihologija gomile, naročito u ovakvom okruženju, utiče na homogenizaciju grupe koja se lako ekstremiše i tera one koji imaju blaže stavove da se priklone agresivnoj većini.

Polazeći od modela deliberativne demokratije koji je razvio Jirgen Habermas, primenjen na savremeno društvo u kome je internet postao jedan od značajnih kanala komuniciranja, kao i od teorija Manuela Kastelsa (*Manuel Castells*) o umrežnom društvu i moći komunikacije, analizirana je uloga koju govor mržnje ima u ovim procesima. Govor mržnje je prepoznat kao faktor koji ometa kvalitetnu raspravu o problemima od društvenog značaja i otežava donošenje demokratskih odluka. Govor mržnje u tom smislu može se posmatrati kao sredstvo kojim se određene grupe i pojedinci bore za dominaciju, odnosno

bore za pridobivanje moći ili reafirmaciju sopstvenog identiteta unutar javne sfere. Dominacijom u komunikaciji mogu da diskvalifikuju drugog i potencijalno utiču na diskriminaciju manjina, što u širem kontekstu utiče na participaciju i dovodi do urušavanja demokratskih tekovina u društvu.

Ključne reči: govor mržnje, sloboda izražavanja, internet komunikacija, javna sfera, diskriminacija

Naučna oblast: Političke nauke

Uža naučna oblast: Komunikologija i informatika

UDK broj: 316.647:316.77(043.3)

INTERNET HATE SPEECH IN SERBIA

Summary

The topic of this dissertation is the theoretical analysis of the regulatory, communication, technological and socio-cultural framework in which the "hate speech" is being developed, as well as analysis of the content and analysis of the effects of hate speech in online communication in Serbia. The aim of the dissertation was to more precisely define the content of hate speech and the context in which it arises, and in relation to the cultural specifics of Serbia, more precisely determines the boundary between the measure in which it is necessary to provide unhindered freedom of expression and limit the spread of hate speech. The main hypothesis in this work was that the concept of hate speech is multidimensional and that its understanding depends on the geographical, cultural and general social context in which it manifests itself. Hate speech online has a negative impact on public communication and, consequently, on the process of forming a public sphere. Since it hinders the quality debate on the problems of social coercion, hate speech makes it difficult to make democratic decisions and directly undermines the stability of democratic values in society.

The study has conducted a comparative and normative analysis of European and national legal acts in the field of hate speech and freedom of expression, as well as other international scientific studies and research in order to better understand the problem of hate speech online, as well as institutional analysis of existing mechanisms for combating hate speech. In addition, an analysis of selected actors of hate speech was conducted through an analysis of the content of the websites where hate speech was addressed to certain minority groups in Serbia.

The research described the phenomenon of hate speech online as a complex phenomenon needed to be analysed from several angles to show more clearly all the problems and all the challenges of its precise definition. In defining the notion of hate speech itself, through a

comparative analysis of various sources, it is noted that it depends on what is considered to be a basic problem which particular country wants to solve with such definitions. There is a particular difference in understanding of the hate speech in various international legal traditions. In general public, as in various professional literatures, the definition of hate speech is often not clear enough in relation to insults, defamation, denial of some historical events or justification of crimes, insulting symbols, and criticism of public figures, political affiliations and religions. The insufficiently clear boundary between permitted and potentially prohibited expression leads to misunderstandings and ineffective fight against hate speech that could potentially cause serious negative consequences. A sharp critique of an individual or of a group can easily be interpreted as hate speech, and such an approach actually closes the space for discussion and directly suppresses freedom of expression and endangers the deliberative process in a democratic society.

The inconsistency of various regulations concerning hate speech and those that regulate Internet, as well as a different approach in defining hate speech, leads to inefficiency and inadequacy of measures to combat hate speech online. The regulatory framework for hate speech in the online environment has approached a framework that was set up to regulate hate speech in traditional media. The specificities of regulation concerning hate speech in online communication are largely related to the specificity of the technology that allows this type of communication. Since the entire domain of regulation of online content is still not fully adequately regulated at the international level, the regulation of online hate speech in Serbia will be largely dependent. Existing regulatory mechanisms could be sufficient if they would further professionalise and implement existing regulatory solutions that would equally apply both to communication in traditional media and to communication in the new media environment in constant technological development and change.

Even if precise data that would include all online content are not yet available, according to existing research, hate speech that is considered a criminal offense (extreme speech that calls for violence and other crimes) is very rare. In the analysis of hate speech that is not illegal in Serbia, it is noted that this type of speech makes up about 20% of the total online

content reported for violating the Code of Conduct of Journalists on various bases. In the analysis of data for a period of four years, it was not possible to determine the increase in hate speech online. However, more detailed and extensive research is necessary to better understand the situation and mechanisms of viral spread of hate speech that potentially can mobilize to action against an individual or a group. The key conclusion of this research is that events that polarize the public are the most common trigger of hate speech, especially towards minorities. In a period when all media are intensively dealing with an event that polarise society, there is an increased online activity of all participants who often use harsh terms, conspiracy theories, insults and a dictionary that can be considered a hate speech. When analysing the actors to whom the hate speech is most often addressed, trends in Serbia are mostly similar to those in Europe. Nevertheless, according to the conducted analysis, in Serbia, hate speech toward Roma and LGBT people is particularly high, and high towards other minorities such as Albanians and Croats, as well as to some extent toward women.

This paper could not establish a direct link between the spread of hate speech online and the rise of real-life violence. The global transformation of human communication through the use of the Internet has enabled much easier and faster communication, and likewise the exchange and distribution of messages that can be qualified as hate speech. A networked world that functions on a network system in which everyone can communicate with everyone has become very demanding for regulation, so there seems to be no effective way to hinder all the negative phenomena that can occur in that communication. Hate speech in communication online has the potential to unite the same-minded people and (which can be particularly dangerous) further exacerbating them. The psychology of the crowd, especially in this environment, affects the homogenization of a group that is easily radicalised, and also those who have milder attitudes to bow to the aggressive majority.

Starting from the model of deliberative democracy developed by Habermas, applied to a modern society in which the Internet has become one of the important channels of communication, as well as from the theory of Manuel Castells on networked society and the power of communication, the role played by hate speech in these processes has been

analysed. Hate speech is recognized as a factor that impedes a quality debate on issues of social importance, makes it difficult to make democratic decisions and thus directly undermines the stability of democratic values in society. Hate speech can be seen as a tool which certain groups and individuals use in a struggle for domination, struggle to gain power and reaffirm their own identity within the public sphere. By gaining the power of communication they can disqualify the others and promote discrimination against minorities, which in wider context influence participation and leads to the decline of democracy.

Key words: hate speech, freedom of expression, internet communication, public sphere, discrimination

Sadržaj

1. Uvod.....	1
1.1 Teorijski okvir.....	7
1.2 Metodološki pristup.....	23
1.3 Istraživačko pitanje i hipoteze.....	25
2. Problemi definisanja govora mržnje.....	27
2.1. Analiza osnovnih pojmova.....	28
2.2. Osnovni oblici govora mržnje.....	42
2.3. Granice slobode izražavanja.....	50
3. Komunikacija i govor mržnje na internetu.....	58
3.1. Govor mržnje u mrežnom komuniciranju.....	63
3.2. Uticaj govora mržnje na građansku participaciju.....	74
3.3. Identitet, moć i govor mržnje.....	80
4. Normativni okvir za slobodu izražavanja na internetu.....	87
4.1. Oblast regulacije.....	88
4.2. Međunarodni pravni okvir.....	92
4.3. Nacionalni pravni okvir.....	106
4.4. Samoregulacija i druge mere regulacije.....	112
4.5. Regulacija posrednika u komuniciranju.....	115
4.6. Tendencije razvoja regulatornog okvira za govor mržnje.....	119
5. Govor mržnje u novom tehnološkom okruženju.....	123
5.1. Transformacija novih medija.....	123
5.2. Osnovni tipovi internet komuniciranja.....	132
5.3. Govor mržnje na internet servisima i aplikacijama.....	142
5.4. Tehnološke mogućnosti za suzbijanje govora mržnje.....	149
6. Društveni i kulturni kontekst govora mržnje na internetu.....	154
6.1. Akteri govora mržnje.....	159
6.2. Specifičnosti govora mržnje u Srbiji.....	169
6.3 Govor mržnje na internet portalima u Srbiji.....	176
6.3.1. Karakteristike govora mržnje na internetu.....	180
6.3.2. Akteri.....	185

6.3.3. <i>Metje govora mržnje</i>	188
6.3.3.1. <i>Romska nacionalna manjina</i>	191
6.3.3.2. <i>Albanska, hrvatska i jevrejska nacionalna manjina</i>	193
6.3.3.3. <i>Migranti</i>	196
6.3.3.4. <i>Pripadnici LGBT populacije</i>	198
6.3.3.5. <i>Žene</i>	204
6.4. <i>Efekte govora mržnje</i>	207
7. <i>Zaključak</i>	213
<i>Literatura</i>	225
<i>Spisak ilustracija</i>	251
<i>Biografija</i>	253

Uvod

U istraživanju govora mržnje u internet komunikaciji nameću se brojne nedoumice u pristupu koje proističu iz specifičnosti i kompleksnosti ove teme. Pre svega ova tema iz novog ugla problematizuje pitanje granica slobode izražavanja koje je uvek otvoreno kako među pravnicima, filozofima, teoretičarima demokratije i medija, tako i u ostaloj stručnoj javnosti. Različite tradicije i iskustva u različitim zemljama dodatno komplikuju ovu osetljivu temu i otvaraju prostor za različite interpretacije složenog međunarodnog pravnog sistema koji se njome bavi. Budući da je brzina komunikacije, učestalost i oblici međuljudske interakcije putem internet mreže u stalnom porastu, a novo digitalno okruženje u stalnim promenama uslovljenim tehnološkom revolucijom, nije lako doći do egzaktnih podataka koji bi olakšali sagledavanje ove pojave.

Predmet ove disertacije je teorijsko problematizovanje komunikološkog, regulatornog, tehnološkog i kulturološkog okvira u kome nastaje i širi se „govor mržnje“, kao i analiza sadržaja i analiza efekata govora mržnje u internet komunikaciji u Srbiji. Cilj disertacije je da definiše, opiše i objasni sadržaj govora mržnje i kontekst u kome on nastaje i da u odnosu na kulturne i društvene specifičnosti Srbije preciznije utvdi granicu između mere u kojoj je neophodno omogućiti nesmetanu slobodu izražavanja sa jedne, i ograničiti širenje govora mržnje, sa druge strane. Pored toga, u disertaciji je analiziran potencijalni uticaj koji govor mržnje i širenje diskriminativnih ideja putem interneta ima na porast ekstremizma, mobilizaciju istomišljenika sa ekstremnim idejama i stavovima, porast nasilja i diskriminacije prema određenim grupama ili pojedincima, a samim tim i na urušavanje demokratski uređenog društva.

Govor mržnje, kako ga definiše Komitet Ministara Saveta Evrope¹, odnosi se na sve oblike izražavanja koji „šire, podstiču, promovišu i opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju,

¹ Preporuka br. R (97) 20 Komiteta Ministara zemljama članicama u vezi sa „govorom mržnje“

antisemitizam kao i sve ostale oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući: netoleranciju izraženu kroz agresivni nacionalizam i etnocentrizam, diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porekla“. Pored navedenih, u govor mržnje se jasno mogu svrstati i ostale forme diskriminacije i predrasuda, kao što su anticiganizam, kristijanofobija, islamofobija, mizoginija, seksizam i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

U istraživanju koje je sproveo Savet Evrope 2012. godine pokazalo se da se čak 78% korisnika interneta susrelo sa govorom mržnje u komunikaciji. Dve petine se osetilo lično ugroženim zbog takvog načina širenja govora mržnje, dok je svaki dvadeseti priznao da je lično objavio neku poruku putem interneta koja se može karakterisati kao govor mržnje².

U izveštaju Instituta Simon Vizental o digitalnom teroru i mržnji za 2011. godinu, ustanovljen je rast od 12% problematičnih veb-sajtova, foruma, blogova, tvitova i sličnih internet sadržaja u odnosu na prethodnu godinu³. U suštini je nemoguće dobiti precizne kvantitativne i kvalitativne podatke o ovakvom vidu sadržaja koji se distribuira putem interneta, naročito ako se uzmu u obzir individualne poruke koje je gotovo nemoguće pratiti ili viralnost i interaktivnu mogućnost objavljivanja sadržaja na raznim internet platformama koje postoje i stalno se unapređuju.

Dok je Srbija prolazila kroz dramatično razdoblje raspada Jugoslavije obeleženo ratnim sukobima, ekonomskom krizom, urušavanjem institucija i slomom morala, govor mržnje u tradicionalnim medijima, ali i u svakodnevnom političkom životu, bio je uobičajena pojava. Sa demokratizacijom društva žave i konsolidacijom političkog sistema u Srbiji očekivano je bilo da se takav diskurs polako povlači iz javnog života kao nepoželjan u ozbiljnom

(Komitet ministara usvojio preporuku 30. oktobra 1997. godine)

[http://www.coe.int/t/dg4/standardsetting/media/doc/cm/rec\(1997\)020&expmem_EN.asp](http://www.coe.int/t/dg4/standardsetting/media/doc/cm/rec(1997)020&expmem_EN.asp) (datum posete: 15. 06. 2017)

² Dostupno na stranici Saveta Evrope:

http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Training/Training_courses/2012_Mapping_projects_against_Hate_Speech.pdf (datum posete 25.08.2015).

³ Digital Terrorism and Hate Report (februar, 2011), dostupan na stranici:

<http://www.wiesenthal.com/site/apps/nlnet/content2.aspx?c=lsKWLbPJLnF&b=4441467&ct=9141065> (datum posete: 15. 06. 2017)

demokratskom dijalogu. Ipak, i ako nije nestao iz medija i opšte društvene komunikacije, govor mržnje našao je posebno plodno tlo u komunikaciji putem interneta, kao načinu na koji gotovo nesmetano može da se širi ne strahujući od ozbiljnih konsekvenci. Naime, specifičnosti internet komunikacije omogućile su mnogo efikasnije širenje svih poruka, pa tako i govora mržnje. Takođe, budući da komunikacija putem interneta često izaziva polarizaciju i ekstremizaciju suprotstavljenih stavova, stiče se utisak da je komuniciranje na internetu preplavljeno najraznovrsnijim sadržajima koji su često veoma uvredljivi za mnoge, najčešće pripadnike manjina, pa čak i otvorenim pozivima na mobilizaciju i delovanje u virtuelnom ali i realnom prostoru protiv tih grupa. I pored određenih uspostavljenih pravnih mehanizama za sprečavanje govora mržnje, imajući u vidu konstantni porast opšteg broja učesnika u komuniciranju putem interneta, raste i broj aktera i složenost sadržaja kojiima odlike govora mržnje. Takva situacija stvara osećaj nesigurnosti kod građana, naročito kod pripadnika manjinskih grupa, koje postaju meta diskriminacije pa čak i zločina motivisanih mržnjom. Potencijalni neuspeh državnih organa da se izbore sa pretnjama nasiljem na internetu, pa čak i sa realnim nasilnim aktima prema pojedincima ili prema privatnoj i društvenoj imovini motivisanih mržnjom, može dodatno da osnaži diskriminaciju kako u internet komunikaciji, tako i u javnoj komunikaciji u svakodnevnom političkom životu.

Iako je teško dokazati direktnu vezu govora mržnje na internetu sa porastom nasilja, ekstremni primeri u svetu pokazuju da je takva veza moguća i potencijalno veoma opasna. Drastičan primer je teroristički napad i masakr u Norveškoj 2011. godine čiji je izvršilac svoje planove i ideje javno objavljivao na portalima i društvenim mrežama.⁴ Ekstremističke i terorističke grupe poput onih koje podržavaju stvaranje takozvane "islamske države"⁵ razvile su kompleksnu mrežu promovisanja svoje ideologije i mobilisanje istomišljenika

⁴ "Norway police say 85 killed in island youth camp attack". London: BBC News. 23. jul 2011.

<http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-14259356> (datum posete 25.08.2015)

Dokument koji je Brejvik sastavio dostupan na: <http://www.document.no/> (datum posete 25.08.2015)

⁵ U medijima kao i u akademskoj literaturi nailazi se na nekoliko naziva, od kojih su najčešći ISIL (The Islamic State of Iraq and the Levant), ISIS (The Islamic State of Iraq and Syria), Islamska država (Islamic State, IS) kao i akronim na arapskom jeziku "Daesh". Detaljnije obrazloženje dostupno u analizi: "Cyberspace in the Service of ISIS", INSS Insight No. 601, dostupno na stranici:

<http://www.inss.org.il/uploadImages/systemFiles/No.%20601%20-%20Tal%20and%20Gabi%20for%20web.pdf>
(datum posete 20.01.2018)

široom sveta putem internet društvenih mreža, posebnih programa za komuniciranje, razmenu video i audio poruka, čak i specijalizovanih internet novinskih agencija. U ovakvim slučajevima mržnja služi kao glavna motivacija, ali je uloga interneta kao platforme za komunikaciju ključna za promociju ekstremističkih ideja.

U svetu još uvek traje debata u kojoj meri bi trebalo i da li je uopšte moguće regulisati internet komunikaciju, koliki stepen kontrole komuniciranja ne ugrožava princip slobode govora i potencijalno uvodi cenzuru. Većina država, kao i međunarodnih institucija, suočile su se sa ovim problemom unoseći ga u zakonske akte, kao i u druge obavezujuće ili manje obavezujuće regulative, ne bi li se širenje mržnje putem interneta umanjilo i njegove posledice suspendovale.

U kontekstu u kojem govor mržnje nastaje u Srbiji, pored toga što je u pitanju jedan globalni trend koji je našao svoje plodno tlo za ispoljavanje putem interneta, postoje i specifičnosti upravo zbog istorijskog konteksta koji je poslužio kao osnovni izvor iz kojeg akteri crpu materijal za širenje govora mržnje. Ono što u tom smislu izdvaja Srbiju od drugih zemalja, jesu specifične grupe prema kojima je iskazana najveća netrpeljivost i koje su najčešća žrtva govora mržnje. To su pripadnici manjinskih zajednica, pre svega Romi, Albanci i Bošnjaci, kao i pripadnici seksualnih manjina, žene, ali i pripadnici suprotnih političkih ideologija, verskih konfesija i nevladinih organizacija. Među onima koji koriste govor mržnje na internetu često su pripadnici navijačkih grupa, verskih organizacija, ekstremno desničarskih organizacija, ali je i ogroman broj onih koji se kriju iza anonimnih ili lažnih imena, koje je često teško identifikovati.⁶

U ovoj disertaciji analiziran je kontekst u kojem govor mržnje postoji na internetu u Srbiji⁷, identifikovani su glavni njegovi akteri, mehanizmi komunikacije i diseminacije govora mržnje, kao i najčešće mete govora mržnje. Analizirana je veza komunikacije i mobilizacije

⁶ Primer novinskog izveštavanja o ovom fenomenu:

http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/govor_mrznje_sve_prisutniji_na_internetu.55.html?news_id=252873#sthas h.SnnzQGVk.dpuf, (datum posete 25.08.2015)

⁷ Pod ovim pojmom podrazumeva se internet sadržaj objavljen prevashodno na srpskom jeziku na servisima, internet portalima i stranicama koje su registrovane u Republici Srbiji.

ekstremnih grupa putem interneta kao pretnja urušavanja tekovina demokratskog društva. Pored toga analizirana je veza i potencijalni uticaj koji internet i društvene mreže imaju na širenje ekstremizma i političkog radikalizma kako u virtuelnoj tako i u realnoj stvarnosti, kao i na delovanje ekstremista u takozvanom „sajber“ prostoru i uticaj takvog delovanje na eskalaciju nasilja protiv pripadnika manjinskih grupa u Srbiji.

Na osnovu brojnih društvenih pokazatelja može se steći utisak da u Srbiji buja govor mržnje na internetu. Širenje takve komunikacije može da bude neposredna opasnost za očuvanje javnog reda i mira i na izvestan način pretnja po demokratsko uređenje i ličnu bezbednost i individualni angažman pojedinaca. Postavlja se pitanje da li je sa povećanjem broja korisnika interneta omogućeno stvaranje i virtuelnog prostora mržnje koji može da mobiliše istomišljenike i predstavlja realnu pretnju za demokratsko društvo u celini.

Bez obzira na postojeće zakonske mere protiv govora mržnje, kao i procedure i uslove korišćenja na većini internet portala i društvenih mreža, koje ipak ne uspevaju da u potpunosti kontrolišu internet komuniciranje i spreče širenje govora mržnje, ne iznenađuje česta debata o pooštavanju sankcija protiv onih koji šire govor mržnje. Imajući u vidu opravdanu sumnju da bi se na taj način potencijalno ugrozila sloboda govora i privatnost građana kao Ustavom zagarantovane kategorije, nužno je pre svega utvrditi realnu potrebu za oštrijom regulacijom, kao i ispitati efikasnost svakih novih mera za ograničavanje slobode govora.

Neophodno je istaći različitu tradiciju u pristupu rešavanja ovog problema u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Evropske zemlje bile su znatno spremnije da uvedu u svoj pravni sistem restrikcije prema širenju govora mržnje u vidu ograničavanja apsolutne slobode izražavanja, u odnosu na SAD koje se principijelno zalažu za slobodnu razmenu informacija putem interneta. Srbija, kao evropska zemlja baštini evropske tradicije suočavanja sa problemom govora mržnje kao govora koji je izuzet od zaštite slobode izražavanja, ali ne treba zapostaviti ni značaj tradicije koja vodi iz vremena socijalističke Jugoslavije, kao i period ratnih sukoba i tranzicije, koji su svakako uticali na formiranje regulatornog okvira, kao i na samo razumevanje ovog koncepta.

U ovoj disertaciji govoru mržnje, u posebnim poglavljima, pristupa se iz različitih uglova koji omogućavaju dublje razumevanje ovog fenomena: komunikološkog, normativnog, tehnološkog i socio-kulturnog. Poseban značaj dat je odredbama, obrazloženju i problemima oko definisanja samog termina govora mržnje koji ima dalekosežne posledice, kako na međunarodnu pravnu regulativu, tako i na celokupno stručno i šire društveno razumevanje ove pojave.

Komunikološki pristup koristi se da objasni ulogu koju govor mržnje ima u komunikaciji, njegov položaj u procesu razmene poruka i uticaj koji može da ima na formiranje javnog mnjenja i građansku participaciju. Značaj komunikološke analize je upravo u pronalaženju potencijalne veze između širenja govora mržnje i derogiranja deliberativnog procesa, odnosno urušavanja demokratskih tekovina u društvu.

U posebnom poglavlju prikazan je normativni okvir za regulaciju govora mržnje u internet komuniciranju, kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou. Pored osvrta na zakonska rešenja, njihovo postojanje (odnosno nepostojanje), objašnjene su i druge metode regulacije, odnosno samoregulacije medija koji se takođe bave suzbijanjem govora mržnje kao i evolucija regulatornog okvira koja prati revoluciju novih medija. Pregled postojećih mehanizama dopunjen je osvrtom na istorijski kontekst u kome se ta regulacija razvijala, pružajući tako uvid u razloge za dominaciju određenih shvatanja govora mržnje ali i u probleme koje nedostatak univerzalne definicije i njegovo donekle proizvoljno tumačenje može da ima na implementaciju svih ovih normi i politika.

U sledećem poglavlju prikazan je tehnološki okvir i karakteristike koje su značajne za širenje govora mržnje na internetu. Od posebne je važnosti razumevanje uticaja koji su na širenje govora mržnje imali brzi tehnološki razvoj i informaciono-komunikaciona revolucija koja je usledila. Pojava internet komuniciranja, pored toga što je ubrzala sve kanale komunikacije, stvorila je i pogodan teren za lakše širenje ekstremističkih stavova i ideologija u direktnoj suprotnosti sa principima demokratije i zaštite ljudskih prava. Analiza tehnoloških osobnosti, pored uvida u internet platforme i metode širenja govora mržnje, pružila je uvid u neke tehnološke mogućnosti za njegovo suzbijanje.

U poslednjem poglavlju, kroz uporednu analizu postojećih istraživanja o diskriminaciji u Srbiji i pojedinih slučajeva širenja govora mržnje na internet portalima, analizirani su potencijalni efekti i veze između govora mržnje na internetu i mobilizacije grupa i pojedinaca, kako u virtuelnoj tako i u realnoj stvarnosti, uticaj na marginalizaciju pripadnika manjina, kao i na ugrožavanje pluralizma mišljenja i ravnopravnosti u društvu. Kroz uvid u društveni i kulturni kontekst, prikazani su akteri i najčešće mete govora mržnje, motivi i posledice ovakvog delovanja kao i drugi društveno-politički aspekti koji su od značaja za ovu pojavu.

U zaključku je dat pregled glavnih nalaza i sumirani su ključni rezultati analize koja je obavljena u svakom od poglavlja rada.

1.1 Teorijski okvir

Govor mržnje je fenomen koji je tesno vezan za slobodu izražavanja kao jednog od osnovnih postulata funkcionisanja demokratskog društva. Iz tog razloga, ovo istraživanje se prevashodno oslanja na liberalni koncept demokratije kao dominantan oblik organizacije savremenog društva zasnovan na predstavničkoj demokratiji, političkom pluralizmu i multikulturalizmu, vladavini prava, zaštiti slobode govora kao i univerzalnih ljudskih prava i građanskih sloboda. U komunikološkoj i uopšte teorijskoj analizi govora mržnje, glavni oslonac je na teorijama o građanskom društvu i javnoj sferi čije je klasičan model razvio Jirgen Habermas (*Jürgen Habermas*), a potom ga na različite načine nadopunjavali drugi teoretičari. Pored ovoga, osnovni teorijski okvir ove disertacije utemeljen je na teorijama medija, kao i na teoriji umreženog društva, jer su one bile ključne za sagledavanje govora mržnje u novom medijskom okruženju.

Za smeštanje ovog fenomena u teorijski okvir koji se bavi komunikacijama, na početku su upotrebljene dve teorije shvatanja komunikacije koje je razvio Džejms Keri (*James W. Carey*). Prema njegovoj teoriji o *ritualnom shvatanju komuniciranja*, komuniciranje se

posmatra kao "proces konstrukcije simboličke stvarnosti... (koji) ...ima za cilj da predstavlja, održava, prilagođava i deli društvena verovanja kroz vreme"⁸.

Zapravo, prema ovoj teoriji komuniciranje se smatra ključnim procesom u formiranju zajedništva, odnosno primarnim procesom u obezbeđivanju društvene kohezije, ali i procesom koji omogućava društvenu transformaciju. Ovakvo stanovište Džejmisa Kerija posebno je produktivno za razmatranje zajedništva, kulture, participaciju i udruživanje. Način na koji on koristi termin „ritualno“ upućuje istovremeno da se komunikacija odnosi na zajednička verovanja i procesije koji su u osnovi ritualnog pogleda na komunikaciju, ali i na komuniciranje kao "ritual koji obezbeđuje trajanje zajednice u vremenu". Ovakvo shvatanje oštro razlikuje Kerijev pristup od uobičajeno, i zastupljenijeg *transmissionog modela komuniciranja* prema kojem je glavni cilj komunikacije *diseminacija informacije*, odnosno, održavanje zajednice u prostoru. Fokus ovog pogleda je "na širenju, transmisiji i diseminaciji znanja, ideja i informacija što brže i što dalje sa ciljem uspostavljanja kontrole nad prostorom i ljudima"⁹. Iako je reč o dva pristupa koja akcentuju različite aspekte komunikacije, za potrebe ove disertacije bilo je korisno kombinovati analitičke potencijale svakog od njih. Zapravo, ispitivala se uloga koju govor mržnje, naročito u komuniciranju putem interneta, može da ima na šire društvo, na udruživanje istomišljenika, formiranje i jačanje identiteta, osećaja pripadnosti određenim grupama, kao i na participaciju manjinskih zajednica u društvu, odnosno njihovu diskriminaciju i ekskluziju. Transmisioni pristup pruža značajne mogućnosti za razumevanje specifičnosti interneta kao komunikacione platforme i prostora za komunikaciju.

U ovoj dimenziji istraživanja Džejmisa Kerija bila su takođe veoma produktivna. Kako je u svom davnom eseju o značaju telegrafa ukazao¹⁰, ova prva tehnologija revolucionarno je promenila komunikaciju tako što ju je oslobodila ograničenja geografije kada je omogućila da simboli putuju brže od njihovih fizičkih nosilaca. U tom smislu ona je preteča

⁸ Carey, James W. (2009). "A Cultural Approach to Communication." *Communication as Culture*. New York: Routledge. str. 11–28.

⁹ Carey, James (1985). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Boston: Unwin Hyman, str.14-17.

¹⁰ Carey, W. James (1983) *Technology and Ideology: The Case of the Telegraph*. *Communication & Media Studies Collection*. Cambridge University Press
<http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Carey-TechnologyandIdeology.pdf>

savremene mobilne, odnosno bežične komunikacije, pa su ta stanovišta korisna za problematizaciju savremene globalne komunikacije. Ovim tehnološkim razmatranjima Keri kombinuje svoj konstrukcionistički pristup o komunikaciji kao procesu „simboličkog stvaranja realnosti“, gde ljudi najčešće nesvesno učestvuju u tom procesu, što čini osnovu za ritualni i transmisioni pogled na komunikaciju, sa razmatranjem značaja tehnologije u načinu na koji se proces odvija. Primenjivost ovih teorija na savremenu komunikaciju, pre svega na mogućnost ritualnog stvaranja zajednice preko određenih internet platformi, uticala je na to da se ovaj teoretski pristup uzme kao početni u analizi komunikacije, pa i pri analizi govora mržnje na internetu.

Polazeći od ovih stanovišta, u procesu kreiranja zajednice realnosti, rasistički izrazi stvaraju okruženje koje smešta predstavnike manjina u kategorije koje su povezane sa negativnim osobinama koje su im pripisane, što ima za posledicu direktne štetne posledice prema njima. S obzirom na razvoj novih medija kao i fokus ovog istraživanja, postavljeno je pitanje kako Kerijev model ritualnog komuniciranja funkcioniše u savremenom društvu. Tradicionalni mediji su se povezali sa internetom, napravili svoja digitalna izdanja, povezali sa društvenim mrežama kako bi izašli u susret potrebama publike. Žeđ publike za informacijama u što kraćem vremenskom roku, čak i realnom vremenu, kao i geografska neograničenost, u mnogome su promenili koncept odnosa publike prema medijima. Društvene internet mreže su takođe omogućile stvaranje, transformaciju i održavanje društvene interakcije. Većina društvenih mreža omogućava formiranje određenih onlajn zajednica koje nisu ograničene prostorom. Ipak, one se sastoje od učesnika koje privlače samo određeni zajednički stavovi, a koji među sobom mogu da imaju malo toga stvarno zajedničkog. Takođe, pažnja u ovakvoj komunikaciji se vrlo teško zadržava na jednoj temi duže vremena, već se jako brzo prelazi na neke druge, nove sadržaje, što ne ostavlja dovoljno vremena za kvalitetno promišljanje o određenoj temi. Na ovaj način se stiče utisak da učesnici u internet komuniciranju učestvuju samo površno, bez mnogo udublivanja, što ostavlja prostora tradicionalnim medijima i novinarstvu da očuvaju svoju publiku koja ih prati i veruje im. Takođe, uspostavlja se direktnija veza i interakcija između medija i publike, gde publika postaje aktivna u doprinošenju i staranju određenog medijskog sadržaja kao i u njegovoj daljoj diseminaciji. U tom kontekstu analiziran je i govor mržnje u

internet komuniciranju kao potencijalno opasan fenomen koji može da utiče ili je prateći faktor urušavanja kvalitetnog deliberativnog procesa u društvu.

Sa globalnom transformacijom društva koja je inicirana nastankom interneta, zajednica potpuno redefinisala, a društvene mreže u svojoj suštini imaju formiranje „virtuelnih zajednica“ (bez obzira na sva već navedena ograničenja). Fundamentalni uticaj na ovu transformaciju socijalne komunikacije i interakcije imaju mediji. Još je Maršal Mekluan (*Marshall McLuhan*) potpuno redefinisao pristup zasnivajući svoju teoriju na analizi medija kao tehnologije a ne samo kao nosiocima sadržaja. On je verovao da svaki novi medij donosi svojevrsni prekid sa tradicijom i da je glavni doprinos novih medija u tome što menjaju društveno okruženje. Ono što je za njihovu sveprisutnost u savremenom svetu već tada uočio, je da su mediji u stvari postali „produžetak naših čula koja menjaju naš društveni svet“¹¹. Ova Mekluanova stanovišta koja su dugo bila kritikovana kao tehnološki determinizam, potvrđuju se u savremenom umreženom društvu koje je nastalo kao posledica revolucionarne transformacije sveukupnih društvenih interakcija uslovljenih upravo razvojem informaciono-komunikacionih sistema.

Mada da su mediji od ogromnog značaja za proces okupljanja javnosti oko društveno značajnih tema, od posebnog značaja za ovu disretaciju bila je analiza tehnološkog razvoja koji je uticao na redefinisavanje medija ali i sveukupne društvene komunikacione prakse. Mediji su sastavni deo deliberativnog procesa a u kontekstu savremenog informacionog društva određuju ko će biti uključen/isključen, utiču na diskurs, formiranje identiteta i na posredan način olakšavaju/otežavaju proces formiranja javnog mnjenja. Kao što je Mark Poster (*Marc Poster*) pisao: „era javne sfere kao razgovor licem u lice je gotova; pitanja demokratije mora uzeti u obzir nove forme elektronski medijatizovanog diskursa“¹², što bi značilo da novi mediji zauzimaju centralno mesto u razumevanju i procesu komunikacije unutar javne sfere. Odnos medija i javne sfere je prilično kompleksan, i za njega Alan McKee (*Alan McKee*) kaže da je „na jednoj strani tačno je da je javna sfera veća od medija... ali na

¹¹ McLuhan, Marshall (1962). *Gutenberg Galaxy*. University of Toronto Press. str. 41. Dostupno na stranici: <https://epdf.tips/the-gutenberg-galaxy-the-making-of-typographic-man.html> (datum posete 15.05.2017)

¹² Poster, Mark (2004). *The Net as a Public Sphere?*. Dostupno na stranici: <http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/internet.html>. (datum posete 15.05.2017)

drugoj strani, jasno je da mas mediji imaju centralnu ulogu u javnoj sferi ... Jedino u mas medijima većina ljudske populacije može da se okupi i razmenjuje ideje.“¹³

Kao što je već naglašeno, glavni fokus analize fenomena govora mržnje u komuniciranju putem interneta bio je zasnovan na komunikološkoj analizi i teorijama javnog mnjenja. Budući da su se istraživanja javne sfere i komunikacije sve više fokusirala na medije a istraživači bavili uticajem koji razvoj digitalnih medija ima na samu javnu sferu, u ovoj disertaciji posebna pažnja data je i analizi tehnoloških promena koje su uticale na promenu procesa komuniciranja i redefinisane medijskog okruženja što je od posebnog značaja za formiranje javne sfere.

Polazna teorija u ovoj disertaciji kada je analiza koju govor mržnje ima na javno mnjenje jeste teorija o javnom mnjenju Jirgena Habermasa koji je razvio njen najznačajniji model. U klasičnom „diskurzivnom“ modelu javne sfere, javnost se posmatra kao poseban oblik grupisanja, a za karakter javnog mnjenja se smatra da je najistinitije i najkvalitetnije mišljenje o nekom problemu i da ono ima kritički i kontrolni značaj u političkom životu. U najopštijem smislu javnost „označava socijalni prostor, domen društvene organizacije od opšteg značaja i dostupnosti kao suprotnost privatnom i tajnom“, ali može da se shvati i kao oblik socijalnog grupisanja ili da označava politički princip transparentnosti političkog života. Postoji „veza između onih koji vladaju i raspoloženja javnosti jer bez javnosti oni ne mogu da opstanu. Na toj povezanosti razvija se intenzivna javna komunikacija. Ona ispunjava javnu sferu, društvenu scenu na kojoj funkcioniše javnost i na kojoj se formira javno mnjenje“¹⁴.

U Habermasovom modelu građanske javne sfere (koja se izvorno naziva i „buržoaska javna sfera“) se okupljaju građani radi kritičkog, racionalnog rezonovanja o javnim poslovima na principima egalitarnosti (neograničen pristup svih), racionalnosti (kvalitet javne debate) i suverenosti (sistemska i kritička kontrola vlasti). Građanska javna sfera predstavlja javni domen, pored domena javne vlasti, u kome se građani politički izražavaju, u kome se

¹³ McKee, Alan, navedeno prema Carpentier, N. (2011). *Media and Participation, A site of ideological-democratic struggle*. Intellect Ltd Bristol. str. 86.

¹⁴ Milivojević, Snježana (2002). *Ideološki efekti medija*. Beograd: Reč, str.183.

razrešavaju konflikti i definišu teme od opšteg značaja. Ona se nalazi u zoni sukoba (naponskom polju) između privatnog domena i javne vlasti, u kome se „društveni akteri osposobljavaju da mobilišu društvene resurse za postizanje određenih rešenja i tako se osposobljavaju za socijalnu akciju“¹⁵.

Građanski model javne sfere je poslužio kao osnova za razmatranje fenomena govora mržnje u procesu komuniciranja, ali budući da je fokus internet komuniciranje i govor mržnje u novim medijima, konsultovane su i komplementarne poznije teorije koje se oslanjaju na Habermasova mišljenja i u određenim segmentima ga nadopunjuju. Promena nastala u dvadesetom veku sa razvojem elektronskih medija ogleda se u tome što se i publika fragmentira, a termin „masovno“ se ne shvata u kvantitativnom već u smislu dostupnosti pluralizmu primalaca; „...medijska publika se strukturira iz različito profilisanih grupa koje učitavaju različite smislove u opšte dostupne poruke“¹⁶. Imajući u vidu značaj teoretskog modela „buržoaske“ javne sfere, ali i promene u savremenom društvu koje su uticale na promenu same strukture javne sfere, snažne uloge elektronskih medija na javnost, kao i drugačijeg shvatanja odnosa privatnog i javnog, teoretičari su pokušali da rekonceptualizuju javnu sferu.

Multiplikacija javnih sfera je bitna razlika u odnosu na klasični model jedinstvene javne sfere. U kompleksnom društvu u kome postoje mnogi mediji, mnogi prostori u kojima se komuniciraju specifični problemi i u kome postoje raznovrsni identiteti, ne postoji samo jedna jedinstvena sfera. Ovo naravno nije odlika samo savremenog društva, ali te tzv. alternativne, paralelne sfere nisu uvažavane u osnovnom modelu. U savremenom društvu dolazi do „socijalizacije“ javne sfere, kada mnogi segmenti „privatnog“ postaju „javni“, odnosno kada mnoga manjinska prava dobijaju javni status a javna sfera dopušta da se i ovakve javnosti oglašavaju.

Pored različitih pogleda i pokušaja da se rekonceptualizuje javna sfera kao pojam, značajni su i pogledi koji skreću pažnju na doživljavanje javne sfere u nešto širem smislu, kao javnom prostoru u kome se odvija komunikacija, slično značenju termina - javnost. Alan

¹⁵ Ibid, str. 187

¹⁶ Ibid, str. 198.

Mek-Ki je povezoao ovaj pristup sa svakodnevnom upotrebom termina javna sfera, kada je istakao „da se on koristi prilikom opisivanja informacije koja je postala dostupna javnosti, tada kažemo da je ona u javnoj sferi“¹⁷. Zajedničko u svim ovim teorijama o javnoj sferi je da one nisu neutralne već polaze od normativnih pretpostavki demokratskih političkih poredaka.

Ovo je dovelo do toga da mnogi autori pokušaju da naprave širi pristup analizi javne sfere koji bi pomogao da obuhvati koncepte kakvi su umreženo društvo, transnacionalna javna sfera i suprotstavljena javnost. Pored toga, pristupilo se uključivanju koncepta popularne kulture, pored svih ograničenja, jer se pokazalo da postoji značajna veza u odnosu popularnih medija, suburbane kulture i postmoderne javne sfere, jer se uz sve te kulturne specifičnosti (stil odevanja, način ponašanja i govora, šoping centri, mesta za izlaske, mediji) zapravo „konstituišu prostor i sredstva uz pomoć kojih javno, političko znanje ne samo cirkuliše i konzumira, ali i ponovo kreira, generalizuje i personalizuje“ (Hartley, 1996)¹⁸. I Mek-Ki koristi ovaj koncept u objašnjavanju kulturne participacije kao realne mogućnosti uključenja svih građane, jer je takva participacija u suštini politički čin.

Razvoj internet komuniciranja i potpuna transformacija komunikacione prakse koja je učinila mogućim gotovo potpuno decentralizovano i ravnopravno, globalno komuniciranje među najrazličitijim učesnicima dovela je do novih razmišljanja o javnosti ali i o samom razumevanju komuniciranja putem novih medija. U svojoj analizi iz 2007. Nensi Frejzer se još jednom osvrnula na analizu „Habermasove“ javne sfere budući da su se društvene okolnosti znatno promenile u odnosu na model koji je on definisao. Glavna kritika njene analize usmerena je na nedostatak legitimiteta i efikasnosti deliberativnog procesa u javnoj sferi koja je dosta različita od idealne, koja je bila zasnovana na principu nacionalnih država. Budući da države nisu u mogućnosti da sprovede vlast na jasno ograničenoj teritoriji jer nemaju potpunu suverenost, članovi javnosti nisu iste nacionalnosti ili državljanstva, ekonomija više nije čvrsto vezana za nacionalnu državu, mediji se ne mogu

¹⁷ Mek Ki (2005) navedeno prema Karpentier, N. (2011). *Media and Participation, A site of ideological-democratic struggle*, str. 80.

¹⁸ Hartli (Hartley) navedeno prema Karpentier, N. (2011). *Media and Participation, A site of ideological-democratic struggle*. str. 88.

posmatrati samo kao nacionalni, a pretpostavka komunikacije samo na jednom nacionalnom jeziku je neodrživa. Shodno tome Frejzer je zaključila da su „javne sfere sve više transnacionalne ili postnacionalne... KO u komunikaciji ... sve češće postaje zbir rasutih sagovornika koji ne sačinjavaju *demos*. ŠTA u komunikaciji ... se sada prostire širom sveta u transnacionalnoj zajednici rizika, koja se ipak ne ogleda u istovremenom širenju solidarnosti i identiteta. GDE u komunikaciji ... je deteritorijalizovani sajber prostor. KAKO u komunikaciji ... sada sadrži široki transligvistički splet nepovezanih i preklapajućih vizuelnih kultura. Najzad, primaoci komunikacije, nekad u teoriji objašnjeni kao suverene države koje bi trebalo da odgovaraju javnom mnjenju, sada su amorfni miks javnih i privatnih transnacionalnih sila koje nije lako identifikovati ni učiniti odgovornim“¹⁹. Kao glavni problem u konsitutisanju ovakve javne sfere, Nensi Frejzer ističe problem *legitimiteta* koji proizilazi iz toga što javnost koja učestvuje u procesu komunikacije treba da uključuje sve potencijalno zainteresovane strane. Kao drugo bitno pitanje ona ističe problem *efikasnosti* javne sfere što podrazumeva snažno javno mnjenje koje može da utiče na proces donošenja odluka. U savremenom kontekstu komunikacije ova pitanja ostala su otvorena.

Od posebnog značaja za ovu disertaciju su stanovišta Petera Dalgrena (*Peter Dahlgren*) koji smatra da u savremenom kontekstu pod uticajem globalizacije treba razlikovati konstituisanje više različitih sfera, radije nego jednu koja je ograničena nacionalnom državom. On je kao osnovu za analizu javne sfere postavio njene tri analitičke dimenzije: *strukturalnu*, *reprezentativnu* i *interaktivnu*²⁰. Pod strukturalnom dimenzijom on podrazumeva formalne institucionalne karakteristike, u koje pre svega spadaju medijske organizacije (kao i političke institucije) i pitanja njihovih politika, vlasništva, kontrole, regulacije, finansiranja kao i pravnog okvira. U ovu dimenziju spada i pitanje slobode govora i pristup komunikaciji. Shodno tome, Dalgren zaključuje da „društvo u kome su demokratske težnje slabe neće moći da razvije zdrave institucionalne strukture javne sfere, što znači i da reprezentativna dimenzija neće biti adekvatna“²¹. Kada je u pitanju

¹⁹ Fraser, Nancy (2014). *Transnationalizing the Public Sphere*. Wiley, str. 145.

²⁰ Dahlgren, Peter (2005). *The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation*. Political Communication, Routledge 22: str. 147-162.

²¹ Ibid, str.149.

komunikacija putem interneta, on ističe da je važno posmatrati konfigurisanje javne sfere koja je relevantna za demokratske procese, kroz analizu mehanizma „sajber geografije“ u pravnom, socijalnom, kulturnom, ekonomskom i tehničkom smislu, kao i karakteristike „veb-arhitekture“. Svi ovi činioci imaju veoma bitnu ulogu u konsituisanju javne sfere u globalizovanom digitalnom okruženju u kojem standardna pravila više ne važe. Ove karakteristike određuje i da li građani imaju (ili nemaju) pristup komunikaciji.

Reprezentativna dimenzija se odnosi na sve ono što je proizvod medija, što u omasovljenoj internet komunikaciji ima izuzetan značaj: tačnost, istinitost, pluralizam stavova, ideološke tendencije, način ophođenja i slično. Interaktivna dimenzija, kako Dalgren ističe, sadrži dva aspekta: jedan koji se tiče procesa komunikacije između građana i medija u kojem primaoci interpretiraju informacije, daju im značenje i upotrebnu vrednost; i drugi koji se tiče interakcije među samim građanima (bilo u interpersonalnoj ili grupnoj komunikaciji). Sa razvojem internet komuniciranja reprezentativna i interaktivna dimenzije se često mešaju, gde grupno komuniciranje može imati istovremeno osobine masovne komunikacije i interakcije.

U ovoj disertaciji analizirana je svaka od ovih dimenzija posebno u cilju razumevanja uticaja govora mržnje na formiranje javnog mnjenja. Naime, kroz analizu problema oko definisanja samog govora mržnje, slobode izražavanja kao i još uvek nedovoljno utvrđenih regulatornih mehanizama i nepotpunih normativnih rešenja, opisana je struktura u kojoj se formira javna sfera. Kroz analizu sadržaja i glavnih aktera govora mržnje na internetu predstavljena je reprezentativna dimenzija a kroz analizu efekata i interaktivna dimenzija javne sfere.

Nesumnjivo je da su razvoj novih medija i transformacija komunikacione prakse uticali na proces konstituisanja javne sfere u savremenom društvu. Presudnu ulogu u tome imao je razvoj interneta koji je u prvo vreme pobudio optimizam da je idealna javna sfera kakvu je zamislio Habermas postala moguća. Ipak, ubrzo se pokazalo da pored brojnih pozitivnih promena u komuniciranju dolazi i do brojnih negativnih kao što su lakše organizovanje ekstremnih grupa, visokotehnološki kriminal, širenje govora mržnje i slično. Pored toga,

otvorilo se i pitanje da li je internet zaista stvorio prostor za razumno ili samo za besmisleno i površno komuniciranje o nevažnim stvarima.

Habermas smatra da je upotreba interneta dovela istovremeno i do širenja ali i do fragmentisanja konteksta komuniciranja i da je to razlog zašto internet može da ima subverzivan efekat na intelektualne krugove u autoritarnim režimima²². Pored toga, on smatra da se istovremeno preko stvaranja manje formalne, horizontalne mreže komuniciranja, slabi snaga tradicionalnih medija. Habermas kritikuje internet kao egalitarni medij koji je stvorio mogućnost za anonimni i decentralizovani pristup informacijama koje nisu ni na koji način uređene, čime se gubi značaj intelektualaca kao onih koji treba da usmeravaju fokus javnog mnjenja. On zapravo skreće pažnju na nedostatak racionalne komunikacije, odnosno nedostatak principa koji bi komunikaciju usmeravali ka zajedničkom razumevanju.

Razvoj interneta u svojom ranom periodu pokrenuo je nadu u potencijalnu rekonfiguraciju javne debate i preokret ka idealnom participativnom modelu javne sfere, koja podrazumeva veći stepen inkluzije različitih mišljenja i stavova. Ako prihvatimo mišljenje Manuela Kastelsa (*Manuel Castells*) koji je u svojim analizama skrenuo pažnju na to da društveno aktivni pojedinci paralelno deluju u dva prostora, onaj na internetu – virtuelni, i onaj koji se dešava u javnom prostoru na trgovima i ulicama, možemo reći da se na taj način kreira novi hibridni prostor koji spaja ova dva prostora, i koji on naziva „prostor autonomije“²³. Shvatanje ovakvog hibridnog modela javnog prostora, na žalost, odgovara i širenju govora mržnje putem interneta koji se može izliti i u stvaran prostor i realno ugroziti pojedince i grupe.

Da bi se bolje razumeo okvir u kome se analizira govor mržnje na internetu, treba imati u vidu i specifičnosti onlajn komuniciranja na koje je ukazao Mark Poster koji ističe razlike koje postoje u komuniciranju kada se razmenjuje digitalni sadržaj i kada se komunicira direktno, licem u lice. I ako je na internetu omogućeno učesnicima da ravnopravno

²² Habermas, Jürgen (2006). *Towards a United States of Europe*. Dostupno na stranici <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/poor.html> (datum posete 15.05.2017)

²³ Castells, Manuel (2012). *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Internet Age*. Polity, стр.222

komuniciraju, veoma je teško obezbediti da racionalna debata prevlada i gotovo nemoguće postići konsenzus. Takođe, Poster smatra da neslaganje na internetu vodi ka obilju različitih mišljenja, ne postoje uslovi koji ohrabruju stvaranje kompromisa kao osnovu demokratskog političkog procesa a imajući u vidu da su identiteti u internet komunikaciji varijabilni, jačaju neslaganja u stavovima. On ističe da, i ako pojava interneta predstavlja prekid sa tradicijom, ona ne znači da on nije značajan za političko promišljanje. Imajući u vidu da je politički diskurs dugo bio posredovan elektronskim medijima, došlo se do toga da su te tehnologije omogućile nove forme decentralizovane komunikacije i stvorile jedinstvene kombinacije ljudi i mašina koji imaju individualne i kolektivne „glasove“ koji utiču na formiranje političkog života. Skrećući pažnju na činjenicu da internet ugrožava vlast, ne poštuje privatnu svojinu i moralne norme, Poster je zaključio da „na internet ne treba gledati kao na novu formu javne sfere“, već da se treba fokusirati na „razumevanje umrežene budućnosti koja je različita od svega do sada poznatog“²⁴.

Očigledno je da je promena u komunikacijskoj praksi do koje je došlo sa razvojem novih medija uticala i na promenu u formiranju javne sfere, naročito kroz promenu u komunikaciji koja se smatra demokratskim deliberativnim procesom, naročito zbog snažnog uticaja konzumerizma, zabave, komunikacije koja nije vezana za politiku, ćaskanje i slično. Neke glavne karakteristike koje su uticale na destabilizaciju demokratije su još ranije identifikovane²⁵, kao što su uticaj povećane socio-kulturne heterogenosti na političku komunikaciju, masovnost i hibridizacija medijskih sadržaja, uticaj političkih medijatora (spin doktora, konsultanata, eksperata...), globalizacija političke komunikacije, sve veći cinizam i apatija građana kao i deregulisani konglomerati medijske industrije vođeni isključivo ekonomskim interesima.

Iako ove tendencije mogu da utiču i na povećanu političku komunikaciju među građanima, Dalgren ipak zaključuje da „prevelika disperzija i višeglasje podrivaju političku efikasnost i

²⁴ Poster, Mark (2004). *The Net as a Public Sphere?*. Dostupno na stranici:

http://www.wired.com/wired/archive/3.11/poster.if_pr.html

<http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/internet.html>. (datum posete 15.05.2017)

²⁵ Blumler i Gurevič (2000), Baker (2002) navedeno prema Peter Dahlgren (2005), str. 150.

ometaju demokratsku upravu“²⁶. Kada analizira transformaciju javne sfere u doba interneta kroz tri dimenzije koje je postavio, Dalgren primećuje da se strukturalno javna sfera postaje sve više od pod uticajem komercijalizacije kao što je to bio slučaj i sa tradicionalnim medijima. Naime, politička komunikacija koja se može smatrati deliberativnim procesom čini samo mali deo internet komuniciranja koje je pod snažnim uticajem konzumerizma i zabavnih sadržaja, dok se važni glasovi za proces deliberacije teško probijaju u javnost. I ako putem interneta jeste omogućeno demokratsko komuniciranje koje omogućava aktivan pristup u promišljanju društvenih problema na principu ravnopravnog učešća ograničenog samo digitalnom pismošću i pristupu internet mreži, njegov stvarni uticaj ne treba preuveličavati.

Pored svih problema u procesu komuniciranja putem interneta, pored izuzetno važnog doprinosa u omogućavanju participacije manjina i pluralizacije mišljenja, velika opasnost je u fragmentaciji javne sfere jer se ona disperzuje na male udaljene prostore u kojima se odvija politička komunikacija. Kao što su mnogi teoretičari već utvrdili „javna sfera sama po sebi nije dovoljna za demokratiju, već je neophodno uspostaviti strukturalnu povezanost – formalizovane institucionalne procedure između ovih prostora za komunikaciju i procesa donošenja odluka“²⁷.

U globalizovanom digitalnom okruženju i pored najraznovrsnijih načina komuniciranja u javnoj sferi, ne postoje dovoljno razvijeni mehanizmi za transformaciju javnog mnjenja u obavezujuće odluke i politike. Kada je reč o strukturalnoj dimenziji javne sfere, Dalgren navodi kao primere: e-upravu, stranice za određeno lobiranje i aktivizam, građanske forume, parapolitičke stranice (društvo, kultura i sl.), internet novinarstvo. Samo ova osnovna podela pokazuje rastegljivu prirodu javne sfere u transnacionalnom kontekstu. I pored svih prednosti koje ovakva komunikacija donosi, delilberativni proces ne donosi uvek rezultat kakav bi se očekivao u idealnom demokratskom društvu. Komunikacija je često iracionalna, obojena emocijama, predrasudama, netolerancijom, često sadržajima

²⁶ Dalgren (2005), str. 151.

²⁷ Sparks (2001) navedeno prema Dalgrenu (2005), str. 152.

koje čak možemo smatrati govorom mržnje, a takva komunikacija urušava demokratski proces deliberacije.

Bitan teorijski koncept za ovu analizu tiče se građanske participacije, odnosno učešća građana u procesu donošenja odluka kao preduslov za funkcionisanje demokratskog društva, zasnovan na stanovištima Nika Karpentiera (*Nico Carpentier*), Šudsona (*Michael Schudson*) i Džona Kina (*John Keane*). Zapravo okosnica rada je analiza procesa komunikacije, participacije i donošenja odluka od opšteg značaja kao i formiranje javnog mnjenja koji se odvijaju u modelu deliberativne demokratije čijem je razvoju doprineo i sam Habermas. Ovaj model se zalaže za jednak odnos reprezentativnog i participativnog aspekta demokratije, s tim što veći značaj daje međusobnoj argumentovanoj raspravi slobodnih i jednakih građana. U tom odnosu posmatra se govor mržnje kao deo komunikacije koji potencijalno ugrožava funkcionisanje ovakvog modela demokratije.

Sloboda govora, odnosno sloboda izražavanja, osnovni su preduslov za postojanje ovakvog modela deliberativne demokratije. Imajući u vidu da je sloboda govora jedno od osnovnih ljudskih prava, u ovoj disertaciji je posebno problematizovan napon koji postoji naročito kada je u pitanju pravna regulativa govora mržnje, između potrebe da se govor mržnje suzbije ili kriminalizuje i potrebe da se ne ugrozi princip slobode izražavanja. Posebno se analiziraju ograničenja koja su možda neophodna kako bi se očuvalo demokratsko društvo, a propisana su međunarodnim i nacionalnim zakonodavnim aktima a najčešće u cilju zaštite privatnosti, bezbednosti, ravnopravnosti i sprečavanja nasilja.

Opravdanje za ograničavanje slobode izražavanja najčešće se traži u cilju zaštite od uvrede ili nanošenja neke štete drugima (kleveta, defamacija ličnosti, pornografija, prava intelektualne svojine i sl.). I ako se liberalni mislilac Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*) zalagao za potpunu slobodu govora sa obrazloženjem da je neophodno omogućiti da se čuju argumenti svih i da se oni dovedu do svog logičkog kraja, bez obzira na moralna ograničenja društva, i on uvodi princip ograničavanja slobode izražavanja kada on može da nanese štetu drugim ljudima. Debata i različite interpretacije ograničavanja slobode govora postoje do danas. Problem je u jasnom definisanju štete koji govor može da učini, odnosno u određivanju stepena eventualne kazne i ograničenja što može da dovede i do arbitrarnog

tumačenja i zloupotrebe u cilju političke borbe i opresije manjinskih grupa u nekim društvima. Govor mržnje je u demokratskim društvima prepoznat kao jedan od fenomena koji treba regulisati. I ako je teško zamisliti da bi govor mržnje mogao biti u potpunosti zabranjeni, u demokratskim zemljama teži se da se onaj govor koji bi se mogao tretirati kao ekstreman govor mržnje koji poziva na nasilje i nanošenje štete drugim licima samo na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva, sankcioniše. Sloboda govora kao princip naravno ne može da se zabrani, ali razne manifestacije govora, kao što je govor mržnje, mogu.

Disertacija se oslanja i na postmodernistička stanovišta Mišela Fukoa (*Michel Foucault*) o diskursu kao veoma bitnom okviru za razumevanje i analiziranje sadržaja komuniciranja koje se potencijalno može smatrati govorom mržnje. Analiza diskursa pruža uvid u shvatanje sistema u kojem takav govor nastaje, ideje, stavove, verovanja koji ga oblikuju i koje on oblikuje, kao i mehanizme delovanja i uticaja na određene pojedince, grupe ili šire društvo. Fuko smatra i da je moć uvek prisutna i da stvara i kontroliše istinu, ta da je diskurs sredstvo pomoću kojeg odnosi moći proizvode govorne subjekte. Samim tim, govor mržnje može imati stratešku ulogu u kreiranju novih ili promenama postojećih diskursa, te na taj način može uticati na promenu odnosa moći u društvu. Pri analizi diskursa moguće je pridržavati se sledećih elemenata: "Identifikovanje institucija koje potkrepljuje upotreba određenog diskursa; Identifikovanje institucija koje diskurs napada ili podriva; Razmatranje kategorija osoba koje dobijaju ili gube upotrebom diskursa; Odgovaranje na pitanje ko bi želeo da promoviše diskurs, a ko bi želeo da on nestane; Pokazivanje kako je diskurs povezan sa drugim diskursima koji sankcionišu opresiju; Pokazivanje kako diskursi omogućuju dominantim grupama da ispričaju svoje verzije prošlosti kako bi opravdali sadašnjost i kako sprečavaju one koji koriste potčinjene diskurse da ispričaju svoju verziju istorije."²⁸

Budući da je predmet rada posebno govor mržnje koji se manifestuje na internetu, kao okvir u ovoj disertaciji uzete su teorije sociologa Manuela Kastelsa o "moći komuniciranja" i

²⁸ Parker, Ian. (1994). *Discourse Analysis*, u: P. Banister, E. Burman & I. Parker (eds.). *Qualitative Methods in Psychology: A Research Guide* (92-108). Buckingham. Open University Press. citirano prema: Pavlović Jelena, Džinović V. i Milošević N. (2006). *Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji*. Institut za pedagoška istraživanja. Psihologija. vol. 39. br. 4. str. 365-381.

“umreženom društvu”. Polazišta Manuela Kastelsa su posebno pogodna za razumevanje i analizu, kako dinamike komuniciranja u novim medijima, tako i za korelaciju sa dinamikom tokova u savremenom društvu. On polazi od toga da se moć iskazuje preko sredstava prinude (monopol sile, legitiman ili ne, kontrolisan od strane države) i/ili preko konstruisanja značenja u ljudskoj svesti kroz mehanizme simboličke manipulacije, te da se odnosi moći definišu u društvenim i (naročito) državnim institucijama. Ipak, smatrajući da „gde god postoji moć, postoji i opozicija moći“, Kastels u ovom odnosu pronalazi kapacitet za delovanje društvenih aktera da iskušaju nosioce moći u institucijama zarad promocije svojih vrednosti i interesa. On ističe da je konstruisanje značenja presudan i mnogo trajniji izvor moći od prostog monopola na upotrebu sile: „Ukoliko većina ljudi u jednom sistemu razmišlja suprotno vrednostima i normama koje su institucionalizovane kroz zakone, ceo sistem će se promeniti (mada ne nužno uvek u pravcu u kojem se želi)“²⁹.

Manuel Kastels posebno ističe „da se proces formiranja i upotrebe odnosa moći suštinski promenio u novom organizacionom i tehnološkom kontekstu, stvorenom razvojem globalnih digitalnih mreža komunikacije koje predstavljaju fundamentalni sistem za obradu simbola u vremenu u kojem živimo“³⁰. I pored toga što ističe da su nasilje i diskurs dva glavna mehanizma formiranja moći, Kastels veći značaj daje potencijalu da se utiče na mišljenje ljudi. U takvom sistemu najznačajnija je moć stvaranja mreže, koja podrazumeva programiranje mreže i preusmeravanje tokova komunikacije između njih. Najznačajniji položaj u mrežnom komuniciranju imaju oni koji mogu da kontrolišu i stvaraju efikasno komuniciranje u mreži kroz koje mogu da favorizuju određene ideje, kao i da preusmeravaju komunikaciju između različitih strateških mreža. U pitanju su grupe različitih društvenih aktera koji zbog svog specifičnog položaja u društvu imaju moć koju dobijaju od komunikacijske mreže, što je po Kastelsu najviši oblik moći u umreženom društvu. Naravno, kao otpor ovakvoj moći javljaju se akteri koji vrše reprogramiranje mreže, preusmeravanje i opstruiranje komunikacije. U ovom kontekstu, analiza upotrebe govora mržnje u javnosti dobija jedno novo značenje i može se tumačiti kao subverzivna

²⁹ Castells, Manuel (2012). *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Internet Age*; Polity. str. 5.

³⁰ Kastels, Manuel (2014). *CLIO*, , str. 25.

tehnika za osvajanje moći kroz opstruiranje i derogiranje drugih, ali i dobijanje šire podrške istomišljenika.

Za poglede koji se tiču analize novih medija, rad se oslanja na stanovišta Denisa MekKvejlja (*Denis McQuail*) o masovnom komuniciranju, kao i na analize Leva Manoviča (*Lev Manovich*) i Karola Jakuboviča (*Karol Jakubowitz*), i to posebno kada je reč o karakteristikama novih medija i "novom poimanju medija". Pojam „internet“ za potrebe ove disertacije koristi se u najširem značenju, kao javno dostupna globalna mreža svih kompjutera i kompjuterskih mreža (hardverska i softverska infrastruktura)³¹. Internet, ili svetska mreža je sasvim nova i različita vrsta medija za masovno komuniciranje od dotadašnjih. Mekvejl masovne medije definiše kao „društvene institucije koje funkcionišu unutar određenih okvira, pravila, prava i politika koje upošljavaju karakterističnu mešavinu kvalifikovanog osoblja, koji se drže određenih procedura u prikupljanju informacija, radi stvaranja građe za vizuelno, auditivno ili konceptualno usmerene medije. Oni su učesnici u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj dinamici društvene moći“³². U suštini, to su složene društveno-tehnološke strukture koje karakteriše masovna publika.

Pod „klasičnim“ ili „tradicionalnim“ medijima obično se podrazumevaju štampa, film, radio i televizija. Ubrzanim razvojem tehnologije komuniciranja krajem dvadesetog veka, razvili su se i potpuno novi načini komuniciranja putem interneta a kompjuterska mreža je omogućila razvoj sasvim novih vrsta medija što je na neki način promenilo značenje samog pojma „medija“. Pod „novim“ medijima se prevashodno podrazumevaju digitalni mediji kao što su internet, veb stranice, video igre i slično, koji omogućavaju digitalnu interaktivnost. Naravno ova podela je samo privremena, jer evolucijom medija svi „stari“ mediji će postati „novi“. U sadašnjem kontekstu pojam „novi mediji“ najpreciznije se odnosi na digitalno nastale (*digital born*) i konvergentne medije. Kako navodi Jakubovič u pitanju su „svi načini

³¹ I ako bi u ovom slučaju reč „internet“ trebalo pisati velikim početnim slovom, koristim malo slovo koje je postalo mnogo češće u upotrebi kako u medijima tako i u svakodnevnom govoru. I pojam „veb“ se često koristi kao sinonim za internet, i ako je u izvesnom smislu uži pojam jer označava platformu, ili skup tehnologija (pre svega softverskih) i osnovnih servisa baziranih na internetu.

³² McQuail Denis (1983), *McQuail's Mass Communication Theory*, SAGE.
<http://opac.vimaru.edu.vn/edata/EBook/Vien%20DTQT/Mc%20Quail,D.%20Mass%20communication%20theory%20-%20An%20Introduction.Sage%20Publication,%202010.pdf>, pristupljeno 19.05.2017.

komunikacije, reprezentacije i znanja (npr. mediji) u kojima nailazimo na digitalizaciju signala i njegovog sadržaja i koji ima dimenziju multimedijalnosti i interaktivnosti.“³³

1.2. Metodološki pristup

Činjenica da se ovaj rad fokusira na internet komuniciranje sa sobom nosi novi niz još uvek otvorenih pitanja i metodoloških izazova. S obzirom na objektivne prepreke koje se nameću prilikom ovakvog istraživanja, pre svega tehnička i vremenska ograničenja za neko obimnije istraživanje, ali i globalnu prirodu internet fenomena, ono se pretežno oslanja na podatke koji su već dostupni u literaturi. Istraživanje nekog fenomena na internetu pre svega nameće brojne metodološke probleme, budući da je u pitanju pojava koja je veoma dinamična, globalna, konstantno promenjiva i brza. Takođe digitalni jaz koji postoji među onima koji komuniciraju putem interneta i onih koji ga ne koriste, utiče na nereprezentativnost uzorka i sprečava primenu zaključaka na opštu populaciju.

Teorijska postavka i metodološki pristup su utemeljeni u teorijama komunikacije, javnog mnjenja i participacije, kao i novih medija i umreženog društva, kako bi se adekvatnije razumele tendencije i savremeni mehanizmi za razmenu i širenje ovakvih sadržaja. Teorijska analiza uključivala je pregled postojeće literature i empirijskih istraživanja koje su poslužile da se izvede operacionalna definicija govora mržnje i da se utvrde odlike i elementi koji su praćeni u ovom istraživanju. Osnovni postupci koji su korišćeni su kritička analiza i teorijska interpretacija.

Kao ključni metod u radu korišćena je i komparativna analiza za različite pravne tradicije i regulatorne sisteme. Komparativnom metodom sagledani su različiti pristupi ovom predmetu u različitim međunarodnim praksama, a posebno odnos američke i evropske tradicije, te specifičnosti nacionalnog konteksta u Srbiji. Cilj ovih poređenja je utvrđivanje sličnosti i razlika u tretiranju govora mržnje na internetu u različitim nacionalnim

³³ Jakubowicz, Karol (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*, Council of Europe Publishing, str. 15

kontekstima koji imaju značaj za razumevanje situacije u Srbiji. Normativna analiza korišćena je za međunarodne u nacionalne pravne akte, dokumenta i sistem regulisanja. Za analizu i poređenje različitih mehanizama za regulisanje govora mržnje na internetu sprovedena je i institucionalna analiza, kako u Srbiji, tako i na međunarodnom nivou koji je relevantan za Srbiju.

Osim sekundarne analize postojećih podataka, sprovedeno je i empirijsko istraživanje govora mržnje na internetu. Predmet analize bile su žalbe podnete Savetu za štampu u čijoj je nadležnosti odlučivanje o prijavama za govor mržnje u elektronskim (internet) medijima. Ovi slučajevi su klasifikovani i analizirani sa ciljem da se utvrde tipovi medijskog sadržaja i oblici internet platformi na kojima se govor mržnje pojavljuje, kao i trendovi u širenju govora mržnje u Srbiji. Drugi segment empirijskog istraživanja bila je analiza sadržaja sajtova i ključnih aktera koji se pojavljuju kao nosioci ove vrste govora. Istraživanjem je obuhvaćen period od 2013. godine (kada je Savet za štampu odlučio da je nadležan i za internet sadržaje), pa zaključno sa 2017. godini. Od ukupno 517 prijava o kojima je Savet odlučivao u ovom periodu, ova analiza je pokrila 174 koje su se ticale sadržaja objavljenih na internetu. Od tog broja posebno su analizirane 43 prijave sadržaja za koji se utvrdilo da se radi o govoru mržnje, što čini oko 8% od svih slučajeva kojima se Savet bavio, odnosno oko 25% sadržaja objavljenih na internetu. Komparativna i normativna analiza koje su bile glavni analitički postupci u radu time su kombinovani sa kvantitativnim metodama analize sadržaja i klasifikacijom identifikovanih oblika govora mržnje u internet komunikaciji u Srbiji.

I ako je reč o relativno ograničenom uzorku ako se uzme u obzir celokupno internet komuniciranje, ovakva analiza je omogućila jasniji uvid u probleme sa kojima se istraživanje fenomena govora mržnje na internetu sreće, a omogućila je razumevanje nekih osnovnih odlika fenomena govora mržnje na internetu u Srbiji. Ona je mogla da pokaže neke bitne elemente kao što su učestalost, brojnost i dinamiku pojavljivanja govora mržnje, ukazala na najčešće aktere, medijske kuće koje krše ovaj kodeks, kao i teme, mete napada, odnosno žrtve govora mržnje, omogućila je uvid u sadržaj kao i u komunikacijske metode i tehnike za njihovo kreiranje i širenje.

1.3 Istraživačko pitanje i hipoteze

U ovom radu se identifikuje, opisuje i analizira fenomen govora mržnje kojem na različit način pristupaju u stručnim, naučnim, pravnim i regulatornim krugovima, kao i u širem društvu, pa je za potrebe ovog istraživanja objedinjen pristup onih koji u svom fokusu imaju zaštitu ugroženih manjinskih grupa stanovništva sa onima čiji je fokus na zaštiti državnog uređenja, odnosno bezbednost, očuvanje mira i postojećeg društvenog poretka.

Nerazumevanje i nejasnoće oko govora mržnje pre svega proizilaze zbog njegovog kompleksnog i tenzičnog odnosa sa konceptom zaštite slobode govora (ili slobode izražavanja) kao i konceptom demokratije i zaštite demokratskih vrednosti i zaštite ljudskih prava. Neusaglašenost oko jasne definicije samog pojma govora mržnje, odnosno teškoće oko njegovog prepoznavanja i određivanja adekvatne granice do koje može biti tolerisan u javnoj komunikaciji dovodi do niza problema u samom procesu komuniciranja. U savremenom društvu rekonceptualizovan način komuniciranja izazvan tehnološkim razvojem novih medija dodatno komplikuje jasno određivanje govora mržnje i odnos prema njemu što na neki način pogoduje njegovom sve učestalijem korišćenju u javnoj komunikaciji, što opravdano dovodi u pitanje opstanak kvalitetnog deliberativnog procesa u društvu. Naime, postavlja se pitanje, da li nesmetano širenje govora mržnje više šteti demokratiji nego što bi je ugrozila dodatna ograničenja slobode izražavanja. Upravo iz tih razloga, težište ove disertacije je u analizi procesa formiranja javne sfere u savremenom informacionom društvu i uticaja koji govor mržnje može da ima na participaciju svih učesnika u deliberativnom procesu.

Osnovna hipoteza koja se proveravala u ovom radu bila je da je koncept govora mržnje višeznačan i njegovo razumevanje zavisi od geografskog, kulturnog i uopšte socijalnog konteksta u kome se on manifestuje.

Iz ove opšte hipoteze proizilaze i posebne koje se tiču određenih aspekata ovog fenomena i koje su analiziraju u posebnim poglavljima istraživanja:

- Govor mržnje na internetu negativno utiče na javne komunikacije te samim tim i na proces formiranja javne sfere, ometa kvalitetnu raspravu o problemima od društvenog značaja, otežava donošenje demokratskih odluka i na direktan način urušava stabilnost demokratskih vrednosti u društvu;
- Raznovrsnost tumačenja govora mržnje i potencijalno pooštrena regulacija interneta mogu negativno uticati na slobodu izražavanja;
- Upotreba govora mržnje na internetu može biti opasan katalizator predrasuda, mobilizirajući faktor za pokretanje nasilnih aktivnosti i agresije prema pojedincima ili grupi, stvarajući virtuelni prostor ili zajednicu u kojoj je koherentni faktor emocija mržnje prema drugima;
- Viralnost komunikacija putem interneta pojačava i dejstvo govora mržnje, i samim tim predstavlja posebnu opasnost za izlivanje mržnje u realnost i porast nasilja;
- Postojeći nacionalni i međunarodni mehanizmi, zakonska rešenja i postojeće institucije za sprovođenje zakona, iako još uvek nedovoljno efikasni, mogu biti dovoljni u prevenciji i ograničavanju govora mržnje na internetu.
- Govor mržnje zloupotrebljava princip zaštite slobode izražavanja, direktno ugrožava prava manjina, stvara neravnopravno društvo i jača stereotipe i predrasude prema određenim grupama i licima;

1. Problemi definisanja govora mržnje

Pojam govora mržnje odomaćio se u akademskoj literaturi i pravnim tekstovima kao i u javnom govoru, naročito krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka kao posledica potrebe da se reguliše širenje agresivne propagande protiv različitih manjina. Osnovna potreba za uvođenjem ovog pojma bila je motivisana sećanjem na širenje nacističke antisemitske i rasističke propagande, a zatim i dalje kroz potrebu da se utiče na širenje ksenofobije i netrpeljivosti prema svim obespravljenim i manje moćnim grupama koje su vremenom počele sve snažnije da se emancipuju. Sam termin „govor mržnje“ (*hate speech*) se po svemu sudeći prvi put pojavio krajem osamdesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) među pravnicima koji su želeli da bolje objasne specifičnu vrstu ekstremnog rasističkog govora koji je veoma štetan a kojim su se do tada bavile različite pravne tradicije³⁴. Nakon toga, upotreba ovog termina se brzo proširila kako u medijima tako i među opštom populacijom, a kao takav pojam je preveden i prihvaćen globalno. Međutim, problem je što je u tom procesu i globalnom širenju upotrebe ovog pojma, on izgubio svoje originalno značenje pa je njegova upotreba poprimila mnogo šire značenje koje se često može interpretirati dosta slobodno.

Upotreba pojma „govor mržnje“, odnosno široka i slobodna interpretacija onoga što se pod ovim pojmom smatra, često može da izazove nerazumevanje u komunikaciji. Takođe, samo nerazumevanje tačnog sadržaja govora koji potencijalno treba biti sankcionisan otvara brojne mogućnosti za manipulaciju i zloupotrebu samog, u suštini plemenitog cilja da se ovakva vrsta govora reguliše. Upotreba ovakvog govora u internet komuniciranju dodatno komplikuje analitičko bavljenje ovom pojavom imajući u vidu još uvek nesavršen regulativni okvir i obim i nepredvidivi oblik koji ovakvo komuniciranje može da ima.

³⁴ Brown, Alexander (2017). *What Is Hate Speech? Part 1: The Myth of Hate*. School of Politics, Philosophy, Language and Communication Studies, University of East Anglia (UEA), Norwich Research Park, Norwich (str. 7) Dostupno na: https://ueaeprints.uea.ac.uk/63210/1/Published_manuscript.pdf (posećeno 15.05.2018.)

Da bi pojam govora mržnje u komunikaciji putem interneta analizirali u društveno-političkom kontekstu, neophodno je terminološki odrediti na šta se on sve odnosi i šta zapravo znače pojmovi „govor mržnje“, kao i niz srodnih pojmova koji se upotrebljavaju, kao što su „jezik mržnje“, „potpirivački govor“, „ekstremizam“, „radikalizam“ i tako dalje.

Upravo neusaglašenost u terminološkom određivanju govora mržnje u literaturi, kao i nedovoljno precizna upotreba ovog termina u javnom govoru, navodi na zaključak da je koncept govora mržnje višeznačan i da njegovo razumevanje zavisi od kulturnog i uopšte društvenog konteksta u kome se on manifestuje.

2.1. Analiza osnovnih pojmova

Suštinski, govor mržnje se očigledno odnosi na **govor**, odnosno bilo koje izražavanje (verbalno, pisano ili iskazano na bilo koji način preko medija, slikom, audio ili video zapisom i slično), koji je motivisano mržnjom i najčešće ima nameru da podstiče na dalje širenje mržnje i neprijateljstva ili da povredi i ponizi određeno lice ili grupu samo na osnovu nekog ličnog svojstva ili grupne pripadnosti (najčešće na osnovu etničke, polne, rasne, seksualne, verske ili političke pripadnosti). Na početku je neophodno razložiti i analizirati sam ovaj termin ne bi li se jasno shvatilo na šta se on odnosi i u kom slučaju se on može koristiti. Pojam govor mržnje se odnosi na akciju (govor) koji je motivisan specifičnom emocijom (mržnje). Govor kao vokalizovana forma ljudske komunikacije u ovom slučaju se posmatra u znatno širem smislu, obuhvatajući i svu pisanu komunikaciju, kako u štampanom tako i digitalnom obliku, kao i u vidu audio, video ili grafičkih poruka. Ponekad se u literaturi može naići i na termin „jezik mržnje“, kao vrstu sinonima za istu pojavu, ali treba imati na umu da se značenje termina „jezik“ može više vezati za mnogo širi koncept koji obuhvata „formalne sisteme znakova koji su uređeni gramatičkim pravilima kombinovanja u cilju komuniciranja značenja“³⁵. Ovaj pojam se čini adekvatnijim kada se govori o nekoj vrsti leksikona koji sadrži određene reči ili izraze koji se mogu smatrati

³⁵ Trask, Robert Lawrence (2007). u Stockwell, Peter, ed. *Language and Linguistics: The Key Concepts* (2nd ed.). Routledge. str. 93.

politički nekorektnim, uvredljivim, ili na bilo koji način neprihvatljivim u društvu zbog štete koju potencijino mogu da nanese određenoj, najčešće manjinskoj grupi. Kada se upotrebljava termin „govor“, on se ipak fokusira na samu aktivnost (komunikaciju), a u ovom slučaju je cilj ove „akcije“ da se nanese šteta određenom pojedincu ili grupi. Na taj način, fokus definisanja i svih problema koje sa sobom to nosi stavljen je na ovu aktivnost a ne na sam vokabular kao takav ili na postojanje određenih reči ili izraza koji bi kao takvi sami mogli da budu predmet regulacije ili zabrana. U praktičnom smislu, ukoliko bi se nauka i legislativa bavila „jezikom mržnje“, to bi značilo da određene reči ili specifičan sistem reči i znakova, koji sami po sebi mogu biti uvredljivi, a svakako postoje u nekom jezičkom korpusu, mogu biti zabranjeni ili na neki drugi način mogu postati tema o kojoj se odlučuje. Zabrana upotrebe takvih reči i izraza naravno zavisi od konteksta u kojem se pojavljuju i namere sa kojom su izrečene (objavljene). Izbegavanje upotrebe određenih reči u komunikaciji može biti rezultat šire društvene saglasnosti koja je motivisana određenim etičkim standardima civilizovanog društva (tzv. „politička korektnost“). To može da takve izraze učini nepoželjnim u komunikaciji i oni svakako mogu biti deo govora mržnje, čak često mogu opslužiti kao sredstvo za lakše identifikovanje govora mržnje, ali oni sami po sebi, bez određenog konteksta i namere to nisu. Upravo iz tih razloga, u razmatranju specifičnosti ovih pitanja, bolje je držati se termina kakav je „govor“ jer se na taj način drži bliže definisanju pojave kojom se ovaj rad bavi.

Problem definisanja govora mržnje tesno je povezan i sa problemima omogućavanja ili ograničavanja slobode izražavanja, odnosno slobode govora. Sloboda izražavanja kao jedno od fundamentalnih ljudskih prava ima dugu predistoriju u kojoj je ova sloboda bivala ograničena na različite načine najčešće i sa različitim motivima. Čak i ako je zaštićena u međunarodnim pravnim dokumenta kao neprikosnoveno pravo i jedno od osnovnih prava i sloboda koje je odlika stabilnog demokratskog društva, u različitim državama ova prava su ograničena u većoj ili manjoj meri, u zavisnosti od tradicije, kulture i stepena razvoja demokratije.

Naime, u mnogim državama ograničenja slobode izražavanja uvedena su u pravni sistem čak i kao krivična dela, naročito kada se odnose na širenje panike koje za posledicu ima

direktno ugrožavanje bezbednosti. Autoritarne države često posežu za kriminalizacijom govora u cilju gušenja kritike, a pod obrazloženjem zabrane pozivaju se na rušenje ustavnog poretka, kao i vređanje ili kritiku države i njenih institucija i simbola.³⁶ Ipak, u mnogim demokratskim državama pojava zabrane govora mržnje je relativno skora pojava nastala sa ciljem da se suprostavi širenju političkog i društvenog uticaja raznih grupa koje šire nasilje i mržnju.

Govor mržnje je zapravo jedan širi jezički sistem koji se koristi u cilju povređivanja i omalovažavanja sagovornika ili nekog trećeg lica. Njega pored određenih reči i rečenica, koje same po sebi mogu biti uvredljive ili direktno pozivati na mržnju i prezir (pa i nasilje), čini i kompletan sistem vrednosti i stavova koje jedno lice ili grupa može da ima prema nekoj drugoj grupi, sistem koji je najčešće utemeljen na duboko ukorenjenim predrasudama i stereotipima. Ovakva vrsta motivacije “boji” celu konverzaciju i čak i naizgled obične i bezazlene poruke (ponekad i za samu osobu koja ih iznosi) može da se pretvori u govor koji drugim licima kojima je upućen ili na koje se odnosi može da liči na govor mržnje koji im nanosi psihičku bol.

Kao odomaćen termin u savremenoj semantici i komunikologiji kao i u drugim društvenim naukama često se koristi izraz “diskurs” (od latinskog *discursus*, što znači govor, razgovor, odnosno raščlanjavanje, analiza). Ovaj termin se upotrebljava za apstraktnu generalizaciju konverzacije unutar svakog oblika komunikacije. Pojam diskursa se odnosi na celokupnost jednog kodifikovanog jezika (rečnika) koji se koristi u određenoj oblasti ili u društvenoj praksi. Tako se srećemo sa pravnim diskursom, medicinskim diskursom, verskim diskursom i slično. U sociologiji pod diskursom se podrazumeva način na koji se misli i komunicira o drugim ljudima ili o nekim temama kao i o društvenoj strukturi uopšte. Diskurs se najčešće formira u institucijama (kao što su mediji, političari, zakonodavci, obrazovni sistem i sl.) pa se odatle širi, uobličava i daje strukturu mislima i jeziku, a na taj način utiče i na strukturu ljudskog života i socijalne interakcije među ljudima.

³⁶ Pravna definicija govora koji se smatra krivičnim delom u SAD dostupna na stranici: <http://definitions.uslegal.com/c/criminal-speech/> (datum posete 08.08.2017)

Mišel Fuko je smatrao da diskurs nije određena izjava kao deo semiotičkog znaka, već zapravo apstraktni konstrukt koji dozvoljava semiotičkom znaku da dobije smisao i da na taj način omogući komuniciranje određenih informacija i ideja. On posmatra diskurs kao sistem misli sastavljen od ideja, stavova, pravca delovanja, verovanja i praksi koji svi zajedno sistematski konstruišu temu i svet o kome se govori³⁷. Imajući u vidu da je diskurs okvir u kome se komuniciraju određene misli, ideje i informacije, kao što postoje interne veze u sadržaju određenog diskursa, tako postoji odnos i veza između različitih diskursa, odnosno interdiskurzivnost. Ove odrednice o diskursu su veoma važne u pristupu analizi govora mržnje, jer mogu da daju smernice za utvrđivanje jasnije definicije i utvrđivanja govora koji potencijalno spada u ovu kategoriju.

U širem društvenom kontekstu, pored ovakvog tumačenja pojma „diskurs“, Fuko ističe i značaj diskursa u procesu dobijanja legitimiteta i moći, konstrukciji postojećih istina, njihovo održavanje i odnos moći unutar njih. Zapravo je diskurs moguće shvatiti i kao medijum kroz koji odnosi moći proizvode određene teme za konverzaciju. Ako polazimo od toga da su moć i znanje u međusobnom odnosu i da su u osnovi svih ljudskih odnosa borba i pregovori o moći, da je moć uvek prisutna i da može da stvori i da ograniči istinu, onda je ona u osnovi komunikacije koja koristi govor mržnje. Prema Fukou, diskurs je povezan sa moći zato što funkcioniše na osnovu pravila isključivanja. U tom smislu, diskurs je zato kontrolisan od strane objekta prema kome je usmeren, tema o kojoj se može govoriti je ograničena, određen je ritualom, zavisi od vremena i mesta na kojima je moguće govoriti, kao i privilegijama – kome je dozvoljeno da govori.

U skladu sa Fukoovom stanovištima, diskurs, moć i znanje su čvrsto povezani i zajedno rade na kreiranju hijerarhija. Određeni diskurs može da postane dominantan u društvu i on se onda smatra istinitim, normalnim i ispravnim. Sa druge strane, određeni diskursi su marginalizovani i stigmatizirani, te se smatraju ekstremnim, pogrešnim ili čak opasnim. U oba slučaja uloga govora mržnje može biti značajna u procesu kreiranja hijerarhijskih odnosa, kao sredstvo za dobijanje, odnosno oduzimanje moći. Ono što bi se u jednom

³⁷ Foucault, Michael (1969). *L'Archéologie du savoir*. Paris: Éditions Gallimard. Dostupno na stranici: <http://foucault.info/doc/documents/archaeologyofknowledge/foucault-archaeologyofknowledge-00-intro-html> (datum posete 10.09.2017.)

dominantnom diskursu smatralo ekstremnim govorom mržnje zahtevalo bi određene sankcije u cilju suzbijanja značaja tog „ekstremnom diskursa“. U savremenom demokratskom društvu ekstremnim i opasnim diskursom se smatra svaki vid diskriminacije i poziva na nasilje prema pripadnicima određene, najčešće manjinske grupe. Međutim, moguće je i da upravo taj ekstreman diskurs postane dominantan što može dovesti do ozbiljnih negativnih posledica na demokratsko uređenje društva.

Ako se govor mržnje posmatra u ovom kontekstu, može se izvući jasna paralela da je u pitanju socijalna akcija sa ciljem dobijanja moći, odnosno oduzimanja moći onima prema kojima je govor mržnje usmeren. U analizi govora mržnje je dakle neophodno analizirati i širi koncept komunikacije, odnosno diskurs u kome je on nastao. Upravo analizom diskursa možemo utvrditi sve elemente koji nam mogu pomoći da razumemo širi kontekst u kome se određena vrsta komunikacije odvija, kao i koja su nepisana „pravila“ koja je određuju. Na taj način je lakše razumeti i okvir u kome se teži da se određena grupa (ili pojedinac) marginalizuje, isključi iz komunikacije ili uopšte eliminiše iz društva (pa čak i fizički).

I Manuel Kastels ističe da je u borbi za moć najznačajnije konstruisanje značenja u ljudskoj svesti kroz mehanizme simboličke manipulacije. Imajući u vidu da se ovde bavimo specifičnom vrstom komunikacije kakva je govor mržnje, ovde se jasno mogu naslutiti opasnosti koje ovakav diskurs može da ima, ukoliko se dozvoli da on prevlada u društvu. U takvom slučaju nije teško zamisliti da on počne da utiče na izmene uspostavljenih demokratskih i civilizovanih, formalnih i neformalnih odnosa u društvu. Specifičnost širenja govora mržnje u internet komunikaciji nosi sa sobom i potrebu za redefinisanjem shvatanja postojećih odnosa moći u društvu. Kao što i Kastels tvrdi, u „umreženom društvu“ centri moći su se pomerili na one koji mogu da kontrolišu informaciju u tom novom mrežnom sistemu ljudske komunikacije. Ipak, još jednom je važno istaći da je razvoj informacionog društva i širenje internet mreže značajno promenio način ljudske komunikacije i interakcije što je stvorilo i niz novih pitanja za definisanje pojma govora mržnje u ovom virtuelnom, umreženom svetu.

Još jedan bitan termin koji se često pominje pored diskursa je narativ, koji se često određuje kao vrsta diskursa koji je osmišljen da poveže niz događaja i dosta je teško

napraviti jasnu granicu između njih³⁸. Narativ je zapravo priča, i pored svih različitih tumačenja i upotreba ovog termina u društvenim naukama i utvrđivanja da li je nešto narativ najlakše je voditi se sledećim kriterijumima: “(a) da li ima početak, sredinu i kraj, (b) da li je orijentisan prema prošlosti, (c) da li je linearan i ima sled, (d) da li ima zaplet, (e) da li ima smisla za onoga koji priča”³⁹. Ljudi često teže da razumeju neke događaje i pojave tako što iza njih postoji koherentna priča, odnosno narativ koji može da im objasni kako se taj događaj desio. Analiza narativa je zato važna kada nema dovoljno podataka za analizu statističkih podataka. Narativ je različit od diskursa i u tom smislu što “podrazumeva postojanje osoba i zapleta koji se razvija tokom vremena. Pored toga, neka shvatanja diskursa „zanemaruju” agensnost osobe, dok narativ podrazumeva mogućnost konstrukcije ličnih značenja. Konačno, dok je kod diskursa naglasak na proizvodnji društvene prakse, narativ je u većoj meri usmeren na osmišljavanje ličnog iskustva.”⁴⁰ U kontekstu analize govora mržnje, analiza narativa je važna jer može pružiti uvid u poreklo određenog govora, objasniti motive za nastanak, predstaviti izvesnu matricu, vokabular, kao i otkriti nameru onoga ko govori, emituje govor mržnje prema onome ko je primalac.

Da bismo mogli na adekvatniji način da razumemo kako je došlo do ovakve, naizgled neuobičajene, formulacije kakva je “govor mržnje” koja je postala značajan segment u uređivanju i definisanju međuljudskih odnosa u demokratskom društvu korisno je osvrnuti se i na upotrebu samog pojma „**mržnja**“ u teoretskim i pravnim formulacijama.

U shvatanju koncepta govora mržnje kao osnovni problem nameće se sama priroda pojave kakva je emocija mržnje. Samim tim što je u pitanju pojam koji je u svojoj prirodi vezan za ljudske emocije, čini ga otvorenim za interpretaciju i problematičnim za jasno definisanje kako u pravnom, tako i u institucionalnom smislu. Gledano kroz prizmu psihoanalize, Sigmund Frojd je definisao osećanje mržnje kao „stanje ega koje želi da uništi izvor svoje nesreće. Uzroci mržnje stoga najčešće mogu biti strah, bes ili osećaj povređenosti“. Mržnja

³⁸ Pavlović Jelena, Džinović V. i Milošević N. (2006) *Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji*, Institut za pedagoška istraživanja, Psihologija, vol. 39, br. 4. str. 6 dostupno na: http://www.ukons.org.rs/pdf/2_4_2_8TeorijskePretpostavke.pdf (pristupljeno 15.05.2018)

³⁹ Denzin N.K. (1989). *Interpretive Interactionism*. London. Sage Publications. str. 37.

⁴⁰ Pavlović Jelena, Džinović V. i Milošević N. *Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji*, str. 7-8

dakle može biti prouzrokovana racionalnim ili iracionalnim pobudama a može se manifestovati na različite načine. Jedan od najčešćih oblika manifestacije mržnje je kroz verbalnu komunikaciju koja je upućena objektu mržnje na direktan ili indirektan način. Manifestacija mržnje, odnosno govor mržnje, izgovoren ili objavljen u medijima masovne komunikacije dobija mnogo veću težinu, upravo zato što potencijalno dolazi do velikog broja primalaca, kako do onih koji su predmet odnosno žrtva tog čina, tako do onih koji su pristalice sličnih stavova i na koje takav jezik može da ima mobilizujuću funkciju. Kompleksnost mrežnog vida komuniciranja putem interneta čini ovaj fenomen značajnijim i mnogo nepredvidivijim.

Problem uređivanja ove oblasti upravo i leži u tome što je mržnja jedna od osnovnih ljudskih emocija. Žan-Luk Nensi (*Jean-Luc Nancy*) u svojoj analizi ovog fenomena se najviše fokusira upravo na razumevanja same mržnje kao emocije i iz toga zaključuje zašto je tako teško jasno definisati ovaj pojam za potrebe neke opšte pravne regulacije. On kaže: „Pravo, regulativa, institucije, pa i same društvene nauke se retko bave definisanjem i uređivanjem ljudskih emocija. I ako je od ranije postojalo uređivanje ljudskih odnosa koji u izvesnom smislu podrazumevaju i emocije, kao što su brak, seksualni odnosi ili konflikt interesa, teško je zamisliti regulisanje emocija kao što su ljubav i prijateljstvo. Naravno, postojali su termini kao što su uvrede, i defamacija ličnosti ali do nedavno nije se pominjao „govor mržnje“. Kao što se čini nemogućim određivati nekome koga će da voli ili sa kim će biti prijatelj, tako se donedavno činilo nemogućim zabranjivati nekome da mrzi, jer se to smatralo duboko privatnom emocijom“⁴¹.

Treba imati u vidu da su u savremenim demokratskim društvima koreni potrebe da se stane na put širenju govora mržnje posledica eskalacije mržnje i nasilja u dvadesetom veku koje je počinjeno nad pripadnicima manjina, u cilju njihovog potpunog istrebljenja a motivisanih isključivo mržnjom. Naime, nakon strahota koje su počinjene u Drugom svetskom ratu prema pripadnicima manjinskih zajednica, a pre svega prema Jevrejima i

⁴¹ Nancy, Jean-Luc (2013). *Hatred, a Solidification of Meaning*, COE. str.2. Dostupno na stranici: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059ab46> (datum posete 25.05.2018)

Romima, kojima je prethodila strahovita kampanja širenja mržnje i ohrabrivanja nasilja, u međunarodnim odnosima se javila potreba da se ovakva vrsta govora mora zabraniti.

Ipak, mržnja kao pojam prvi put je ušla u pravno-političku sferu kroz pojam „rasne mržnje“ i terminu „podsticanje na rasnu mržnju“⁴². Jedan od najčešćih motiva za širenje govora mržnje je rasizam. Rasizam je zapravo fenomen relativno novije istorije, vezan za uspon kolonijalne Evrope, i jačanja kapitalizma uz pomoć robovske radne snage. Naime, i ako je robovlasništvo poznato još od antičke istorije, nema istorijskih tragova ni o kakvoj rasnoj ideologiji ili razlikovanju ljudi na osnovu boje kože u antičkoj Grčkoj, Rimu i Egiptu. Mnogi istoričari se slažu da je ideologija mnogih velikih civilizacija bila je zasnovana na sopstvenoj nadmoći nad svim ostalima, a robovsku snagu su uzimali iz svih naroda koje bi pokorili u borbi bez obzira na njihovu boju kože⁴³. Uspon kolonijalizma se podudarao sa razvojem naučne teorije o nastanku čoveka, kada su nastale teorije koje su počele da opravdavaju dominaciju belog evropskog čoveka nad narodima širom planete rasnom superiornošću i navodnom civilizovanošću. Istorijski se podudarajući sa razvojem teorije evolucije, kolonijalisti su našli zgodno opravdanje za sopstveno ugnjetavanje Indijanaca u Severnoj i Južnoj Americi, crnaca u Africi, Aboridžina u Australiji, Indusa i mnogih drugih.

Naravno, netrpeljivost prema „drugome“ nije novijeg datuma i postojala je oduvek kroz istoriju. Još u antičkoj Grčkoj svi oni koji nisu pripadali grčkom etosu smatrani su „varvarima“. Ovim pežorativnim terminom određivani su svi oni koji su zapravo „stranci“ a sama ta odrednica nosila je sa sobom niz stereotipa o pripadnicima brojnih drugih plemena, kao inferiornim, nesposobnim i necivilizovanim. Naravno, ovi stereotipi imali su za posledicu ograničavanje ljudskih i građanskih prava onima koji su smatrani inferiornim, odnosno onima koji nisu bili slobodni građani ili nisu pripadali tim civilizacijama.

I kasnije kroz istoriju očuvala se snažna netrpeljivost prema „strancima“, kao neprijateljima i kao manje vrednima, necivilizovanim, kao „drugačijima“, onima koji nisu zapravo „pravi ljudi“. Ipak, tek sa pojavom rasizma u devetnaestom veku razvila se misao da je priroda

⁴² Ibid. str.2.

⁴³ Selfa, Lance (2002). *Slavery and the origins of racism*. International Socialist Review Issue 26, dostupno na stranici: http://www.isreview.org/issues/26/roots_of_racism.shtml (datum posete 25. 04. 2017)

sama odredila pojavu više i manje vrednih i usled do tada nezabeležene tehnološke superiornosti Evrope, naterala pripadnike evropskih naroda da u sebi vide predstavnike superiorne rase. Takođe, u to vreme nastaju i teorije o rasnoj supremaciji i „arijevskoj rasi“. Koreni antisemitizma, i ako imaju kompleksan kontinuitet kroz istoriju hrišćanske Evrope i ne potiču od razvoja prirodnih nauka i teorije evolucije, našli su tada presudan spoj sa rasizmom, koji će se neslavno ovaplotiti u nacističkoj Nemačkoj u prvoj polovini dvadesetog veka.

Rasizam je i dalje jedan od snažnih katalizatora mržnje prema drugom i drugačijem. U savremenom kontekstu ovaj termin se odnosi na rasnu diskriminaciju, rasnu supremaciju i želju da se nekome naškodi. U Konvenciji Ujedinjenih nacija o sprečavanju svih vidova rasne diskriminacije, ovaj termin se odnosi na „svako pravljenje razlike, isključivanje, ograničavanje ili favorizovanje na osnovu rase, boje kože, porekla, nacionalne ili etničke pripadnosti, koje ima za cilj ili narušava ravnopravno priznavanje i uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj ili bilo kojoj drugoj oblasti javnog života“⁴⁴. U ovakvoj definicije ne pravi se nikakva razlika između diskriminacije zasnovane na etnicitetu ili rasi, a jedan od razloga je nedostatak konsenzusa među antropolozima o razlici između rase i etničke pripadnosti.

Kao drugu bitnu karakteristiku pojma mržnje u savremenom značenju, Nensi ističe „razvoj individualizma i izraženog egoizma“⁴⁵. Pod time on podrazumeva da se kroz svest o sopstvenom značaju i vrednosti, svi drugi doživljavaju kao neprijatelji, kao neko ko može da ugrozi narcističku sliku koju jedna individua ima o sebi. U ovom smislu je još Frojd zaključio da mržnja nastaje pre ljubavi onda kada je nagon za samoodržavanjem dominantan. Sličan, odnosno isti mehanizam može da obeležava ne samo jednu individuu, već i neku grupu, porodicu, naciju... Mržnja zapravo podrazumeva želju za uništenjem drugoga, stranog, odnosno onog koji nam je nepoznat. Emocija mržnje nagoni na akciju i na neki način se može uporediti sa osvetom. Ipak, kako ističe Nensi, kada je u pitanju osveta motiv se može jasno definisati, dok je kod mržnje motiv iracionalan, teško ga je objasniti i

⁴⁴ UN International Convention on the Elimination of All of Racial Discrimination (7 March 1966). New York. dostupno na stranici: <http://www.hri.org/docs/ICERD66.html> (datum posete: 26.08.2015)

⁴⁵ Nancy, Jean-Luc (2013). Hatred, a Solidification of Meaning, COE. str.11

može se reći da on nagoni na „preventivnu akciju“. On dalje objašnjava da „mržnja ne može čak ni da se prikaže u svom besu kao osveta. Ukoliko mržnja potiče od sumnje u nepravdu ili uvredu od suprotne strane, to ipak nije rezultat činjenica već plod imaginacije. Mržnja takoreći vrši osvetu unapred, odnosno sveti se ne zbog nekog konkretnog čina, već zbog samog postojanja drugog.“⁴⁶

Upravo zbog tog nagona na preventivnu akciju, ukoliko već odmah ne dođe do aktivne fizičke manifestacije mržnje, prevashodno dolazi do njene verbalne manifestacije ili onoga što se naziva „govor mržnje“. Može se reći da je iskazivanje mržnje zapravo akt mržnje koji ima snažan efekat na druge, vređajući ih ili ih podstičući na reakciju. U samom govoru mržnje iskazuje se prezir i netrpeljivost prema drugom i drugačijem. „Ono što je najbitnija karakteristika govora mržnje je da se njime negira samo biće i suština drugoga“⁴⁷.

Govor mržnje je često praćen uvredama i psovka, ali one same po sebi ne moraju podrazumevati mržnju. Odnosno, neophodno je napraviti jasnu razliku kada je reč o govoru mržnje a kada o ličnim uvredama. Nazvati nekog pogrđnim imenom može se odnositi samo na neku specifičnu ličnu osobinu ili karakteristiku osobe kada ima za cilj da pokaže da je ta konkretna osoba manje vredna (nazvati nekog budalom npr.), dok kada je ta psovka ili pogrđni naziv vezan za samu suštinu osobe ili grupe (crnčuga npr.) želi se proglasiti celo biće i njegovo postojanje bezvrednim. Odnosno, ukoliko su poruke koje se upućuju konkretnoj osobi zasnovane na ličnom animozitetu i netrpeljivosti motivisane nekim prethodnim sukobom, neslaganjem ili nepravdom koja je učinjena, ne može se govoriti o govoru mržnje. Međutim ukoliko su te uvrede i psovke motivisane stereotipima i predrasudama o pojedincu samo na osnovu neke stvarne ili pretpostavljene grupne pripadnosti i imaju za cilj da diskredituju i povrede drugog samo zbog iracionalne mržnje prema celoj grupi, onda se svakako može smatrati da je u pitanju govor mržnje.

Kada se zakonodavstvo bavi problemom govora mržnje, ono se fokusira na taj performativni oblik govora mržnje koji je akcija usmerena protiv nekog lica ili grupe. Govor mržnje se tada može prepoznati ukoliko izaziva reakciju, otvara mogućnost razmene

⁴⁶ Nancy, Jean-Luc (2013), *Hatred, a Solidification of Meaning*, COE. str. 7.

⁴⁷ Ibid. str. 9.

poruka i akcija i provocira agresivnost, ali najkonkretnije ako poziva na direktno vršenje krivičnog dela koje je kažnjivo. Naravno, govor mržnje ne mora nužno da izaziva reakciju i odgovor druge strane, odnosno da utiče na druge da izvrše krivično delo – on već i sam po sebi može da ima snagu učinjenog dela koje opet može da ima fatalne posledice (primer mogu biti samoubistva tinejdžera nakon zlostavljanja putem interneta). Govor mržnje se tako može smatrati aktom koji istovremeno osuđuje žrtvu ali i podstiče druge da se pridruže osudi ili progonu žrtve. Emocija mržnja je već sama po sebi takva da podstiče druge na mržnju i stimuliše na akciju – agresiju, progon, uništenje itd.

Efekti mržnje se pored samih žrtava govora mržnje odnose i na sam subjekat koji mrzi i čini govor mržnje jer u njima samima stvara ili jača predrasude i stereotipe o određenim grupama koje nemaju potporu u realnosti. Drugi se doživljavaju kao pretnja i opasnost za egzistenciju, a pripisuju im se razne negativne osobine koje bi trebalo da ih potpuno diskvalifikuju i isključe. Svest o sopstvenom ljudskom dostojanstvu se negira drugima. Zapravo, najčešće se dolazi do paradoksa da dok se navodno promoviše jednakost i ravnopravnost svih ljudi, oni koji su drugačiji ili koji se ne razumeju se označavaju kao varvari, necivilizovani i koji ne treba da uživaju isti stepen prava i sloboda.

Individua koja mrzi je na prvom mestu blokirala sebe u određenom identitetu koji je suprotan drugima, i ona priznaje da ne može da izađe iz tog kruga. Istu blokadu promene identiteta takva individua aplicira i na druge, locirajući ih u određene kategorije, koje su često veoma pojednostavljene ili čak potpuno imaginarne interpretacije (stereotipi i predrasude). Posledica nesigurnosti u održivost sopstvenog identiteta motiviše na bes i mržnju prema drugima kako bi se „prikрила sopstvena nesigurnost“⁴⁸.

Ovakav pokušaj analize govora mržnje kao akcije motivisane emocijom sa snažnim i nepredvidivim uticajem na šire okruženje dodatno je zakomplikovano mrežnim komuniciranjem putem interneta koje potencijalno uključuje ogroman broj receptora koji na različit način mogu da interpretiraju takvu poruku.

⁴⁸ Ibid. str. 9.

Ako su uzmu u obzir efekti koji govor mržnje može da ima kako na one kojima je upućen tako i na one koji se služe govorom mržnje, često je ovaj fenomen povezan sa pojmom ekstremizam, kao i bliskim pojmovima kao što su radikalizam, terorizam, fundamentalizam i fanatizam i populizam. Pojam ekstremizam, koji se često pojavljuje kako u stručnoj literaturi tako i u široj društvenoj upotrebi često i sam ima nedovoljno jasno definisano značenje. Prema opširnoj definiciji koju je dao Dragan Simeunović „ekstremizam je kompleksna društvena pojava, zasnovana na prenaplašenim biološkim potrebama samozaštite i ksenofobičnoj varijanti identitetskog mehanizma, koje služe formiranju i opravdanju teško dozvoljivih stavova i agresivnog ponašanja, kojima se, kao neprijateljska, ugrožava neka rasna, verska, etnička ili druga grupa. Ekstremizam odlikuju vigilantni formalno-zaštitni stav prema sopstvenoj grupi, koji podrazumeva preteranu revnost u iznalaženju neprijatelja, i pravo na netrpeljivost, mržnju i agresivnost prema pravom ili pretpostavljenom neprijatelju, kao i tendencija preuzimanja vođstva u svojoj grupi ili skupini radi njenog mobilisanja, sa namerom sistematskog prelaska granica društveno dozvoljenog ponašanja, a sve u ime očuvanja vrednosti, identiteta i perspektive svoje grupe“.⁴⁹ I samo etimološko poreklo reči ekstremizam (lat. *extremus*) upućuje na krajnost, nepopustljivost u stavovima, idejama, vrednostima i delanju. Ekstremizam upućuje na neko ponašanje ili zauzimanje stava koje je krajnje ili najoštrije u odnosu na neku pojavu, odnosno isključuje svako drugo mišljenje i argumente. Na osnovu toga jasno je da je ekstremizam u suprotnosti sa demokratskim vrednostima koje se zasnivaju na toleranciji, kompromisu i dijalogu. Govor mržnje je u bliskoj vezi sa ekstremizmom jer najčešće služi kao način na koji se ekstremni stavovi iskazuju u javnosti. Marija Đorić dodatno definiše politički ekstremizam kao „ponašanje i mišljenje u sferi politike, koje se nalazi na granici dozvoljenog, sa tendencijom da se ta granica pređe, a što je u suprotnosti sa pravnim, običajnim i kulturološkim normama jednog društva. Kao takav, politički ekstremizam je uvek nepoželjna pojava, iz razloga što ne korespondira sa vrednosnim sistemom savremene demokratije ... jer direktno podriva pravnu državu i vladavinu prava. Njegova ključna karakteristika je upotreba nasilja, iliti sklonost ka nasilju (koja se ne mora uvek

⁴⁹ Simeunović, Dragan (2009), citirano prema Đorić, Marija (2014). *Ekstremna desnica*. Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd, str. 24-25.

realizovati).⁵⁰ U literaturi se sve češće pravi razlika između ekstremizma i nasilnog ekstremizma. Naravno, ne mora svaki vid ekstremizma biti nasilan, niti nelegalan, te je posebno iz ugla pravnih nauka bilo neophodno napraviti razliku i posebno istaći pojam „nasilan ekstremizam“ kao kategoriju koja se može smatrati direktnom opasnošću po društvo i prema kojoj je neophodno primeniti represivne mere. Na sličan način pravne nauke se bave i pojmom govora mržnje, posebno obraćajući pažnju na poruke i sadržaje koji mogu izazvati nasilje, odnosno podsticati mržnju i činjenje nasilja prema određenim licima, grupi ili imovini.

Veoma je važno praviti razliku između sličnih pojmova koji se često povezuju sa fenomenom ekstremizma, a to su terorizam, radikalizam, fundamentalizam, fanatizam i populizam. I ako ne postoji jedinstvena definicija terorizma, u pitanju je oblik političkog nasilja koji je nepoželjan u društvu, a od ekstremizma ga, pored brojnih sličnosti, između ostalog, odvaja to što teroristi svojim akcijama žele da šokiraju javnost brutalnim akcijama nasilja, dok ekstremisti šokiraju javno mnjenje pre svega „govorom mržnje i simbolima koji taj govor podupiru“⁵¹. Marija Đorić isitiče da je „ekstremizam ponašanje na granici dozvoljenog sa tendencijom da se ta granica pređe“, dok je terorizam pojava političkog nasilja i koja se već nalazi „s one strane granice“⁵². Još jedna bitna razlika je ta što se terorizam uvek smatra krivičnim delom, dok se kod ekstremizma pravna praksa razlikuje od države do države, i najčešće se kažanjavaju upravo govor mržnje i raspirivanje verske, nacionalne i rasne netrpeljivosti. Ekstremizam je zapravo često početna faza koja može da vodi u terorizam.

U istom kontekstu često se uz ekstremizam pojavljuje i pojam radikalizam, odnosno radikalizacija. U suštini u pitanju je fenomen koji je različit od ekstremizma zato što za razliku od ekstremizma može da bude i društveno prihvatljiv. Radikalizam svakako podrazumeva težnju za nekom korenitom promenu u društvu (lat. *radix* – koren), te samim tim može se smatrati opasnošću za uspostavljeni društveni poredak i odnose u društvu.

⁵⁰ Đorić, Marija (2014). *Ekstremna desnica*. Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd, str. 37.

⁵¹ Ibid. str. 41.

⁵² Ibid. str. 41.

Ipak treba razlikovati radikalizam koji vodi u neke negativne pojave u društvu (kao što je terorizam) od onih koje se mogu smatrati pozitivnim (jednaka prava glasa za žene, npr.).

Pod pojmom fundamentalizam se najčešće podrazumeva verski fundamentalizam, mada ovaj pojam može da se odnosi i na neke druge sfere društvenog života (politički i ekonomski fundamentalizam)⁵³. U pitanju je „verovanje u originalne ili najosnovnije principe neke vere, često udruženo sa žestokom privrženošću i koje se ponekad reflektuje u fanatičnom žaru.“⁵⁴ Slično fundamentalizmu, fanatizam se takođe izvorno vezuje za religiju, mada može biti i preterana prvrženost nekoj ideologiji ili filozofskom učenju, koja se najčešće ispoljava kroz netrpeljivost ili nasilje prema drugačijim shvatanjima i idejama.⁵⁵ U kontekstu ekstremizma ponekad se pojavljuje i populizam, mada nije potpuno jasno definisan u nauci, u vezi je sa promovisanjem političke ideologije koja se predstavlja kao „narodna“ i koja zastupa interese širokih narodnih masa, često se smatra demagogijom i u direktnoj vezi sa autoritarizmom⁵⁶. Populizam, za razliku od ekstremizma, čvrsto je vezan za politiku.

Svi ovi pojmovi važni su razumevanje konteksta u kojem se govor mržnje može pojaviti budući da je govor mržnje često važan i sastavni deo javnog govora osoba koje imaju ekstremne stavove prema religiji, politici i društvu uošte. Govor mržnje često može biti deo populističke retorike. U pitanju je najčešće govor koji se ne može smatrati krivičnim delom ali koji je itekako važan zbog uticaja koji može da ima na javno mnjenje, budući da potiče od nosioca javnih funkcija ili predstavnika političkih partija. Fundamentalisti, fanatici, teroristi, kao i mnoge grupe koje se mogu smatrati ekstremistima, veoma često pribegavaju upotrebi govora mržnje kao načinu širenja svojih stavova i ubeđenja. I ako je govor mržnje prisutan i jedna je od odlika komuniciranja ekstremista, različit kontekst u kome se pojavljuje kao različiti oblici koje govor mržnje može da ima upućuju na potrebu da se

⁵³ Hejvud, Endru (2005), *Političke idologije*, prema Đorić, M. (2014). *Ekstremna desnica*. Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd, str. 49.

⁵⁴ Ibid. str. 46.

⁵⁵ *Politička enciklopedija* (1975), Saveremena administracija. Beograd, str. 265,

⁵⁶ Hejvud, Endru (2005), *Političke idologije*, prema Đorić, M. (2014). *Ekstremna desnica*. Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd, str. 52.

govor mržnje nekako klasifikuje i preciznije odredi ne bi li se na taj način jasnije odredile granice onoga što se može smatrati dozvoljenim govorom u demokratskom društvu.

2.2. Osnovni oblici govora mržnje

Govor mržnje može se klasifikovati prema različitim kriterijumima, mada je nedovoljno jasno definisana pojava objektivno ograničenje za klasifikaciju koja bi u potpunosti pomogla razumevanje svih aspekata ovog kompleksnog fenomena.

Kada se zakonodavstvo bavi definisanjem govora mržnje, najčešće se posebno fokusira na identifikovanje osetljivih pojedinaca i grupa po nekom ličnom svojstvu, ali najčešće prema rasi, polu, etničkoj i nacionalnoj pripadnosti, seksualnoj orijentaciji, veri ili eventualno nekim drugim ličnim svojstvima. Budući da je sloboda izražavanja zaštićena, zakonodavstvo ne može unapred da sankcioniše određen govor već se fokusira na posledice koje govor mržnje može da izazove, mada on ne mora nužno da vodi ka fizičkom nasilju niti je njegov krajnji cilj.

Poruka izražena u govoru mržnje usmerena je uvek na lično svojstvo ili specifična svojstva ugrožene grupe. Na osnovu definicije Komiteta Ministara Saveta Evrope, ako i brojnih drugih međunarodnih konvencija i nacionalnih pravnih dokumenata koja se bave govorom mržnje, jasno se mogu razdvojiti lična svojstva određenih lica koja su najčešći predmet govora mržnje. To su:

1. Rasa
2. Pol
3. Državljanstvo
4. Etnicitet
5. Jezik
6. Veroispovest
7. Seksualna orijentacija

8. Politička pripadnost

9. Društveno poreklo

10. Zdravstveno stanje

Pored toga, postoje i brojna druga lična svojstva koja mogu motivisati nekoga da širi govor mržnje. Ovako sistematizovana lična svojstva, kao i posledice govora mržnje prihvatljivi su i za ovo istraživanje u čijem je fokusu pre svega govor mržnje specifičan za komuniciranje na internetu. U suštini, zarad adekvatne analize i šireg poimanja koncepta govora mržnje, najbolje je uzeti u obzir što veći opseg potencijalnih zaštićenih osobina određenih grupa koje mogu biti osnov za diskriminaciju i govor mržnje prema njima. Ovime ne treba zaključiti okvir zaštićenih osobina, budući da se poimanje ugroženih i diskriminiranih grupa menja i u zavisnosti od društvenih predrasuda u vreme kreiranja raznih politika zaštite manjina i regulisanja slobode izražavanja.

Kao drugi posebno važan kriterijum za analizu govora mržnje jeste njegov intenzitet i oštrina. Ove osobine su takođe dosta nezahvalne za podelu koja bi bila u potpunosti zadovoljavajuća budući da shvatanje intenziteta govora mržnje zavisi od namere da se nekom pojedincu ili grupi na taj način nanese šteta, kao i od realnih efekata, odnosno posledica koji takav govor može da ima u realnosti. Ipak, ova podela je od suštinske važnosti naročito kada se pravosuđe bavi ovim fenomenom. U tom smislu, neophodno je napraviti distinkciju između ekstremnog govora mržnje i onog koji to nije, a ova podela je važna zato što može da ima implikacije na to da li je određeni govor protivzakonit ili nije. Kada se dakle ovi elementi uzmu u obzir moguće je govor mržnje podeliti u najmanje dve grupe: oštar govor mržnje i onaj koji je relativno blag, odnosno onaj koji je ekstreman i onaj koji se ne mora smatrati ekstremnim. Govor mržnje moguće je podeliti i prema stepenu agresivnosti i potencijalnog nasilja koji može da izazove u stvarnosti, te se zato može govoriti i o nasilnom i nenasilnom govoru mržnje. Takođe, ukoliko uzmemo u obzir krivične sankcije i pravne norme, govor mržnje može se podeliti na onaj koji je dozvoljen zakonom i onaj koji je zabranjen i predstavlja krivično delo. Pri tome treba uzeti u obzir i potencijalnu treću kategoriju govora koji nije krivično delo ali je sankcionisan nekim drugim normama koje najčešće spadaju u samoregulaciju, kao što su etički kodeksi

novinarskih udruženja, profesionalni standardi, uslovi korišćenja komunikacionih platformi na internetu i slično.

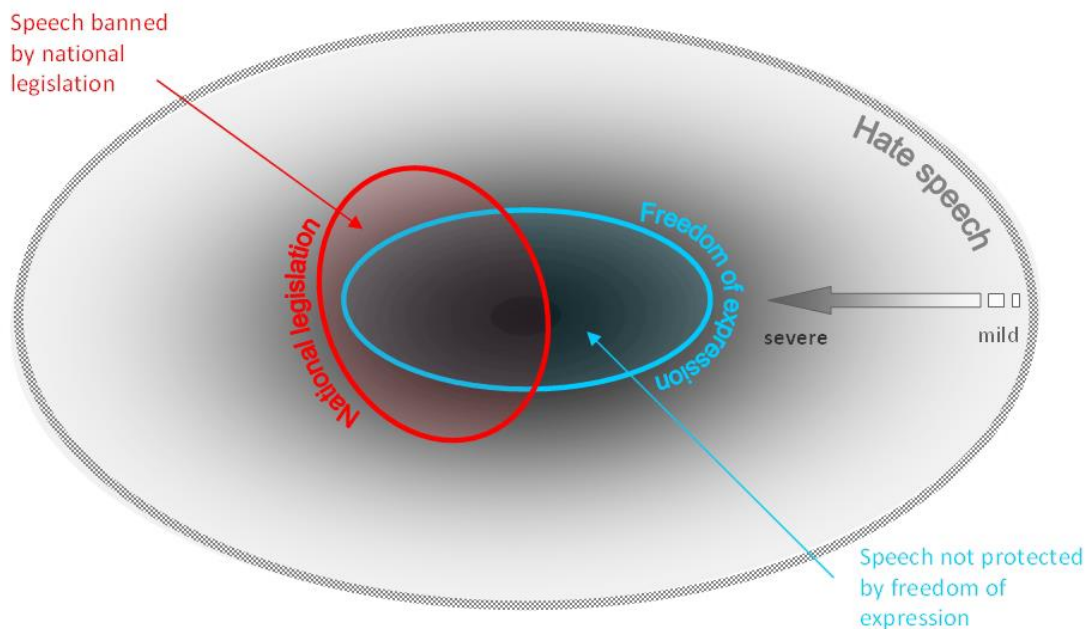
Pojava širenja govora mržnja putem interneta dodatno je zakomplikovala problematiku definisanja govora mržnje, kako u normativnom, tako i u sociološkom i kulturološkom smislu. Pored toga što se govor mržnje velikom brzinom proširio u polje medija koji nije bio dovoljno regulisan, dobio je otvorenu platformu za potpuno nove oblike širenja (audio, video, grafičke, tekstualne ili instant poruke) na mnogo efikasniji, efektivniji, masovniji, brži i jeftiniji način, a sa tim u vezi su i neophodna stalna unapređivanja prihvaćenih standarda i normi komuniciranja.

Nedostatak univerzalne definicije i klasifikacije stvara dosta problema za neka uporedna istraživanja i prikupljanje podataka o govoru mržnje. Govor mržnje se često pominje u kontekstu zločina iz mržnje te je neophodno napraviti jasnu razliku između ovih pojmova. Naime, zločin iz mržnje je svako krivično delo za koje se utvrdi da je motiv za zločin bila mržnja odnosno nasilje koje je motivisano predrasudama, najčešće prema nekoj manjinskoj grupi. Zločin iz mržnje može biti svako fizičko ili psihičko nasilje prema pojedincu ili grupi, kao i oštećenje imovine, pa i verbalno nasilje u koje može spadati govor mržnje. U Srbiji je zločin iz mržnje uveden u Krivični zakonik i stupio na snagu 1. januara 2013. godine. Ovakvom promenom zakonodavstva se zapravo uvelo pooštavanje postojećih kazni za krivična dela motivisana mržnjom. Konkretan član 54a Krivičnog Zakona glasi: "Ako je krivično delo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta drugog lica, tu okolnost sud će ceniti kao otežavajuću okolnost, osim ako ona nije propisana kao obeležje krivičnog dela."⁵⁷

Govor mržnje sam po sebi jeste čest pratilac zločina iz mržnje, obično prethodi nekom zločinu ili se dešava u toku ili nakon izvršenja. Ipak, sam govor mržnje ne mora nužno biti krivično delo te stoga nije isto što i zločin iz mržnje. Tako i zakonodavstvo koje se bavi regulisanjem govora mržnje je ono koje se bavi regulisanjem slobode izražavanja. Ipak, na

⁵⁷ Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013)

osnovu gore navedene klasifikacije, ekstremni govor mržnje koji poziva na nasilje prema nekoj ugroženoj grupi ili licu jeste krivično delo i može se smatrati zločinom iz mržnje.

Slika 1 - Govor mržnje u odnosu na slobodu izražavanja i nacionalno zakonodavstvo⁵⁸

Problemi u određivanju precizne granice govora mržnje kao oblasti koja bi trebala da bude regulisana nacionalnim zakonodavstvom možda su uočljiviji na grafičkom prikazu (Slika 1) koji je pripremljen za potrebe istraživanja koje je radio Savet Evrope 2012. godine. Na njemu je govor mržnje zamišljen kao velika elipsa, koja je tamnija ka centru kao oblasti gde se povećava stepen oštine i ekstremizma govora koji se koristi. U tom centralnom delu crvenom elipsom je obeležen govor mržnje koji jeste (ili treba da bude) sankcionisan zakonom, dok je plavom obeležena oblast u kojoj je govor koji ne spada u slobodu govora ali često nije zakonski sankcionisan (psovke recimo).

⁵⁸ Mapping projects against Hate Speech (2012), COE, dostupno na <https://rm.coe.int/16807023b4> (datum posete: 15.05.2017.)

Granice onoga što se najčešće definiše kao govor mržnje prikazane na Slici 1 su definisane na osnovu definicije govora mržnje Komiteta ministara Saveta Evrope, u kojoj su obuhvaćene sve forme izražavanja koje šire, podstiču, promovišu i opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam, kao i druge oblike mržnje zasnovane na netoloranciji (agresivni nacionalizam i etnocentrizam, diskriminacija i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porekla). Naravno, pored navedenih grupa, ova definicija smatra se otvorenom za pokrivanje i drugih grupa koje su potencijalne žrtve govora mržnje (osobe drugačije seksualne orijentacije, osobe sa invaliditetom, osobe sa drugačijim političkim stavovima).

Shodno ovako postavljenim okvirima definicije govora mržnje ne iznenađuje što se granice govora mržnje ne poklapaju sa granicama govora koji je kriminalizovan nacionalnim zakonskim okvirom, već su mnogo šire. Takođe, granice govora mržnje se ne poklapaju sa granicama govora koji ne spada u dozvoljene granice slobode izražavanja. To znači da govor mržnje koji i ako je možda štetan nije kriminalizovan a često nije ni u suprotnosti sa principima slobode izražavanja, tako da je jasno zbog čega postoji otpor rigoroznijem sankcionisanju sadržaja ili njihovom potpunom skidanju sa internet mreže.

Na osnovu prikazanih granica govora mržnje u odnosu na slobodu izražavanja i nacionalno zakonodavstvo, jasno se vidi da ogroman deo javnog govora i izražavanja koji se može smatrati govorom mržnje ni na koji način nije, niti može biti sankcionisan, pa čak i kada je veoma oštar, već je samo jedan njegov deo, znači onaj koji sadrži poziv na nasilje protiv nekog lica ili grupe, sankcionisan nacionalnim zakonodavstvom. Takođe, treba imati u vidu da se dobar deo govora mržnje koji nije zabranjen zakonima, ipak nalazi van sfere koju štiti sloboda govora. Takav govor je poželjno regulisati određenim pravilnicima o upotrebi medijskih glasila, manje formalnim kodeksima i uopšte javnom osudom i neprihvatanjem ovakvog vida komunikacije.

Pošto se u ovom radu fokusiran na analizu ovog fenomena u komunikaciji putem interneta, u terminološkom smislu, mogu se spomenuti i drugi termini koji se sreću u literaturi koja se bave definicijom govora mržnje. Što se širenja govora mržnje putem interneta tiče, u

stranoj literaturi se često sreće i izraz sajber mržnja (*cyberhate*)⁵⁹ koji makar po definiciji podrazumeva širenje rasističkog i ksenofobičnog materijala, odnosno svakog pisanog materijala, slike ili na bilo koji drugi način predstavljenih ideja ili teorija koje se zalažu, promovišu ili podstiču na mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kog lica ili grupe, na osnovu rase, boje, porekla ili nacionalne i etničke pripadnosti, kao i verske pripadnosti, ako se koriste kao izgovor za bilo koju od navedenih radnji.

Definiciju bližu ovakvom vidu komunikacije ponudila je Liga protiv defamacije (*Anti-Defamation League - ADL*)⁶⁰ koja bliže određuje forme i mehanizme koje koriste oni koji šire govor mržnje, tako što podrazumeva „svaku upotrebu elektronskih komunikacionih tehnologija za širenje antisemitskih, rasističkih, diskriminacionih, ekstremističkih ili terorističkih poruka i informacija. Ove elektronske komunikacione tehnologije podrazumevaju internet (npr. veb stranice, društvene mreže, sadržaje generisane kroz upotrebu „veb 2.0“ tehnologije, stranice za upoznavanje, blogove, onlajn igre, instant poruke i mejlove) kao i sve druge informacione tehnologije zasnovane na komunikaciji uz pomoć kompjutera i mobilnih telefona (npr. SMS poruke i sl.)“.⁶¹

Važno je objasniti i termin koji se sve češće sreće u literaturi, ali i u javnom govoru, a to je *cyberbullying* – sajber siledžijstvo⁶², gde je opet ADL pružila prilično detaljnu definiciju koja ovu pojavu razlikuje od sajber-mržnje. Ovaj termin je naročito vezan za nasilje među decom školskog uzrasta koje se dešava putem internet komunikacije. Ono podrazumeva „bilo koju elektronsku komunikaciju koja je najčešće, mada ne nužno, motivisana stvarnom ili pretpostavljenom rasom, bojom, verom, nacijom, poreklom ili etnicitetom, seksualnom orijentacijom, fizičkim, mentalnim, emotivnim invaliditetom, polom, rodnim identitetom ili izražavanjem, ili bilo kojom drugom ličnom osobinom, ili zbog povezivanja sa bilo kojom

⁵⁹ Additional Protocol to the Convention on Cybercrime, concerning the criminalisation of acts of a racist and xenophobic nature committed through computer systems (Strasbourg, 28.1.2003)

⁶⁰ Nevladina organizacija iz SAD

⁶¹ Responding to Cyberhate (2010), Toolkit for Action (ADL), dostupno na stranici: http://www.adl.org/internet/Binder_final.pdf (datum poste: 26.08.2015)

⁶² Termin preuzet iz istraživanja Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu rađenom za UNICEF (2015), Dostupno na stranici: <http://sbn.rs/clientpub/uploads/Digitalno%20nasilje-Izvestaj%202013.pdf> (datum posete: 26.08.2015)

osobom iz navedenih grupa, kada pisani, verbalni ili fizički čin ili elektronska komunikacija imaju za cilj da:

- (i) fizički naškode učeniku/ci ili oštete njihovo vlasništvo;
- (ii) suštinski ometaju obrazovne potencijale učenika;
- (iii) budu tako teški, uporni i sveprisutni da stvaraju zastrašujuće ili preteće okruženje;
- (iv) suštinski remete svakodnevni rad škole“.⁶³

Posebnu pažnju ipak treba staviti na govor mržnje koji, kao što je prikazano i na slici br. 2, spada u onu najtamniju zonu, odnosno na ekstreman govor mržnje. Kao što je već napomenuto, nije jednostavno postaviti jasnu granicu šta je to ekstremno, jer pod tim terminom se podrazumevaju sva dela i ideologije koji izlaze iz društveno prihvatljivih okvira. U političkom smislu, pod ekstremnim ideologijama se obično smatraju i ekstremna levica, ekstremna desnica i verski fundamentalizam. I ako u suštini ne postoji u potpunosti zadovoljavajuća sveobuhvatna definicija ekstremizma i radikalizma, ovaj koncept se odnosi na pojedince i grupe koji zastupaju i podržavaju stavove koji su van etičkog i političkog centra u jednom društvu⁶⁴. Sa ekstremizmom mogu da se povežu određene ideologije (sistemi vrednosti) ili ponašanja. Imajući u vidu ekstremizam kao formu aktivnosti i vrednosnog sistema, neki analitičari razlikuju tri komponente ekstremizma: izuzetno neuobičajeno, neadekvatno i netolerantno političko mišljenje, verovanje ili aktivnost; nasilna politička akcija; i aktivnost usmerena protiv demokratskog uređenja⁶⁵. U skladu sa ovim, širenje nasilnog govora mržnje jasno spada u ekstremističku aktivnost, i u takvim slučajevima možemo govoriti o ekstremnom govoru mržnje koji podleže krivičnim sankcijama. Pri tome treba voditi računa da nije svaki ekstreman govor mržnje krivično

⁶³ Responding to Cyberhate (2010), *Toolkit for Action* (ADL), dostupno na: <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/combating-hate/ADL-Responding-to-Cyberhate-Toolkit.pdf> (pristupljeno 15.05.2017)

⁶⁴ Eatwell i Goodwin (2010). Navedeno prema Caiani, Manuela i Parenti, Linda (2013). *European and American Extreme Right Groups and the Internet*. Ashgate Publishing, Ltd, str. 13

⁶⁵ Downs, Manning, & Engstrom (2009) Navedeno prema Caiani, Manuela i Parenti, Linda (2013). *European and American Extreme Right Groups and the Internet*. Ashgate Publishing, Ltd str.14.

sankcionisan, već samo onaj koji poziva i podstiče na nasilje, diskriminaciju ili u suštini poziva na vršenje krivičnog dela.

U suštini, potreba za jasnom pravnom regulativom kao i boljom kontrolom i regulacijom komunikacije putem interneta trebalo bi da bude vođena sprečavanjem izlivanja nasilja iz „virtuelnog“ u stvarni prostor, zaštitu ugroženih grupa i pojedinaca od zlostavljanja putem interneta, sprečavanjem i procesuiranjem pozivanja i podsticanja na nasilje ili drugo vršenje krivičnih dela. Jasno određivanje takvih poruka, njihova analiza u određenom kontekstu mogu jasnije oslikati pravu prirodu poruke i sprečiti eventualno neopravdano zadiranje u slobodu izražavanja.

U oblast koja je se može smatrati najopasnijim govorom mržnje (koji je sankcionisan i međunarodnim konvencijama) spada javno pozivanje na vršenje genocida, kao i podsticanje na kršenje međunarodnog krivičnog prava (vršenja ratnih zločina i progona), kao i javno zastupanje i podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje. Takođe, u sankcionisani govor mržnje spada i svaka propagandna aktivnost koja ističe superiornost određene rase ili nacije i koja promoviše rasnu mržnju i diskriminaciju. Ovakvi oblici govora mržnje sankcionisani su međunarodnim konvencijama.

Takođe, na nacionalnom nivou države mogu da sankcionišu određen govor mržnje posebnim zakonima u cilju zaštite legitimnih prava drugih ili ako je neophodno radi očuvanja demokratskog uređenja društva. U ovu grupu govora mržnje spadaju direktne pretnje, uznemiravanje i napad na konkretnu osobu ili grupu.

Sa druge strane, ogromna količina govora mržnje ostaje van opsega bilo kakvih zakonskih restrikcija i smatra se dozvoljenim govorom mržnje. I ako su neke izjave jako uvredljive i netolerantne, to nije dovoljno da bi njegova zabrana bila opravdana. Ipak, protiv ovakvog govora mržnje se može boriti drugim sredstvima, kroz razne politike, regulative ili kampanje. Govor mržnje ne bi trebao da bude poželjan u javnom govoru a posebno u medijima, i kao takvog bi ga trebalo obeshrabrivati.

2.3. Granice slobode izražavanja

Imajući u vidu sve kompleksne vidove ljudske interakcije koja pre svega podrazumeva komunikaciju, problem preciznog definisanja i jasnog razumevanja govora mržnje u legislativi, nauci, institucijama sistema, pa i u široj društvenoj zajednici, ostaje ključna tačka nesporazuma i slobodnog tumačenja koje ponekad može da dovede do problematičnih sudskih procesa koji mogu da ugroze slobodu izražavanja.

Zapravo, glavna tačka sporenja u jasnoj i univerzalnoj definiciji govora mržnje ostaje određivanje granice zaštite slobode izražavanja. U ovom kontekstu treba spomenuti i takozvani "*chilling*" efekat odnosno efekat hlađenja. U strogo pravnom značenju ovog pojma pod ovim efektom se podrazumeva uzdržavanje ili obeshrabrivanje primene prirodnih i zakonskih prava građana zbog straha od potencijalnih sankcija. Ovaj efekat se prevashodno odnosi na neželjene posledice na primenu i uživanje prava na slobodu izražavanja. Preoštrim merama koje regulišu slobodu izražavanja u cilju sprečavanja govora mržnje, može se ugroziti mnogo šira oblast slobode izražavanja koji ne mora nužno biti govor koji bi trebalo sankcionisati i sprečiti. Ipak, iz straha od potencijalnih sankcija, krivičnih ili građanskih, koje postoje u određenom društvenom sistemu, kako kroz zakone (protiv klevete npr.) ili kroz određene pravilnike, kodekse i slično, građani se mogu obeshrabriti da javno iznose kritiku društva koja je u demokratskom društvu opravdana, poželjna i neophodna, ili se pak ta kritika znatno ublažava i usporava. Takođe, građani se generalno mogu obeshrabriti da slobodno javno komuniciraju, razmenjuju poruke i ideje što drastično snižava kvalitet deliberativnog procesa i demokratskih procesa.

Na izvestan način funkcija ovog efekta jeste važna za sprečavanje širenja neistina, vređanja, širenja mržnje i slično. Ipak, ostaje velika pretnja upravo za slobodu izražavanja kada se ovi mehanizmi koriste na pogrešan način ili kada su nedovoljno jasno definisani što dovodi do mogućnosti arbitrarnog donošenja suda. Odluke donesene na pogrešnim ili nedovoljno preciznim definicijama i stavovima postaju kontraproduktivne na slobodu izražavanja potencijalno vodeći ka cenzuri i autocenzuri.

Pored ovog fenomena koji utiče na slobodu izražavanja, moguće je odrediti najčešće vrste govora koje se često mogu pomešati sa govorom mržnje, te na taj način nepravedno kategorisati i sankcionisati. Govor mržnje se lako može pomešati sa **ideološkim stavom ili mišljenjem**, i ako oni ne moraju nužno da sadrže govorom mržnje. Ideološki različit stav u demokratskom društvu je jedan od osnovnih postulata demokratije pod uslovom da taj stav ne podrazumeva diskriminaciju i pozivanje na nasilje zbog određenog svojstva ličnosti ili pripadnosti grupi. Rasprave u kojima su zastupljeni ideološki stavovi u vezi sa ukidanjem prava na abortus ili pravima lica pripadnika određene nacionalne ili etničke manjine ili pripadnika određenog pola ili određene seksualne orijentacije su sasvim legitimna u demokratskom društvu ali samo pod uslovom da se njime ne podstiče mržnja, netolerancija, rasizam, agresivni nacionalizam ili etnocentrizam (u nekim državama zabranjeno je i negiranje ratnih zločina, genocid ili uspomena na lica koja su izgubila živote u takvim događajima).⁶⁶

Slično situacija je i sa **političkim stavom** koji je sasvim legitiman u demokratskom društvu. Ma koliko političke kampanje, stavovi ili mišljenja mogu biti prljavi i zasnovani na uvredljivim rečima, u demokratskom društvu one najčešće spadaju u krug legitimnih rasprava osim u slučaju kada se njima ne ugrožavaju osnovni postulati demokratskog društva, kao na primer zabrana diskriminacije, rasizma ili ksenofobije; glorifikovanja genocida ili zločina; superiornosti ili inferiornosti usled pripadnosti određenoj rasi, religiji, nacionalnosti ili etničkoj pripadnosti i dr. Kada je reč o kritičkom stavu prema vlasti kao i političkim partijama i javnim ličnostima, i on je dozvoljen pa čak i poželjan, a svakako ukoliko u njemu nema prepoznatljivog motiva za govor mržnje.

Neophodno je i napraviti jasnu razliku između kritičkog govora i govora mržnje. **Javne ličnosti** ne mogu očekivati isti stepen zaštite kao „obični“ građani. Javni zvaničnici moraju imati veći stepen tolerancije prema kritici koja je usmerena prema njima kao nosiocima javne funkcije, osim ukoliko se ne radi o govoru koji poziva na nasilje i realnu opasnost za bezbednost i demokratsko uređenje države. Takođe, treba voditi računa da se govorom

⁶⁶ Dostupno na stranici YUKOM:

<http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=24&idSubSek=70&id=1&status=drugi>, (datum posete: 13.08.2015)

mržnje ne mogu smatrati kritike i **uvrede nacionalnih simbola** (zastava, himna, grb i slično). Koncept govora mržnje može se primenjivati samo na ljude, individue ili grupe, a ne na bilo kakve apstraktne pojmove.

Pored pitanja sadržaja govora koji se može okarakterisati kao govor mržnje, te opravdanosti kritike, naročito prema javnim ličnostima, nosiocima javnih funkcija, koja se ne može tretirati kao govor mržnje, šira javnost bi trebala da bude senzibilisanija prema govoru koji može da povredi manjinske grupe stanovništva koje su često izložene diskriminaciji. Razumevanje šire javnosti da određena vrsta govora mora biti neprihvatljiva, naročito prema „marginalizovanim“, odnosno grupama stanovništva koja je manjinska i zbog nekog svog svojstva često u neravnopravnom položaju, je proces koji mora da krene od javnih institucija, a efikasna pravna zaštita ugroženih je preduslov koji može da pokrene stvari u tom pravcu. Bez efikasne pravne zaštite, samo kampanjama ili kroz ubeđivanje se malo može postići ili su bar efekti vrlo neizvesni i ostvaruju se jako sporo.

Uvredljivi izrazi sami po sebi ne moraju biti govor mržnje koji je isključen iz zaštite slobode izražavanja. Međunarodni standardi slobode izražavanja omogućavaju da se koriste uvredljivi izrazi, kao i šokantni i uznemiravajući sadržaji i ne dozvoljavaju ograničavanja isključivo na osnovu uvrede koja je naneta nekoj individui ili grupi. Imajući u vidu da je uvreda u svojoj suštini veoma subjektivna stvar koja svaku individuu pogađa na drugačiji način, teško je utvrditi koji je stepen uvrede moguće ograničiti i eventualno uvesti neku vrstu sankcija prema počiniocima. I pored toga, mnoge države se ipak odlučuju da uvedu sankcije koje bi sprečavale vređanja što je samo po sebi dosta kontroverzna odluka čije sprovođenje mora biti veoma arbitrarno. Naravno, sasvim je legitimno da žrtve uvreda mogu da se brane od tih uvreda i da same napadaju osobu koja im je uvredu nanela. Ono što je glavni problem kod uvođenja zabrane uvreda je to što se ulazi u prostor pravne nesigurnosti građana u kome je državnim vlastima lako da manipulišu ovakvim zabranama u cilju sopstvene zaštite od kritika. Takve zabrane su često nedovoljno precizne što onemogućava adekvatnu primenu takvog zakona i olakšava eventualnu zloupotrebu. Naravno, teške uvrede jesu dozvoljene, ali samo ako ne zalaze u ugrožavanje očuvanja

osnovnih postulata demokratskog društva, odnosno ako ne sadrže poziv na rasizam, genocid, diskriminaciju i slično⁶⁷. Uvrede i ako čine deo korpusa govora koji se smatra govorom mržnje, spadaju svakako u onu oblast koja je zaštićena principom slobode izražavanja, a nije pokrivena zakonima protiv govora mržnje (slika 1).

Verske grupe često znaju da se pozivaju na zaštitu od govora mržnje, pod kojom podrazumevaju vređanje njihove religije, odnosno **blasfemiju**. Ono što je problematično u ovom konceptu je to što međunarodno pravo ne bi trebalo da štiti apstraktne koncepte, kao što su religije ili ideologije. Ipak, mnoge zemlje su zadržale zakone protiv blasfemije koji ograničavaju slobodnu kritiku religije, pod izgovorom da štite osećanja vernika. Ovakav koncept ne bi trebalo mešati legitimnim ograničavanjem govora mržnje. Pod zaštitom od blasfemije obično se podrazumeva direktno vređanje, ponižavanje, kritikovanje, ismevanje ili preispitivanje neke religije, njenih simbola i učenja, kao i povređivanje osećanja vernika ili čak veoma nepreciznih ograničavanja bilo kakvog pominjanja religije i verskih ubeđenja kroz navodnu zaštitu javnog morala, reda i mira. Ovakve zabrane zapravo služe da potpuno uguše svaku kritiku i razgovor o religiji i verskim ubeđenjima. Pokazalo se kroz praksu da se ovakve zabrane koriste najčešće u autokratskim i diktatorskim sistemima i od strane uticajnih pojedinaca u cilju sprečavanja svake kritike a naročito zarad ugnjetavanja i diskriminacije verskih manjina ili ateista. Naravno, i kada je blasfemija u pitanju, ukoliko u takvoj poruci postoje elementi pomenuti u međunarodnim standardima koji omogućavaju zabranu slobode izražavanja (poziv na diskriminaciju, rasizam, nasilje i sl.) onda jeste reč o govoru mržnje koji je zabranjen. Podsticanje nasilja prema pripadnicima određene veroispovesti svakako jeste govor mržnje koji je zabranjen, ali kritika i izrugivanje same religije i njenih pripadnika mora ostati zaštićeno u cilju očuvanja pluralizma i slobode govora u demokratskom društvu.

U mnogim zemljama postoje zakoni koji zabranjuju **negiranje istorijskih događaja** koji su najčešće vezani za genocid ili periode ekstremnih kršenja međunarodnog krivičnog prava (ratni zločini, proganjanja, etničko čišćenje i slično). Namera ovakvih zabrana je u tome da

⁶⁷ "Hate speech" Explained - A toolkit (2015). Free Word Center; dostupno na stranici: [https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/%27Hate-Speech%27-Explained---A-Toolkit-\(2015-Edition\).pdf](https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/%27Hate-Speech%27-Explained---A-Toolkit-(2015-Edition).pdf), str. 19 (datum posete 15. 01. 2018)

se spreči istorijski revizionizam koji bi optužio žrtve ugnjetavanja da su same krive za izazivanje sopstvene nesreće, što bi potencijalno moglo da dovede do ponovne diskriminacije i njihovog ugnjetavanja. Bez obzira na plamenitu ideju iza ovakvih zabrana koja ima za cilj da zaštiti žrtve od teških uvreda i ponižavanja koje proističu iz negiranja istorijskih činjenica o njihovoj patnji u prošlosti, pa čak i bez obzira na samu istinitost samih činjenica, ovakav govor i ako opasan ne mora nužno biti govor mržnje. Sprečavanje debate o kontroverznim istorijskim događajima, ne dozvoljavanje preispitivanja utvrđenih “istina”, dovodi do učvršćivanja samo jednog viđenja prošlosti koje je vezano za tumačenje u određenom vremenskom trenutku a nije zasnovano na argumentovanoj raspravi i analizi svih relevantnih činilaca. Ovakve zabrane često imaju i kontraproduktivnu ulogu zato što daju priliku raznim “teoretičarima zavere” i revizionistima da dobiju veću popularnost zbog sopstvenog proganjanja i da iskoriste tu pažnju javnosti da još snažnije lobiraju za svoje ideje kao predstavnici antiestablišmenta koji imaju još veći legitimitet da šire svoja ubeđenja. Problem sa uvođenjem zabrane istorijskog revizionizma je i u uvođenju termina kao što su “minimiziranje”, “opravdavanje” i “glorifikovanje”, čija definicija nema potporu u međunarodnom pravu a ni u stručnoj javnosti. Uvođenje tumačenja određenih istorijskih događaja u zakonodavstvo u određenom vremenu i specifičnom kontekstu veoma je problematično, naročito u nekom univerzalnom kontekstu. I ako se istorijski revizionizam legitimno može smatrati govorom mržnje prema određenoj ugroženoj grupi, njegova zabrana se može razmatrati samo ukoliko se u tom govoru može utvrditi pozivanje na diskriminaciju, nasilje i neprijateljstvo.

U vremenu čestih terorističkih napada širom sveta, mnoge države su posegle za drastičnim merama u borbi protiv terorizma i zaštite bezbednosti svojih građana, ugrožavajući pri tome neke od osnovnih ljudskih prava, kao što je sloboda izražavanja. Naime, kako u državnim politikama, tako i u javnosti, sve su jače kritike protiv govora koji opravdava, ohrabruje ili glorifikuje **terorizam** ili je povezan sa **ekstremizmom** i **radikalizmom**. I ako je nesumnjivo da govor koji podstiče na terorizam i nasilje jeste pretnja po nacionalnu bezbednost i treba da bude zabranjen, govor koji opravdava teroristički čin, ili je na strani terorista i ekstremista po svojoj suštini je zaštićen konceptom slobode izražavanja. Ovakav govor može da bude govor mržnje koji nije poželjan u javnosti ali se ne može (i ne treba)

zakonski zabraniti već se protiv njega može boriti kontra argumentima. Takođe, govor koji opravdava terorizam, ekstremizam i radikalizam, u zavisnosti od konteksta, ponekad se čak ne može ni smatrati govorom mržnje, bez obzira koliko se to činilo neprihvatljivim i uznemiravajućim za javnost. Teroristički napadi izazivaju jake emotivne reakcije javnosti, što može dovesti do neprimerenih reakcija koje neosnovano zadiru u slobodu izražavanja osoba koje nisu ni u kakvoj direktnoj vezi sa tim aktima, niti svojim govorom direktno podstiču vršenje terorističkih napada. U tom smislu, treba biti obazriv da se prema takvoj vrsti govora ne primenjuju disproporcionalne mere koje neopravdano zadiru u slobodu izražavanja.

Ono što je svakako ključno u analiziranju pojedinih slučajeva govora mržnje, jeste da se moraju uzeti u obzir svi činioci i celokupan kontekst u kojem je govor nastao: vreme, trajanje, istorijski kontekst, komunikaciona platforma, prethodni odnos između učesnika, direktne i indirektno posledice, namera, ko je počinitelj, kakvi su motivi za takvu vrstu govora, ko su žrtve, odnosno prema kome je usmeren taj govor, upotrebljen rečnik, opseg, forma, moguće posledice itd.⁶⁸ Ono što je posebno važno jeste da li se takav govor koristi u privatnoj konverzaciji ili na nekom javnom mestu ili u sredstvima za masovnu komunikaciju (štampa, televizija, internet). Od toga najčešće zavisi da li se određena izjava može smatrati govorom mržnje, odnosno da li se neko može smatrati odgovornim za širenje govora mržnje.

U izveštaju o borbi protiv govora mržnje koji je pripremljen za potrebe Uneska (UNESCO)⁶⁹ iz 2015, takođe je istaknut problem preciznog definisanja ovog fenomena. Očigledno je da postoji težnja da se kreiraju što detaljnije definicije koje mogu biti od koristi za širok krug zainteresovanih strana, a u isto vreme da se razviju neke vrste „testova“ koji bi omogućili da se na lakši način identifikuju slučajevi govora mržnje. Ipak, čak i u međunarodnim dokumentima uglavnom je izbegnuta suviše striktna definicija. Ovakvu vrstu

⁶⁸ Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the expert workshops on the prohibition of incitement to national, racial or religious hatred, str. 6, dostupno na stranici: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf (datum posete 10. 05.2018)

⁶⁹ Countering Online Hate Speech (2015) UNESCO; dostupno na stranici: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002332/233231e.pdf> (datum posete 15. 09. 2017)

predostrožnosti imaju i privatne kompanije koje su vlasnici medijskih kuća ili platformi za internet komuniciranje. Društvene mreže na internetu umesto čvrstog definisanja govora mržnje koja bi olakšala zabranu problematičnih sadržaja, radije uvode neku vrstu participativne moderacije, motivišući korisnike da sami pokušaju da reše među sobom neku kontroverznu temu, što onemogućava automatsku reakciju na potencijalno širenje govora mržnje.

U navedenom izveštaju navode se još neki termini koji mogu da pomognu u boljem definisanju govora mržnje, kao što su „opasni govor“ – govor koji ima značajan potencijal da postane katalizator nasilja jedne grupe prema nekoj drugoj, ili „govor zastrašivanja“ koji se odnosi na izjave koje podstiču strah kod pripadnika jedne grupe da će postati meta nasilja neke druge grupe. Ovakvi koncepti ponekad se mogu susresti u pravnim definicijama, ali umesto da služe za konkretno procesuiranje ovakvih slučajeva, češće služe kao sredstvo za identifikovanje i opisivanje određenog govora koji može biti govor mržnje, kako bi se šira društvena zajednica mobilisala na akciju u sprečavanju potencijalnog širenja nasilja.

Ipak, kada je govor mržnje putem interneta u pitanju, veoma je teško kroz definiciju utvrditi direktnu vezu između govora mržnje i stvarne diskriminacije, nasilja i neprijateljstva, a sistematske analize ove međuzavisnosti još uvek nisu sprovedene. Takođe, primetno je da dok se neke definicije fokusiraju na pravni aspekt očuvanja reda i mira u državi, postoje i one koje su fokusirane na očuvanje ljudskog dostojanstva i zaštitu posebno ugroženih manjinskih grupa. Ovakav pristup nije bez svojih manjkavosti jer može da vodi ka relativizaciji celog koncepta ili da bude u službi promocije određenih ideologija koje nisu u skladu sa stvarnom zaštitom ljudskih prava. Nije retko da se koncept govora mržnje zloupotrebljava u javnoj diskusiji kao mehanizam za ućutkivanje drugačijeg mišljenja koje je sasvim legitimno i legalno. Postoji opravdana sumnja da optužbe za širenje govora mržnje mogu poslužiti kao instrument za uvođenje i opravdavanje cenzure, kao i za diskreditovanje određenih stavova koji mogu biti opravdana kritika društva ili individua. Nedovoljno precizan, široko definisan pojam može dovesti do toga da se isti međunarodni

standardi mogu različito interpretirati u različitim sredinama u zavisnosti od potreba političkih elita ili određene ideologije.

U analiziranju pojedinih slučajeva govora mržnje koji se širi putem interneta neophodno je sagledati sve aspekte ovog kompleksnog problema i njihov potencijalni uticaj na stvarno nasilje i posledice koje može da izazove. I ako govor mržnje kao takav često nije najlakše definisati, odnosno nije lako uhvatiti sve njegove oblike, može se zaključiti da je u pitanju svaka komunikacija koja omalovažava osobu ili grupu na osnovu nekih karakteristika kao što su rasa, boja kože, etnička i nacionalna pripadnost, pol, seksualna orijentacija, religija i druge karakteristike. U zakonskim definicijama, govorom mržnje se najčešće smatra svaki govor, gest, ponašanje, pisanje ili prikazivanje koje podstiče na nasilje i predrasude protiv zaštićenog pojedinca ili grupe, ili zato što omalovažava i zastrašuje zaštićenog pojedinca ili grupu. Najčešće se pod ovim pojmom mogu kvalifikovati izjave koje zastrašuju, vređaju ili uznemiravaju pojedinca ili grupe ili izjave koje pozivaju na nasilje, mržnju i diskriminaciju.

I pored svih navedenih problema koji sprečavaju donošenje univerzalno prihvatljive definicije govora mržnje, kao i onih koji ovaj pojam smatraju suviše apstraktnim i nekom vidom ataka na slobodu govora, neophodno je ujediniti različite pristupe kako bi se što sveobuhvatnije ovaj fenomen opisao. Pre svega, za potrebe ovog istraživanja, obuhvaćen je pristup zaštite individualnih prava ugroženih manjinskih grupa stanovništva u kombinaciji sa zaštitom mira i bezbednosti, odnosno uspostavljenog demokratskog uređenja. U tom smilu, pod govorom mržnje mogu se smatrati svi vidovi komunikacije i izražavanja (u pisanoj, audio ili vizuelnoj, analognoj ili digitalnoj formi) koji na direktan ili indirektan način podstiču, promovišu i opravdavaju mržnju, neprijateljstvo, nasilje, diskriminaciju i netoleranciju prema određenom licu ili grupi samo na osnovu nekog stvarnog ili percipiranog ličnog svojstva (rase, etničkog i nacionalnog porekla, državljanstva, verske pripadnosti, pola i rodnog identiteta, seksualne orijentacije, političkog ili ideološkog opredeljenja, zdravstvenog stanja i invaliditeta, starosti ili nekih drugih osobina/svojstava) i na taj način im nanosi psihičku, fizičku ili materijalnu štetu, odnosno ugrožava mir, bezbednost i demokratski poredak u društvu.

3. Komunikacija i govor mržnje na internetu

Jedna od ključnih hipoteza ove disertacije je da govor mržnje u internet komunikaciji negativno utiče na javne komunikacije i samim tim na formiranje javne sfere; ometa deliberativni proces, zloupotrebljava slobodu izražavanja, otežava participaciju manjina te urušava demokratski uređeno društvo. Stoga je i komunikološka analiza ovog fenomena od posebnog značaja jer može da pruži dublji uvid u mehanizam emitovanja i distribuiranja govora mržnje i na njegov uticaj na sam proces komuniciranja, proces deliberacije i participacije. U svetlu zaštite slobode izražavanja koji je donekle ugrožen naporima da se suzbije govor mržnje, komunikološka analiza može da pomogne pri rasvetljavanju funkcije koju govor mržnje može da ima, kao i u određivanju njegove uloge u komunikacionom procesu. Fokus ove analize je na analizi procesa komuniciranja kroz deliberaciju, participaciju, formiranje javne sfere, odnosno uticaja koji govor mržnje ima na sve ove procese.

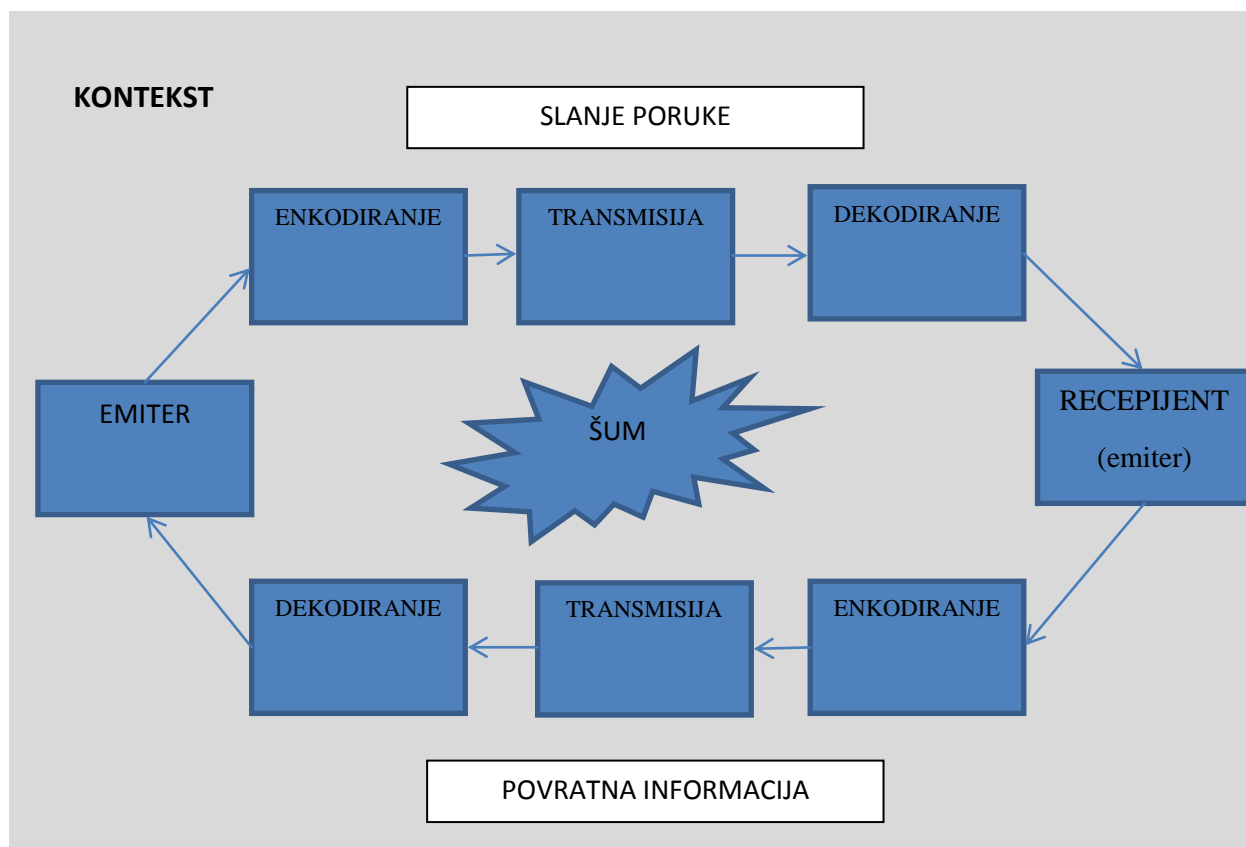
U svakodnevnom ljudskom komuniciranju informacije se razmenjuju na različite načine, bilo putem direktne usmene ili pisane komunikacije, bilo putem medija za masovno komuniciranje kao što su štampa, radio ili televizija. Internet, kao vrsta novog medija koji je unapredio tehnike komuniciranja omogućio je i niz inovativnih načina za razmenu informacija, povezivanje i interakciju među velikim brojem ljudi na potpuno različitim krajevima sveta. Govor mržnje, kao specifičan vid poruke koji je moguće diseminirati uz pomoć interneta, fenomen je koji ima veliki značaj u samom procesu komuniciranja.

Komuniciranje se može definisati na najrazličitije načine u zavisnosti od filozofskih stanovišta, naučnih, teorijskih ili metodoloških pristupa. Radojković i Miletić definišu komuniciranje kao „ljudsku interakciju, primarnog društvenog značaja, koja se ostvaruje

razmenom informacija/poruka, neposredno ili posredstvom medija, u prostorno i vremenski određenom psihosocijalnom kontekstu, sa određenim efektima i relativno trajnim društvenim posledicama.“⁷⁰. Fokus ovakve definicije je na socio-antropološkom stanovištu, gde se komuniciranje pre svega shvata kao specifičan oblik interakcije među ljudskim bićima (interakcije svesnih subjekata) koji ima kratkoročne ili dugoročne sociološke efekte. U odnosu i na ovaj pristup kao i na brojne druge teorijske pristupe koji analiziraju komuniciranje moguće je izdvojiti osnovne njegove elemente i predstaviti ih u strukturalnom modelu radi lakšeg razumevanja ovog procesa. Tako se kao subjekti komuniciranja razlikuju pošiljalac (emiter) i primalac (recepient) poruke. Proces kroz koji poruka prolazi od emitera do recipijenta naziva se komunikacijski čin koji se sastoji od nekoliko faza: selekcija informacije iz okruženja, enkodiranje poruke, interakcijska transmisija i prijem poruke. Recepcija poruke podrazumeva čulnu percepciju, dekodiranje poruke i reakciju na primljenu informaciju. Ova reakcija je najčešće početak novog komunikacionog čina u suprotnom smeru⁷¹.

⁷⁰ Radojković i Miletić (2005). *Komuniciranje, mediji, društvo*. Stylos. str.28

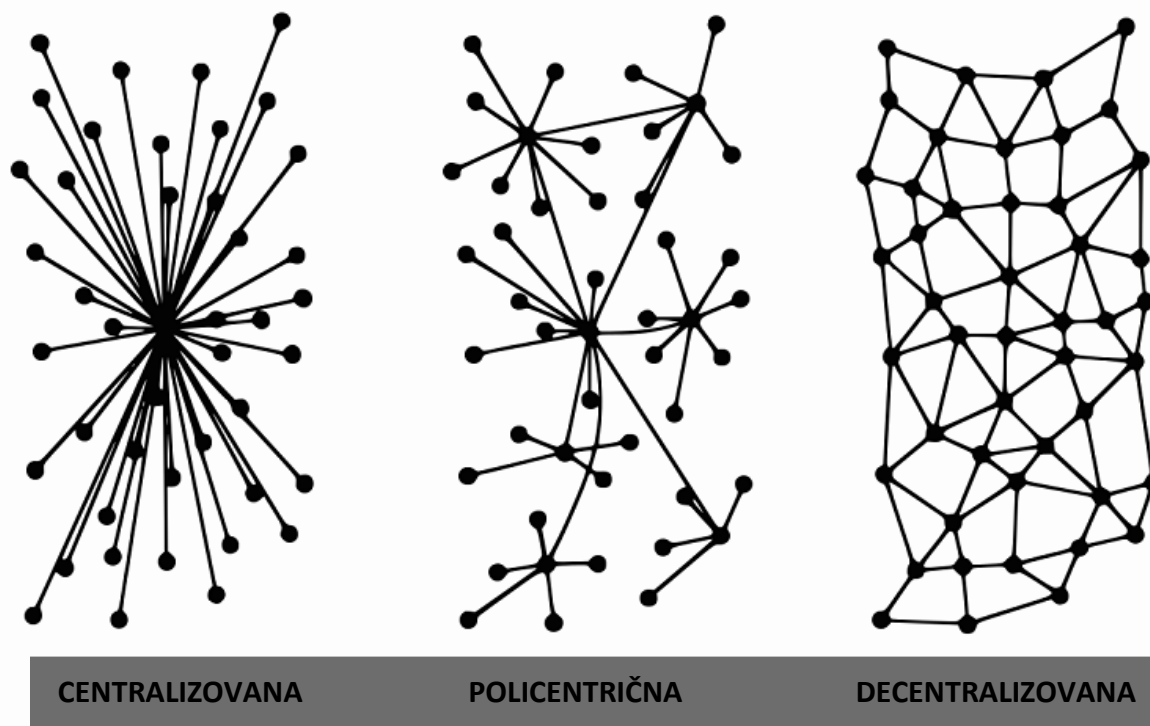
⁷¹ Ibid, str 29.

Slika 2 - Pojednostavljeni model interaktivnog komuniciranja

Osnovni model jednosmernog komuniciranja bi mogao da se zamisli u linearnoj strukturi u kojoj emiter enkodira poruku i šalje je putem nekog kanala komunikacije u prisustvu šuma (smetnje u komuniciranju) ka recepijentu. Na Slici 2 je prikazan pojednostavljen model transakcionog (ili interaktivnog, konvergentnog) komuniciranja koji shematski prikazuje strukturu komuniciranja i proces kroz koji prolazi poruka od emitera ka recepijentu, kao i povratan proces kojim zapravo počinje novi komunikacioni čin time što recepijent postaje emiter nove poruke. U sredini grafikona prikazan je šum, koji predstavlja sve pojave koje ometaju jasnu transmisiju i razumevanje poruke. Kontekst je bitan jer od njega zavisi celokupan komunikacijski čin, on određuje i utiče na sve elemente u komuniciranju, on obuhvata celokupno prethodno iskustvo učesnika u komuniciranju, kulturu, etnicitet, geografsko područje, istorijsku pozadinu i tako dalje. Model komuniciranja putem interneta podrazumevao bi mnogo kompleksniju i komplikovaniju mrežnu strukturu međusobne interakcije i uticaja, različitih kanala i oblika kroz koje se menja komunikacijski proces. Ono

što je ključno za mrežno komuniciranje putem interneta je njegova izrazito decentralizovana struktura bez jasnih hijerarhijskih odnosa.

Slika 3: Modeli mrežne strukture⁷²

Da bi se lakše razumeli odnosi u ovakvom modelu, najlakše je zamisliti komunikaciju kao mrežu na čijim su čvorovima učesnici u komunikaciji, a niti koje ih povezuju kao kanale kojima komuniciraju među sobom (Slika 3). U centralizovanom modelu svi kanali komunikacije bi vodili od jednog centralnog čvora ka mnoštvu ostalih. Ovakav model je karakterističan za tradicionalne medije kao što su štampa i televizija. Ovo je izrazito hijerarhijski model u kome je centralni čvor ključan za komunikaciju. U ovakvim slučajevima, ukidanje centralnog čvora bi podrazumevalo potpuni prekid komuniciranja, a uticaj na njega bi imao uticaj i na sve druge u mreži. U drugom slučaju, koji podrazumeva policentričnu strukturu imali bismo više ključnih centara povezanih među sobom od kojih

⁷² Adaptirano prema: <http://www.truthcoin.info/blog/measuring-decentralization/> (datum posete 14. 07. 2017)

svaki emituje i komunicira sa odvojenom grupom aktera. Ovakva struktura takođe podrazumeva hijerarhijske odnose u kojima postoji više ključnih čvorova koji dalje utiču na odvojene grupe aktera. Hijerarhija je zapravo još izraženija ako se uoči da je u ovakvom modelu mreže centralni čvor u dominantnom položaju u odnosu na sve ostale ključne čvorove. Kao primer ovakvih mreža mogu poslužiti veliki medijski konglomerati koji poseduju ili utiču na veliki broj različitih medijskih sadržaja te na različite načine mogu da ih kontrolišu. Najzad, potpuno decentralizovana struktura, koja se najčešće vezuje za internet komuniciranje, podrazumeva isprepletanost i povezanost svih aktera na ravnopravnim osnovama. U ovoj strukturi ne postoji hijerarhijski odnos među čvorovima, odnosno među akterima u komunikaciji, a isključivanje bilo kog čvora ne utiče na postojanje same mreže.

Transformaciju procesa komuniciranja koji se desio sa širenjem interneta i razvojem društvenih mreža, opisao je Manuel Kastels kao pojavu nastajanja „umreženog društva“. Naravno, društvene mreže nisu nove u istoriji ali su postale dominantni oblik društvene strukture zahvaljujući evoluciji informaciono-komunikacionih tehnologija. On je istakao da „ljudi stvaraju značenja kroz interakciju sa svojim prirodnim i društvenim okruženjem, kreirajući i umrežavajući se u različite društvene mreže, a proces umrežavanja se odvija putem komuniciranja, odnosno distribucijom značenja koja se vrši kroz razmenu informacija“. Internet komuniciranje Kastels naziva „masovno samo-komuniciranje (mass self-communication)“, jer se u tom procesu pošiljalac sam odlučuje o stvaranju poruke, proces usmeravanja poruke do primaoca je nezavistan od pošiljaoca, a primalac sam odlučuje o primanju poruke sa komunikacione mreže.⁷³

Ono što je značajno a što i Kastels ističe u svojoj analizi je da su mreže „otvorene strukture koje se mogu širiti i stalno uključivati nove članove, sve dok oni mogu funkcionisati unutar mreže, tj. dok dele zajedničke ciljeve i komunikacijske kodove, a njezina struktura se ne narušava promenama niti inovacijama unutar mreže.“⁷⁴ Ove mreže prožimaju kompletno društvo, u njemu postoji bezbroj različitih zasebnih mreža, koje se međutim opet

⁷³ Kastels, Manuel (2014). *Moć komunikacija*. CLIO, str. 25

⁷⁴ Castells, Manuel (1999). *The Information Age: Economy Society and Culture*, str. 470

međusobno povezuju u ključnim tačkama u jednom globalnom sistemu. Pošto mreže nemaju centar oko koga gravitiraju već funkcionišu na bazi binarne logike isključenje/uključenje, postoje dve osnovne kategorije društvenih aktera, oni koji su umreženi i oni koji su van mreže. Imajući u vidu ove osnovne poglede na mrežni model komuniciranja putem interneta, postavlja se pitanje kako se govor mržnje širi u ovakvom okruženju.

3.1. Govor mržnje u mrežnom komuniciranju

Pre svega, značajno je shvatiti osnovne elemente u kojima govor mržnje nastaje i širi se, a to je pre svega digitalno okruženje koje se može povezati sa ponašanjem individue u gomili, kao specifičnoj vrsti grupe. Neke paralele i iskustva je svakako veoma korisno povući iz analize ponašanja gomile, jer učesnici u komunikaciji na internetu i ako fizički odvojeni učestvuju u grupnoj aktivnosti, uživaju zaštitu većine i lagodnu udobnost anonimnosti. U analizi ponašanja gomile u komunikaciji putem interneta možemo se pozvati na glavne karakteristike koje je uspostavio još je Gustav Le Bon (*Gustave Le Bon*): anonimnost, viralno širenje i sugestija (uticaj)⁷⁵. U internet komunikaciji pojedinci mogu da sačuvaju svoju anonimnost što im daje osećaj nepobedivosti i gubitak osećaja odgovornosti za svoje postupke. Utopljeni u grupu istomišljenika na društvenim mrežama, pojedinci uživaju zaštitu grupe, njihov individualitet se utapa u masu, a upravo zbog teškog identifikovanja individue u masi inhibicije popuštaju pa se tako gubi osećaj odgovornosti za svoje postupke što samim tim olakšava ispoljavanje ekstremnijeg ponašanja. U drugoj fazi pojedinci u gomili teže da bez pitanja prihvataju i slede ideje, mišljenje i emocije većine, a Le Bon ovaj proces upoređuje sa procesom širenja virusa. U ovoj fazi dolazi do homogenizacije gomile i masovnog širenja određenog ponašanja koje se može smatrati necivilizovanim i primitivnim. U fazi sugestije odvija se proces u kome ideje i emocije iz kolektivnog nesvesnog omogućavaju da gomila sledi neku istaknutu individuu u grupi –

⁷⁵ Le Bon, Gustav (1895), Psihologija gomile. DELFI

lidera. Naravno, Le Bon nije smatrao da je ponašanje gomile potpuno iracionalno, već da psihologija pojedinca nije bitna kada se posmatra ovaj fenomen.

Imajući u vidu specifičnosti mrežnog komuniciranja putem interneta teže je zamisliti stvaranje potpuno homogenizovane grupe, posebno ako se ima u vidu da veze koje postoje u virtuelnom svetu nisu toliko snažne upravo zato što se neretko članovi grupe ne poznaju u stvarnosti. Naravno, socijalna interakcija putem interneta je itekako stvarna i utiče na individualni doživljaj stvarnosti, pa tako je i individualni osećaj pripadanja grupi veoma stvaran. Internet komuniciranje omogućava stvaranje globalnih grupa, i razmene članova koji su fizički veoma udaljeni. Potencijalno veliki broj istomišljenika koji učestvuju u razmeni može da stvori lažni osećaj moći, a ideje i emocije iz kolektivnog nesvesnog čine grupu podložnom uticaju određenih istaknutih pojedinaca koji mogu da usmeravaju celu grupu.

Još je Frojd utvrdio da se ljudi u gomili ponašaju drugačije od onih koji razmišljaju individualno. Misli pojedinaca u grupi bi se ujedinile i stvorile grupni način razmišljanja što bi za posledicu imalo stvaranje entuzijazma kod svakog člana grupe a pojedinci bi postali manje svesni posledica svojih dela. Frojd je smatrao da se pojedinci u grupi identifikuju sa vođom grupe kroz svoj super ego, dok se vođe identifikuju sa idejom.⁷⁶

Ove osnovne karakteristike ponašanja daju smernice za razumevanje ponašanja grupe koja se okuplja u virtuelnom prostoru a komunicira putem interneta. Naravno, u analizi širenja govora mržnje u internet komunikaciji, neophodno je dati veći značaj analizi individualnog ponašanja koje u grupi, odnosno internet „zajednici“ poprima karakteristike grupnog ponašanja, ali je posebno značajno za ponašanje u ekstremnim (tzv. „hate“) grupama, odnosno grupama koje šire mržnju.

Do nekih opštih zaključaka kada su ekstremne grupe koje su sastavljene od manje ili više radikalizovanih pojedinca u pitanju došla je američka pravnica, ekspertkinja za pitanja uznemiravanja putem interneta, Danijel Sitron (*Danielle Keats Citron*), koja navodi da „grupa koja ima homogene stavove teži da postane ekstremnija u deliberativnom procesu...

⁷⁶ Frojd, Sigmund (1921). *Psiholgija mase i analiza ega*. Fedon

Članovi grupe stiču samopouzdanje u svoje lične ekstremne stavove budući da kroz internet diskusiju dobijaju najčešće potvrdu svojih stavova a samo retko nailaze na neko neslaganje. Ta potvrda sopstvenih stavova od strane drugih članova grupe izaziva dodatnu radikalizaciju pojedinca⁷⁷. Ne treba gubiti iz vida da ovakvo ponašanje nije standard u internet komunikaciji već zavisi od vrste grupe koje učestvuju u komunikaciji.

Pored težnje da se ekstremna grupa dodatno ekstremizuje u procesu komunikacije, glavne osobine ovakvih grupa koje utiču na dodatnu radikalizaciju i homogenizaciju su anonimnost, nedostatak osećaja odgovornosti za svoje postupke, dehumanizacija žrtve i uloga vođe ili istaknutih pojedinaca.

Kada se ima u vidu pojava u analizi grupnog ponašanja da članovi grupe najčešće nemaju osećaj odgovornosti za svoje delovanje, Kits u svojoj analizi kao najzanimljivije ističe dve škole mišljenja o ovoj pojavi, gde se po jednoj uzrok ovakvog ponašanja može tražiti u tome što članovi grupe ne uspevaju da sebe dožive kao individue, dok se po drugom mišljenju ljudi ponašaju agresivno zato što u grupi smatraju da ne mogu da budu uočljivi i da odgovaraju za svoje postupke. Grupa postaje posebno destruktivna kada dehumanizuje svoju žrtvu. Kada članovi grupe vide žrtvu lišenu humanosti i ličnog identiteta, oni se onda osećaju slobodni da mogu da ih napadnu bez ikakvog razmišljanja o posledicama svojih dela, bez griže savesti i eventualnog saosećanja sa žrtvama.

Takođe, oni su čak i agresivniji ukoliko imaju vođu ili neki autoritet koji podržava njihovo delovanje. Uloga vođe je često veoma važna za ovakvo delovanje, odnosno podrška određenih autoriteta, uglednih ličnosti, koji na žalost svojim delovanjem mogu da daju dodatni osećaj opravdanosti ekstremnog delovanja i da na taj način doprinesu porastu radikalnih ekstremističkih metoda delovanja. U prošlosti možemo da naiđemo na brojne primere koji potkrepljuju ovu tezu. Dovoljno je pomenuti retoriku koja je prethodila ratnim sukobima devedesetih u Jugoslaviji, u kojoj su brojni političari, ali i predstavnici intelektualne i kulturne elite, često i predstavnici verskih zajednica, opravdavali i motivisali

⁷⁷ Keats Citron, Danielle (2010), Chapter 2: *Civil Rights in Our Information Age; The Offensive Internet: Speech, Privacy, and Reputation*, Harvard University Press, str. 37.

ekstremizaciju društva, a onim najekstremnijim pružili opravdanje da počine dela protiv humanosti. U savremenom društvu, taj rečnik je u mnogome ublažen, ali je zato ostao prisutan kod određenih političkih krugova i njihovih lidera i, što je posebno opasno, očuvao se u medijskom govoru gde se na neprofesionalan način govori o svemu „drugom“ i „drugačijem“.

Internet kao sredstvo komunikacije pojačava opasnosti delovanja grupe u svakom od ovih aspekata. Interaktivne internet društvene mreže stvaraju osećaj bliskosti među osobama koje imaju slična razmišljanja. Imajući u vidu da članovi grupe na internet mrežama teže da afirmišu negativne stavove drugih, one postaju mnogo ekstremnije i destruktivnije. Osoba putem interneta daje sebi za slobodu da kaže i uradi ono što nikad ne bi uradila ili rekla u stvarnosti, zato što ovako uživa u anonimnosti i ne plaše se da može biti uhvaćena i kažnjena zbog onoga što radi. Žrtva napada, odnosno govora mržnje na internetu, od strane napadača, često je viđena samo kako dehumanizovana digitalna slika, koja može da se napadne i povredi bez ikakvog žaljenja i skrupula.

Pored toga, u analizi ponašanja grupe u procesu diskusije, odnosno deliberativnom procesu, u istraživanjima se pokazalo da često dolazi do polarizacije grupe, što znači da osobe sličnih stavova i razmišljanja, nakon međusobne razmene dobijaju mnogo ekstremnije stavove u odnosu na tendencije koje su pokazivali pre nego što su se uključili u proces komunikacije. Američki profesor prava, Kas Sanstajn (*Cass Sunstein*)⁷⁸, koji se posebno bavi ovim pitanjima, skreće pažnju na različita istraživanja koja su sprovedena širom sveta o ponašanju grupe i na promene njihovih stavova nakon međusobne diskusije. U istraživanjima se pokazalo da često dolazi do promene pravca u kojem se usmerava cela grupa, i to ili u pravcu spremnosti na preuzimanje rizika, ili pak na predostrožnost i na obazrivost. Pravac u kome će se grupa kretati nakon procesa deliberacije najčešće se može prognozirati na osnovu stavova prosečnog člana grupe pre nego što je diskusija počela. Kroz brojna istraživanja jasno se pokazalo da su stavovi grupe mnogo ekstremniji i negativniji nego stavovi pojedinca. Sanstajn ističe i da prethodni negativni stavovi prema

⁷⁸ Sunstein R., Cass (2010). Chapter 5: *Believing false Rumors*, *The Offensive Internet: Speech, Privacy, and Reputation*, Harvard University Press. str. 96-98.

nekome (osobi ili instituciji) značajno utiču na to da se lakše poveruje u glasine, a da se nakon procesa razmene u grupi ti negativni stavovi pojačavaju. On ističe tri glavna razloga zašto ljudi sa sličnim stavovima imaju tendenciju da postanu ekstremniji nakon međusobne komunikacije: „razmena informacija u grupi intenzivira verovanja koja su pojedinci već imali; potvrđivanje stavova jača osećaj sigurnosti a sigurnost olakšava ekstremizam; briga ljudi za sopstvenu reputaciju može da utiče na rast ekstremizma“⁷⁹.

Tezu da razmena informacija u grupi intenzivira verovanja koja su pojedinci već imali Sanstajn objašnjava kroz primere da se u grupi u kojoj većina ima određene stavove čuje znatno više informacija i mišljenja koje idu u prilog takvim stavovima, dok će se suprotna mišljenja čuti retko, te će se na taj način svim članovima grupe činiti da su argumenti koji idu u prilog većinskim stavovima mnogo ubedljiviji i čvršći. Ovo stanovište je zapravo u skladu sa teorijom o „spirali tišine“ koju je razvila Elizabet Noel Nojman (*Elisabeth Noelle-Neumann*) još 1947. godine prema kojoj je neka osoba manje voljna da javno iskaže svoje mišljenje na određenu temu ukoliko oseća da je u manjini, bilo zbog straha od izolacije ili osвете od strane većine. Sa druge strane, ukoliko neka osoba oseća da je u većini biće spremnija da svoje stavove iznosi glasnije jer očekuje da će na taj način dobiti podršku i ohrabrivanje većine. Masovni mediji imaju značajnu ulogu u određivanju dominantnog mišljenja, kreiranju javnog mnjenja pa je u tom kontekstu teorija o spirali tišine relevantna i u savremenom društvu i komuniciranju putem interneta i društvenih mreža.

Sanstajn ističe i da pojedinci u grupi kada čuju da se većina slaže sa njihovim mišljenjem dobijaju osećaj sigurnosti i to utiče da oni dodatno ekstremizuju svoje stavove. Društvene internet mreže mogu da služe kao neka vrsta „mašine za polarizaciju“ jer upravo one omogućavaju da ljudi šire i razmenjuju svoja mišljenja koja postaju sve ekstremnija. Sanstajn daje primere kojima potvrđuje da o istim temama u različitim delovima sveta postoje drastično različita mišljenja javnog mnjenja upravo zahvaljujući unapred formiranim stavovima pojedinaca koji su pojačani grupnim većinskim stavovima.

⁷⁹ Ibid, str. 99.

Tvrđnju da briga ljudi za sopstvenu reputaciju može da utiče na rast ekstremizma Sanstajn obrazlaže ljudskom potrebom da se svide drugima i da budu bolje prihvaćeni u grupi, ali i da imaju bolje mišljenje o sebi samima. „U ovom cilju ljudi će često blago modifikovati svoje stavove u skladu sa stavovima većine, odnosno grupe čiji deo žele da budu, ili će čak promeniti svoje stavove ili ih prikriti ako to doprinosi ostvarivanju lične potrebe za samopromocijom unutar određene grupe i osećajem pripadnosti ili zadržavanja određenog položaja“⁸⁰.

Kroz ovakav kratak prikaz dinamike u internet komuniciranju unutar ekstremnih grupa koje šire govor mržnje donekle se može nazreti mehanizam koji doprinosi jačanju ekstremizma i doprinosi „zaraznom“ širenju govora mržnje putem internet društvenih mreža. Jasno je da sadržaj ovakve komunikacije može da bude veoma raznovrstan, bilo da je u pitanju pisana poruka, video ili audio zapis ili nešto potpuno drugačije, i nije uvek lako prepoznati i sa preciznošću utvrditi koja poruka sadrži jasan govor mržnje koja ugrožava neko treće lice i otvara pitanje neophodnosti i delotvornosti potencijalnih sankcija. Budući da je u pitanju komuniciranje u kojem često bude uključen ogroman broj učesnika teško je na delotvoran način ispratiti tok komuniciranja i utvrditi jasan sadržaj. Naravno, posebno pitanje je koji bi pojedinac/pojedinka ili institucija mogla i htela da se bavi nadgledanjem ovakvog komuniciranja, na koji način, po kojim kriterijumima itd.

U svojoj osnovi govor mržnje je poruka koju šalje određeni akter u komunikacionom procesu sa ciljem da utiče na određena lica ili grupu bilo zarad njihove mobilizacije na akciju prema određenom licu ili grupi koji su objekat mržnje, bilo sa ciljem da nanese direktnu ili indirektnu fizičku, materijalnu ili psihičku štetu sagovorniku ili nekom trećem licu. Bez ulaženja u kvalitativni sadržaj samog govora mržnje, ovakva vrsta poruke ili diskursa može na različite načine da utiče na sam komunikacioni proces.

U osnovnom modelu komuniciranja možemo da pretpostavimo da neka osoba (emiter) šalje direktnu poruku drugoj osobi (recepient) putem internet mreže sa ciljem da je uvredi, povredi, nanese neku štetu ili diskvalifikuje iz komunikacionog procesa ili učešća u

⁸⁰ Ibid, str. 102.

društvenom životu na osnovu nekog njenog „nepoželjnog“ ličnog svojstva. Emiter enkodira poruku, bilo u vidu teksta, slike, zvuka ili videa, na način da joj daje simboličko značenje koje se može dekodirati kao govor mržnje. Ovakva interpersonalna komunikacija i ako direktno ugrožava recepijenta nema širi društveni uticaj. Recepijent može da nastavi da učestvuje u ovakvoj komunikaciji ili da se isključi iz nje.

Ukoliko emiter svoju poruku mržnje putem internet mreže šalje određenoj grupi, objavljuje na internet forumu, ili postavlja na nekoj društvenoj mreži, uticaj takve poruke, i ako nije direktno upućena određenom pojedincu ili grupi, ima daleko veći društveni uticaj budući da je opseg njenog dometa mnogo veći. Zapravo, ukoliko je poruka objavljena na nekom mestu putem interneta koje nije zatvorenog tipa, namenjenog samo određenoj grupi, već je javno dostupna svima koji imaju pristup internetu, broj učesnika do kojih će doći ovakva poruka je mnogostruko veći, te je nesumnjivo i njen uticaj srazmerno veći. Imajući u vidu da recepijenti poruke najčešće postaju emiteri, određeni njihov broj će odgovoriti na tu poruku (bilo afirmativno ili ne), određeni broj će je na neki način proslediti dalje, dok određeni broj neće reagovati. S obzirom da je u pitanju mrežna povezanost svih aktera u komunikacijskom procesu zasnovana na ravnopravnosti, poruka mržnje u ovakvom sistemu je dostupna svima a kako će se ona dalje kretati zavisi od autonomije svakog individualnog korisnika koji može uticati samo na sopstvene akcije ali ne može da utiče na komunikaciju drugih. U ovakvim okolnostima, nezadovoljni akter u komunikaciji može da izabere da nastavi da učestvuje u ovakvoj komunikaciji i bori se kontra argumentima ili da se jednostavno isključi iz nje.

Na takozvane „smetnje u komunikaciji“ skrenuo je pažnju i Habermas, koji kaže: "Upravo zato što su naši socijalni odnosi prožeti nasiljem, strategijskim delovanjem i manipulacijom, mi ipak ne bismo trebali prevideti dve druge činjenice. S jedne strane, praksa našeg svakodnevnog zajedničkog života počiva na solidnom temelju zajedničkih bazičnih uverenja, kulturnih samorazumljivosti i recipročnih očekivanja. Koordiniranje delovanja tu se odvija preko uobičajenih jezičkih igara, preko uzajamno postavljenih i barem implicitno priznatih zahteva za važenjem - u javnom prostoru više ili manje dobrih razloga. Zato, s druge strane, konflikti (koji, ako su posledice dovoljno bolne, završavaju

kod terapeuta ili pred sudom) - nastaju zbog smetnji u komunikaciji, zbog krivog razumevanja ili nerazumevanja, neiskrenosti ili dovođenja u zabludu. Spirala nasilja počinje sa spiralom ometenih komunikacija koja preko spirale neobuzdanog recipročnog nepoverenja vodi prekidu komunikacije. Ali ako nasilje počinje sa smetnjama u komunikaciji, možemo znati šta je krenulo krivo i šta se mora popraviti nakon što je nasilje izbilo."⁸¹.

Ovu Habermasova misao moguće je povezati sa analizom govora mržnje kao govora koji se dovodi u vezu sa uticajem na izlivanje nasilja sa virtuelnog u realni svet. I on je u svojoj tvrdnji izneo tezu da upravo nasilje počinje u komunikaciji i stoga poziva na delovanje prema uzroku, odnosno na razumevanje komunikacionog procesa koji je krenuo u krivo, kako bi se sprečilo da nasilje uopšte i započne. U ovakvom pristupu može se zaključiti da se i sam govor mržnje može koristiti kao sredstvo za ometanje osnovne komunikacije u cilju donošenja racionalnih odluka. Govor mržnje je takav da direktno cilja na emocije učesnika u komunikaciji, bilo istomišljenika koje ohrabruje na akciju i ekstremizaciju, bilo na žrtve koje na direktan ili indirektan način povređuje. Ovakav govor pospešuje donošenje iracionalnih odluka i samim tim nepromišljenih akcija koje mogu da rezultiraju nasiljem. U tom smislu je i ovakav pogled na smetnje u komunikaciji kao izvor nasilja i nerazumevanja među ljudima bitan efekat koji govor mržnje može da ima u ovom procesu.

Pored toga, govor mržnje kao specifičan diskurs mržnje daje ton celokupnom komunikacionom činu i neraskidivo je vezan za kontekst u kome se komunikacija odvija budući da je za njegovo jasno dekodiranje i kreiranje značenja kontekst neophodan. Kontekst sa druge strane zavisi od širih društvenih odnosa koji se temelje na prethodno formiranim društvenim i kulturnim obrascima koje se sve zajedno mogu svrstati u neku vrstu individualnog ili kolektivnog identiteta. Budući da je socijalna interakcija zasnovana pre svega na komunikaciji, identiteti igraju presudnu ulogu na percepciju drugog i boje celokupnu komunikaciju u zavisnosti od diskursa.

⁸¹ Habermas, Jürgen (2004). *Rascijepljeni Zapad*. Der gespaltene Westen. Sarajevo

Uticaj koji govor mržnje ima na različite vidove komuniciranja, može se analizirati kroz empirijski model javnog komuniciranja koji su razvili Gerhards i Neidhardt (*Gerhards and Neidhardt*)⁸² u kome su napravili razliku tri nivoa javne sfere, razvrstanih prema organizacionoj strukturi, otvorenosti (mogućnosti za participaciju) i društvenom uticaju. Prema njihovom modelu, javna diskusija bi trebala da uključi širok krug relevantnih tema, analiza i argumenata i da stremi ka tome da uključi što veći krug različitih aktera. Oni su kao prvi nivo u kome odvija diskusija identifikovali interpersonalnu svakodnevnu komunikaciju građana. Ovaj forum nema fiksnu organizacionu strukturu i pruža mogućnost građanima da razgovaraju na različite teme. Uticaj ovakvog foruma na društvo je relativno slab. Kao drugi nivo, odnosno druga vrsta foruma identifikovani su tzv. javni događaji, kao što su sednice gradske skupštine, javna predavanja ili protesti. Oni imaju minimalnu organizacionu strukturu, a eksperti ili lideri mogu da strukturiraju i dominiraju procesom komunikacije. Uticaj javnih događaja svakako ima veći uticaj na društvo jer obuhvata mnogo veći broj učesnika. Treći nivo javne sfere čine mediji za masovno komuniciranje koji imaju potpuno utvrđenu tehničku i organizacionu infrastrukturu i njima dominiraju eksperti, novinari ili druge javne ličnosti, gde su obični građani najčešće samo pasivni primaoci poruka. Uticaj masovnih medija na društvo je značajan zbog toga što ovakva vrsta foruma obuhvata široku publiku, važan je činilac društvene samoopservacije i formiranja javnog mnjenja.

Primena ovog modela u analizi komuniciranja na internetu omogućava i sistematičniji pristup analizi uticaja koji govor mržnje može da ima na komunikaciju u javnoj sferi. Ukoliko se struktura komuniciranja putem interneta posmatra na sličan način kao i komunikacija u javnoj sferi, kao prvi stepen, odnosno forum direktne interpersonalne komunikacije lako se može identifikovati interpersonalno komuniciranje putem razmene imejlova i instant poruka ili četa. S obzirom da je u pitanju jako mali broj učesnika u ovakvom komuniciranju, efekti govora mržnje u ovakvoj komunikaciji su mali na širu javnost, ali mogu biti drastični u odnosu na individuu koja je žrtva i na koju je direktno

⁸² Gerhards, J. and F. Neidhardt (1993) '*Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit*', dostupno na stranici: http://www.polsoz.fu-berlin.de/soziologie/arbeitsbereiche/makrosoziologie/mitarbeiter/lehrstuhlinhaber/dateien/GerhardsSch__fer-New-Media-And-Society.pdf (datum posete: 12. 02. 2016)

usmeren govor mržnje. Naime, i ako razmenjene poruke ne moraju da sadrže otvorene pretnje koje se lakše mogu kvalifikovati krivičnim delom, govor mržnje na ovom nivou može da dovede do ekstremizacije komunikacije, međusobne razmene uvreda ili do potpunog prekida komunikacije. Suštinski, na ovom nivou, govor mržnje služi da direktno povredi učesnika u komunikaciji ne bi li ga potpuno diskreditovao kao ravnopravnog sagovornika i na izvestan način eliminisao. Ipak, u ovom slučaju, efekti su usmereni samo na pojedinca koji je žrtva takvog govora mržnje, te je i dejstvo ovakvog akta limitirano. Sa druge strane, u slučajevima kada se desi da jedna osoba, ili grupa, budu sistematski zatrpavane direktnim porukama koje sadrže govor mržnje (bilo od jedne ili od više pošiljalaca), radi se o takozvanom sajber siledžijstvu (*cyberbullying*) koje može da se izjednači sa psihičkim nasiljem i da dovede do katastrofalnih posledica. U nekim slučajevima, ovakvi napadi se mogu okvalifikovati i kao zločin iz mržnje, naročito kada se targetira određena osoba koja se sistematski vređa, zastrašuje i uznemirava porukama, ali i video i audio materijalima i slično. Jedan od čestih takvih primera je seksualno uznemiravanje i slanje pornografskih sadržaja ženama ili distribuiranje nećijih privatnih (intimnih) fotografija široj javnosti sa ciljem da se osoba ponizi i uvredi.

Na drugom nivou, kao pandan drugom stepenu foruma za komuniciranje (javni događaji), u komunikaciji putem interneta se mogu svrstati internet forumi, blogovi i „table“ odnosno „zidovi“ za diskusiju na individualnim stranama, odnosno profilima na društvenim mrežama, ili raznim internet grupama. Govor mržnje i u ovom slučaju izaziva ekstremizaciju stavova i oštru polemiku u diskusiji. Uređivači sadržaja na ovakvim forumima često i isključuju autore poruka koje sadrže govor mržnje iz komunikacije ili ih samo upozoravaju a problematične objave brišu ili cenzurišu. U slučajevima kada je u pitanju forum koji je već sam po sebi diskriminatoran, odnosno, njegovi autori i moderatori dele stavove ili i sami objavljuju poruke koje sadrže govor mržnje, ovakav govor ima mobilisajući karakter za istomišljenike, dok isključuje one protiv kojih je govor mržnje usmeren iz komunikacionog procesa. Uticaj ovakvog širenja poruka jeste zabrinjavajući, naročito zato što je i moderiranje i kontrolisanje ovakvog vida komuniciranja prilično izazovno.

Treći forum, ima svoj pandan u velikim internet portalima sa raznovrsnim sadržajima (tu spadaju i internet prezentacije štampanih i elektronskih medija), u koje spadaju i vesti, blogovi, forumi, pretraživači, a istovremeno su povezani sa raznim društvenim mrežama. Oni imaju ogromnu infrastrukturu i kompleksnu organizaciju, a na njima glavnu reč vode novinari, stručnjaci iz raznih oblasti ili javne ličnosti. Ipak, uvođenjem mogućnosti za ostavljanje komentara na tim portalima, u taj prostor su uplivali i obični građani sa svojim mišljenjem i pored toga što obično postoji administrator portala koji vodi računa o tome šta će od komentara objaviti. Govor mržnje u ovim formatima može da se pojavi ili u direktnim objavama, tekstovima, audio ili video formatu, ali je ipak najčešći u komentarima koje ostavljaju posetioци ovih strana. Govor mržnje koji je preneseni citat nečije izjave ne mora se nužno smatrati problematičnim, ako je prikazan kao kritika govora mržnje. Međutim, senzacionalističko prenošenje sadržaja koji promoviši govor mržnje, diskriminaciju i netrpeljivost, svakako jeste. Rezultat takvog delovanja je najčešće vidljiv na komentarima posetilaca koji su najčešće mogućii na tim stranama, koji su ohrabreni da još drastičnije nastavljaju da šire govor mržnje, potpuno nesvesni da to što rade predstavlja ekstremizaciju pa čak i određen oblik krivičnog dela. Govor mržnje u ovakvim forumima bi trebalo da na prvom mestu sankcionišu i kontrolišu novinari, odnosno moderatorii tih portala i sadržaja. Budući da je uvođenjem komentara na tim portalima, koji bi trebalo da prolaze kroz određenu moderaciju, ili su pak direktno povezani sa komentarisanjem na društvenim mrežama, taj prostor je postao otvoren za obične građane koji često uspevaju da na ovaj način šire govor mržnje. Posebna opasnost od govora mržnje ovde je u tome što ovakvi portali dosežu do najvećeg broja publike, a potencijalni uticaj na društvo je najveći. Odgovornost za ovakvo širenje govora mržnje je kako na samom akteru govora mržnje, tako i na portalu. odnosno medijskoj kući koja je omogućila slobodno širenje govora mržnje. Ukoliko su u pitanju portali registrovanih medijskih kuća, zapravo internet izdanja štampanih i elektronskih medija, mnogo je lakše pokrenuti krivični postupak ili podneti prijavu ovlašćenim institucijama.

Analiza govora mržnje skreće posebnu pažnju na komunikaciju koja se odvija putem medija za masovno komuniciranje koja prenešena putem interneta može značajno da utiče na snažniju ekstremizaciju i radikalizaciju. U vrednosnom smislu, ovakva komunikacija teško

može da doprinese javnoj deliberaciji o društveno važnim pitanjima ili osetljivim temama, već naprotiv, utiče na derogiranje javne rasprave i urušavanja demokratskih vrednosti koje su omogućene kroz slobodu govora i participaciju.

3.2. Uticaj govora mržnje na građansku participaciju

U procesu komunikacije dešava borba za dominacijom – odnosno borba za osvajanjem što više moći, dok je govor mržnje performativno sredstvo koje je u službi tih ciljeva. Budući da se ovaj fenomen prelio i u komunikaciju putem interneta, gde je našao posebno ugodno mesto za nesmetano širenje koristeći nove medije i tehnologije, svest o značaju i potencijalnom destruktivnom uticaju ovakve pojave je porasla. Važan koncept za razumevanje javne sfere u doba internet komuniciranja, jeste uticaj koji govor mržnje ima na građansku participaciju koja je osnovni preduslov za demokratsko funkcionisanje svakog društva. Participacija podrazumeva direktno ili indirektno učešće građana u procesu donošenja odluka koje je u funkciji veće efikasnosti demokratskih institucija. Učešće građana u procesu donošenja odluka i primene zakona i drugih instrumenata javnih politika (nacionalne strategije, budžeti i planovi u određenim društvenim oblastima, itd) sastavni je deo participativne demokratije. Saglasno tome, participativna demokratija ne suspenduje ustavna i zakonska ovlašćenja koja predstavnici izvršne i zakonodavne vlasti imaju u postupku donošenja zakona i njihove primene, već omogućava organima vlasti da efikasnije vrše svoja ovlašćenja. Ipak, kako je Niko Karpentier⁸³ ukazao, srž pojma participacije može se izvući iz Heldove (*David Held*) definicije da je „demokratija forma vlasti u kojoj nasuprot monarhijama i aristokratijama, vlada narod. Demokratija podrazumeva političku zajednicu u kojoj postoji neka forma političke jednakosti među ljudima“⁸⁴.

⁸³ Carpentier, Nico (2011). *The concept of participation. If they have access and interact, do they really participate?*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 21, FPN , str. 13–36.

⁸⁴ Held, D. (1996). *Models of democracy*, 2nd ed. Cambridge and Stanford: Polity Press and Stanford University Press, str. 48.

Zapravo, u teorijskoj raspravi o participaciji, Karpentier je skrenuo pažnju na definisanje pojma kroz odnos onih koji su na vlasti i oni kojima se vlada, a centralna tema svih teorija na tu temu je odnos participacije i reprezentacije. Reprezentativna (predstavnička) demokratija podrazumeva političko predstavljanje na osnovu delegiranja moći određenim licima od strane drugih građana da ih zastupaju. Izbori su naravno jedan od osnovnih mehanizama predstavničke demokratije, gde se političari legitimišu da makar delom preuzmu upravljanje nad državnim dobrima i strukturama za donošenje odluka. Ova vrsta kontrole je utemeljena najčešće na Ustavu i na zakonima ali i kulturnim obrascima.

Na drugoj strani nalazi se participacija koja se odnosi na građansko učešće u političkom životu u okviru institucija. To se prevashodno odnosi na to da građani nemaju samo pravo glasa već i pravo da se kandiduju na izborima. Na osnovu ravnoteže i odnosa koji postoji između koncepta reprezentacije i participacije unutar demokratskog društva, Niko Karpentier je sva viđenja demokratskog uređenja podelio u dva osnovna teorijska modela: minimalistički i maksimalistički. U osnovi, kada je bavljenje politikom privilegija samo određene elite, a politička uloga šireg građanstva svedena samo na učestvovanje na izborima, u pitanju je minimalistički model u kome prevagu ima koncept predstavničke demokratije: „U takvom minimalističkom modelu proces donošenja odluka je i dalje centralizovan a participacija ograničena“⁸⁵. U drugim slučajevima, kada uloga građanstva nije svedena samo na učestvovanje u izborima već ono ima mnogo značajniju ulogu, proces donošenja odluka je decentralizovan a značaj participacije mnogo veći, radi se o maksimalističkim modelima. U najznačajnije maksimalističke modele mogu se svrstati marksizam, anarhizam, model participativne demokratije Nove levice, deliberativna demokratija i radikalni pluralizam.

Habermasova teorija o javnoj sferi poslužila je kao osnova za model deliberativne demokratija⁸⁶. On je doprineo i razvoju ovog modela dajući veliki značaj u procesu donošenja odluka institucijama i procedurama koje treba da transformišu javno mnjenje u

⁸⁵ Carpentier, Nico (2011), *The concept of participation. If they have access and interact, do they really participate?*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 21, FPN. str. 26

⁸⁶ Pored Habermasa, autori koji su se bavili ovim konceptom su Koen (Cohen), Fiškin (Fishkin), Drajzek (Dryzek) i drugi.

komunikacijsku moć. Javna sfera je sistem za uzbunu o problemima od društvenog značaja, dok se u formalnoj sferi donosi odluka bavi njihovim rešavanjem kroz konsenzus. Ovaj model se zalaže za jednak odnos reprezentativnog i participativnog aspekta demokratije, s tim što veći značaj daje međusobnoj argumentovanoj raspravi slobodnih i jednakih građana. Participiraju oni građani ili njihovi predstavnici kojih se konkretan proces donošenja odluka tiče, a na osnovi njihovih argumenata odluku donose nepristrasni i racionalni subjekti.

Ove teorije ukazuju na to da participacija podrazumeva mnogo više od delovanja u okviru institucija. Karpentijer zaključuje da su: „sve oblasti društva postale potencijalni predmet težnje za demokratizacijom i povećanom participacijom, i ako te težnje (kao i sukobi koji zbog toga nastaju) ne dovode uvek do njihovog ostvarenja jer je otpor u nekim društvenim oblastima veoma jak“⁸⁷. On takođe ističe da, i ako su dostupnost (ili zastupljenost) i interakcija važni preduslovi za participaciju oni se ne mogu izjednačiti sa samom participacijom, budući da ne podrazumevaju donošenje odluka. Koncept dostupnosti je zasnovan na prisutnosti, zastupljenosti u organizacionoj strukturi ili zajednici, ili u dostupnosti i pristupu tehnologijama koje omogućavaju komunikaciju i informisanje. Drugi preduslov participacije je interakcija, koja podrazumeva uspostavljenu međusobnu društvenu komunikaciju. Razdvajajući na ovaj način koncept participacije, Karpentijer ga definiše kao „politički proces (u najširem smislu), u kome su involvirani akteri u procesu donošenja odluka u (donekle) ravnopravnom odnosu“⁸⁸. Na toj relaciji može doći do sukoba oko ravnoteže moći i različitog intenziteta participacije.

Upravo govor mržnje kao način komunikacije među učesnicima u društvenom životu ugrožava osnovne principe participacije. Govorom mržnje se na direktan način pokušava diskvalifikacija i eliminisanje određenih lica iz društvene komunikacije što ugrožava princip dostupnosti. Lica i grupe koji su na meti govora mržnje i ako mogu biti formalno zastupljeni u institucijama ili organizacijama, postaju fundamentalno isključeni iz procesa donošenja odluka od važnosti kako za samu ugroženu manjinu tako i za celokupno društvo.

⁸⁷ Carpentier, Nico (2011), *The concept of participation. If they have access and interact, do they really participate?*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 21, FPN, str. 30.

⁸⁸ Ibid, str. 35.

Na sličan način, ukoliko neka ugrožena manjina samo ima formalan pristup komunikaciji putem neke tehnologije, kroz govor mržnje protiv nje se formira nipodaštavajući stav većine koja ne želi da čuje i ne priznaje mišljenja i stavove te manjine, te sam pristup komunikacijskim sredstvima ne znači puno za uključenost manjine. Slično je i sa principom interakcije. I ako predstavnici ugrožene manjine imaju mogućnost međusobne interakcije ili interakcije sa predstavnicima većine, glasovi onih koji distribuiraju govor mržnje protiv njih ugrožavaju njihovo pravo na ravnopravnu komunikaciju, nanoseći im direktnu psihološku štetu, a u ekstremnim slučajevima izlažući ih opasnosti od fizičkog nasilja. U takvim okolnostima sama mogućnost interakcije ne znači puno.

Kao primer ovakve tvrdnje mogu se posmatrati pripadnici romske nacionalne manjine u Srbiji koji često imaju formalne predstavnike u institucijama javne vlasti. Država je pomogla u formiranju i radu Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine kao telu koje je na državnom budžetu i zaduženo za sprovođenje kulturne autonomije romske manjine u Srbiji, odnosno sprovođenju određenih politika od važnosti za ovu manjinu iz oblasti obrazovanja, kulture i službene upotrebe jezika; nekolicina državnih funkcionera pripada ovoj manjini; romska zajednica ima veliki broj udruženja građana koja se bavi problemima Roma; postoji veliki broj medija na romskom ili srpskom jeziku koji su posvećeni izveštavanju o romskoj zajednici; a na kraju, putem interneta, ogroman broj pripadnika romske zajednice komunicira i diskutuje o svojim problemima putem društvenih mreža. Ipak, sve ovo, i ako formalno podrazumeva zastupljenost ove manjine i dostupnost sredstava za komuniciranje i interakciju, ne podrazumeva participaciju u smislu u kojem ju je Karpentijer definisao. U realnosti, romska zajednica se i dalje suočava sa ogromnim problemima koje onemogućavaju njenu punu participaciju (siromaštvo, loše obrazovanje, nezaposlenost, neadekvatno stanovanje, loša zdravstvena zaštita i tako dalje). Ono što je karakteristično za romsku zajednicu jesu jaki stereotipi i predrasude u javnosti koji ovu grupu dodatno stigmatizuju i stavljaju u neravnopravan položaj u društvu. Govor mržnje koji šire određene grupe i pojedinci (pa ponekad i nosioci javne vlasti i mediji) dodatno ugrožava romsku zajednicu i često predstavlja ogromnu prepreku za njeno ravnopravno uključivanje u društvene procese. Govorom mržnje jačaju se stereotipi i predrasude u široj

javnosti što stvara sve veći jaz i otklon šire javnosti od ove manjine vodeći ka njenoj sistemskoj diskriminaciji u različitim oblastima društvenog života⁸⁹.

Za održiv demokratski sistem neophodno je konstantno praćenje rada javnih institucija, koje podrazumeva postojanje aktivnog građanstva koje je uključeno u procese donošenja odluka. Stvarna participacija manjina je jedan od osnovnih preduslova za jačanje demokratije. Imajući u vidu razvoj komunikacionih tehnologija i transformaciju celokupne društvene interakcije i komunikacije, neki od teoretičara pokušali su da daju drugačija viđenja građanske participacije. Majkl Šudson je nagovestio nastanak „građana posmatrača“ (*monitorial citizen*) koji će naslediti „informisanog građanina“ (*informed citizen*) karakterističnog za dvadeseti vek⁹⁰. Razlog za nestanak informisanog građanina, on je video u informatičkom preobilju koje čini nemogućim za pojedinca da isprati na adekvatan način i bude „potpuno informisan“, pa zato nudi novi model - građanina koji može da prati lokalne probleme i oblasti koje dobro razume. Takav građanin zatim može da koristi medije kako bi se umrežio i uporedio svoje individualno iskustvo sa događajima od šireg značaja. „Građanin posmatrač zapravo skenira (pre nego što čita) informaciono okruženje na način da on ili ona mogu da budu alarmirani o velikom broju najraznovrsnijih tema... i može da se mobiliše tim povodom na brojne načine“⁹¹. Razvoj interneta i unapređivanje brzine i dostupnosti komunikacione tehnologije upravo je omogućio i realizaciju ovakvog koncepta praktikovanja građanstva. Ovakav koncept komuniciranja putem novih medija je od ključnog značaja jer omogućava mnogo širu interakciju i informisanje zainteresovanih strana. Ipak, pošto su nove tehnologije stvorile kanal i za umrežavanje ekstremista i širenje govora mržnje, zadatak građana posmatrača bio bi i da svojim delovanjem utiču na suzbijanje ovakvih pojava, bilo kontra-govorom, bilo alarmiranjem javnosti ili nadležnih, pa i eventualno brisanjem takvih sadržaja sa društvenih mreža.

⁸⁹ Redovni Godišnji izveštaji Zaštitnika građana, dostupni na <http://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/godisnji-izvestaji> (pristupljeno 13.06.2018.)

⁹⁰ Schudson, Michael (1998). *The Good Citizen: A Brief History of American Civic Life*. New York: Simon & Schuster - Schudson, Michael Martin Kessler Books -- The Free Press.

⁹¹ Schudson, Michael (1998), *Changing Concepts of Democracy*. Dostupno na stranici: <http://web.mit.edu/comm-forum/papers/schudson.html> (datum posete 27. 07. 2016)

Gledišta političkog teoretičara, Džona Kina donekle su slična Šudsonovim⁹². On uvodi termin „monitory democracy“⁹³ – što bi u slobodnom prevodu značilo „demokratija koja se prati, posmatra“. Po njemu, ovaj vid demokratije označava „redovan nadzor i kontrolu koju javnost vrši u odnosu na donosiocce odluka, bez obzira da li oni deluju u državnim ili međunarodnim institucijama, u nevladinim ili organizacijama civilnog društva“. Ovakav sistem ne isključuje osnovne elemente predstavničke demokratije, već predstavlja suplement demokratskih mehanizama (nezavisna tela koja jačaju javni integritet, međudržavne komisije i nadnacionalni parlamenti i organizacije, kao i razne nove forme medijskog monitoringa). Kin kaže da se „u doba monitoringa vlasti od strane javnosti demokratija ne može posmatrati kao gotova stvar ili kao nešto što je već dostignuto.... ona je nedovršeni eksperiment koji se istovremeno razvija na toj nedovršenosti i zahteva ponovna razmatranja njenih vrlina, kao i mana i nedostataka“. U ovakvom nedovršenom sistemu, uloga Šudsonovog „građana posmatrača“ je od izuzetno velikog značaja koji je možda jedini koliko-toliko efikasan neformalan mehanizam za suzbijanje govora mržnje u internet komuniciranju u doba informatičkog preobilja u kome institucije ne uspevaju dovoljno efikasno da reaguju.

Ipak, treba voditi računa da ograničena participacija i egalitarni pristup deliberaciji, podrazumevaju manju participaciju i potencijalnu isključenost, što dovodi do neke vrste paradoksa u organizovanju idealnog modela funkcionisanja javne sfere i formiranja javnog mnjenja. Neophodno je ostvariti balans koji omogućava punu participaciju građana u komunikaciji koja je oslobođena uticaja govora mržnje koji je štetan za donošenje ispravnih odluka od važnosti za javnost, zasnovanih na kvalitetnoj raspravi što više zainteresovanih strana.

⁹² Keane, John (1999). *Some Reflections On The Good Citizen; conference on "The Transformation of Civic Life"* - Middle Tennessee State University, Murfreesboro and Nashville, Tennessee. Dostupno na stranici: <http://johnkeane.net/31/topics-of-interest/some-reflections-on-the-good-citizen> datum posete 17. 07. 2016)

⁹³ Keane, John (2009). *The Life and Death of Democracy*, London: Simon and Schuster

3.3. Identitet, moć i govor mržnje

Ukoliko se još jednom osvrnemo na Dalgrenove tri analitičke dimenzije za analizu javne sfere, lako se može doći do zaključka da govor mržnje ako ga posmatramo kao sastavni deo komunikacije u kojoj se odvija proces deliberacije drastično utiče na interaktivnu i reprezentativnu dimenziju. U procesu interakcije, koji se odvija između samih građana, ali i između građana i medija, govor mržnje može da dobije posebnu važnost jer jača i reafirmiše stavove i mišljenja koji su u demokratskom procesu nepoželjni. Takav diskurs daje značenje, „boji“ informacije i direktno utiče na formiranje značenja i određenih vrednosti. U internet komuniciranju, pošto se interpretativna i reprezentativna dimenzija često preklapaju, diskurs govora mržnje još lakše i brže dobija reprezentativnu vrednost koja se konstituiše u okviru ovih malih internet zajednica koje na subverzivan način utiču i na diskurs i poimanje određenih tema u široj javnosti.

Kao što rasističke izjave utiču direktno na primaoca poruka jer dovode do fizičkih i psihičkih promena kod njih, konstantno ponavljanje ovakvih poruka može da prouzrokuje i reafirmiše subordinaciju određenih manjinskih grupa⁹⁴. Nedostatak razvijenih demokratskih institucionalnih i regulatornih okvira koji predstavljaju strukturalnu dimenziju analize javne sfere znači da ovakav diskurs može nesmetano da se širi. Takođe, ovakav diskurs može da utiče na samu strukturalnu dimenziju, upravo utičući na slabljenje i derogiranje demokratskih institucija, kao što je i sam Dalgren zaključio kada je napomenuo u već navedenom citatu da u društvu sa slabim demokratskim težnjama ne može da adekvatne institucionalne strukture javne sfere.

Niko Karpentijer je već istakao da komunikacija ima ključnu ulogu u deliberativnom demokratskom modelu javne sfere. Ovaj model ima ključnu ulogu i za shvatanje veze između participacije i komunikacije. Ako imamo u vidu da je participacija ključna kako za komunikacijsku akciju unutar javne sfere kao i da se tiče odnosa koji postoje van nje, moraju se uzeti u obzir i kasnije kritike i redefinisavanja javne sfere koja su postavila novi

⁹⁴ Calvert, Clay (1997). *Hate Speech and Its Harms: A Communication Theory Perspective*. Journal of Communication, v 47 n1, Win str. 4-19.

okvir za razumevanje ovog teorijskog stanovišta. Ne ulazeći ponovo u posebne modele koji su razvijeni, možemo se samo osvrnuti na koncept koji podrazumeva apsolutnu participaciju svih učesnika u javnoj sferi. I ako je ovakav model zamišljen kao ideal, on otvara pitanje i uključenja, odnosno participacije onih učesnika koji imaju društveno neprihvatljiva, najčešće ekstremna stanovišta koja za potrebe ovog istraživanja nazivamo govorom mržnje. I ako u savremenom mrežnom komuniciranju putem interneta učestvuju najrazličitiji učesnici sa često polarizovanim stavovima oko nekih kontroverznih tema, u osnovi ovog sukoba nalazi se borba za dominacijom ili borba za osvajanje moći i nametanjem sopstvenih vrednosnih načela i pogleda u kojoj važnu ulogu imaju sukobi različitih identiteta.

U Dalgrenovoj podeli javne sfere na tri analitičke dimenzije, Karpentijer je pronašao prostor za shvatanje javne sfere u kontekstu medijske kulture, naročito u njenom strukturalnom segmentu u kojem su smeštene formalno instuticionalne karakteristike: medijske i političke institucije kao i sistem regulative, pitanja slobode izražavanja i pristup komunikaciji od kojih direktno zavisi i reprezentativna dimenzija javne sfere. Karpentijer u ovakvom pristupu uvodi i modele ponašanja, strukture za racionalno debatovanje i sisteme vrednosti „kao činioce koji karakterišu celokupnu socijalnu interakciju“. Ovakav pristup javnoj sferi ističe značaj „procesa reprezentacije socijalnog i njenih aktera, kao i davanje značenja događajima i fenomenima, objektima i društvenim procesima ... a takođe, ostavlja više prostora za različitost i kulturnu borbu, ulogu identiteta i uticaja“⁹⁵

Ovaj pristup nam daje dobar osnov za razumevanje značaja koji govor mržnje ima na komunikaciju unutar javne sfere jer dovodi u direktnu vezu uticaj diskursa na formiranje institucija i normativnog okruženja, što opet utiče na reprezentativnu dimenziju javne sfere, odnosno na celokupan proizvod medija: tačnost, istinitost, pluralizam stavova, ideološke tendencije, način ophođenja i tako dalje, kao i na interaktivnu dimenziju, kako na proces komunikacije između građana i medija tako i u interakciji među samim građanima.

⁹⁵ Carpentier, Nico (2011), *Media and Participation, A site of ideological-democratic struggle*. Intellect Ltd Bristol str. 88.

Kao što smo već videli građanski identitet je jedan od veoma važnih i osnovnih za funkcionisanje „idealne“ javne sfere. Međutim, imajući u vidu multiplikovanu javnu sferu koja pruža mogućnost za izražavanje mnogih manjinskih identiteta, jasno je da je ovaj proces važan na svim nivoima za formiranje onoga što se najčešće naziva grupni ili kolektivni identitet. Nensi Frejzer ističe da „javne sfere nisu samo arene za formiranje diskurzivnog mišljenja; pored toga, one predstavljaju arene u kojima se kreiraju i preuzimaju društveni identiteti“⁹⁶, što znači da se kroz javnu sferu simultano konstruišu i iskazuju određeni kulturni identiteti kroz jedan zajednički diskurs.

Kako ističe Branimir Stojković u novovekovnu filozofsku i socijalnu misao Dejvid Hjum među prvim teoretičarima uvodi termin identitet kao svesnost subjekta o kontinuitetu sopstvenog postojanja koja je sadržana u relaciji identiteta. Upravo takvo shvatanje identiteta je, kako upućuje Stojković, preuzeto u individualnoj i razvojnoj psihologiji: individualni, odnosno lični identitet predstavlja jedinstvo ličnosti u toku određenog vremenskog perioda. Lični identitet pretpostavlja odnos pojedinca prema drugim individuama to jest odnos prema drugima. Otuda lični identitet čini mnoštvo pripadnosti različitim društvenim grupama i/ili mnoštvo pomenutih kolektivnih/grupnih identiteta, kao na primer: etnički, nacionalni, verski, politički, rodni, kulturni, socijalni, profesionalni itd.

Bez ulaženja u detaljniju analizu različitih teorija o individualnom i kolektivnom identitetu, zadržao bih se samo na onima koji su od značaja za promišljanje uloge koju identiteti imaju na diskurs, odnosno na njihovu vezu sa govorom mržnje i na formiranje javne sfere. Da takva veza postoji, jasno je ako se prisetimo da je u istoriji puno primera koji potvrđuju da je kreiranje zajedničkog identiteta jedan od snažnih stimulatora okupljanja građana i njihove mobilizacije za akciju. Društveni pokreti u dvadesetom veku naročito su reprezentativni, jer su imali veoma dalekosežne posledice od kojih mogu pomenuti feministički pokret ili pokret za LGBT prava koji su usko vezani za određene identitete. Alberto Meluči (*Alberto Melucci*)⁹⁷ se bavio sociološkom analizom društvenih pokreta i

⁹⁶ Frejzer (1990), navedeno prema Niku Karpentijeru (2011). str. 88

⁹⁷ Melucci, Alberto (1989). *Nomad of the Present*. Temple University Press.

Melucci, Alberto (1995). *The Process of Collective Identity*. Temple University Press

utvrdio da je za njihovo razumevanje neophodno analizirati proces formiranja kolektivnog identiteta. On je razdvojio tri osnovna dela ovog razvoja: kognitivna definicija (formulisanje kognitivnog okvira, sredstava i prostora akcije), aktivne veze (aktiviranje veza među učesnicima) i emotivno investiranje (emotivno prepoznavanje među učesnicima).

Insistiranje na određenim identitetima u međuljudskim odnosima značajno utiče na celokupnu socijalnu interakciju. Naravno, jedna osoba može da ima više identiteta, koji utiču na formiranje njenih stavova i na njen diskurs u komunikaciji prema određenim osobama. U mrežnom komuniciranju putem interneta, prostor za prihvatanje različitih identiteta kao i za udruživanje i razmenu informacija i mišljenja je postao mnogo širi, a određene grupe (kolektiviteti) dobili su prostor za nesmetanu komunikaciju u određenim virtuelnim okruženjima u kojima mogu skoro neometano da reafirmišu svoj kolektivni identitet i jačaju svoje stavove i ubeđenja. Ovo je od ogromnog značaja za razne manjinske, diskriminisane grupe kojima se ovako otvorio prostor za emancipaciju i deliberaciju, pa na kraju i delovanje u cilju osnaživanja i promovisanja njihovih prava. Takođe, na isti način ovakve platforme pogoduju i različitim ekstremističkim grupama, a pojedincima sa ekstremističkim stavovima omogućavaju prostor u kojem će naići na istomišljenike za nesmetano razmenjivanje i jačanje sopstvenih ideja. U pozadini tog procesa traženja i potvrđivanja različitih identiteta, nalazi se zapravo borba za pridobijanje što više moći.

I ako su se mnogi teoretičari bavili odnosom moći u društvu, u savremenom informacionom društvu od posebnog značaja je teorija o moći komunikacije koju je razvio Manuel Kastels. Ova teorija posebno ističe „da se proces formiranja i upotrebe odnosa moći suštinski promenio u novom organizacionom i tehnološkom kontekstu, stvorenom razvojem globalnih digitalnih mreža komunikacije koje predstavljaju fundamentalni sistem za obradu simbola u vremenu u kojem živimo“⁹⁸. I pored toga što ističe da su nasilje i diskurs dva glavna mehanizma formiranja moći, Kastels veći značaj daje potencijalu da se utiče na mišljenje ljudi. U takvom sistemu najznačajnija je moć stvaranja mreže, koja podrazumeva programiranje mreže i preusmeravanje tokova komunikacije između njih.

⁹⁸ Kastels, Manuel (2014). *Moć komunikacija*, CLIO, str. 25.

Naravno, kao otpor ovakvoj moći javljaju se akteri koji vrše reprogramiranje mreže, preusmeravanje i opstruisanje komunikacije. Govor mržnje u mrežnom komuniciranju može se tretirati kao način za pridobijanje komunikacijske moći a njega mogu koristiti svi učesnici u komunikacionom procesu. Ono što je očigledno jeste posebna opasnost upotrebe govora mržnje od strane onih koji se već nalaze na dominantnim položajima u mrežnoj strukturi jer su u mogućnosti da nanesu znatno veću štetu svojim delovanjem (političari, javne ličnosti, naučnici itd.). Ova dinamika koja se ogleda u „borbi za moć“ različitih društvenih aktera sastavna je karakteristika umreženog društva u kojoj ekstreman govor mržnje ima značajnu ulogu. Govor mržnje ometa konstruktivni dijalog, ometa deliberativni proces i otežava donošenje nepristrasnih promišljenih odluka od javnog interese zasnovanih na racionalnim činjenicama.

Ako imamo u vidu da se desila transformacija celokupne društvene stvarnosti pokrenuta tehnološkom transformacijom celokupnog ljudskog komuniciranja, jasno je da se promenio i sam način razmišljanja ljudi i njihova predstava o stvarnosti. Poimanje stvarnosti je, kako Kastels zaključuje, postalo potpuno uronjeno u virtuelni svet slika („stvarna virtuelnost“⁹⁹) gde je svet u kome živimo postao neka vrsta hibridnog sveta u kome je isprepletana realna i virtuelna ljudska interakcija. U ovakvoj novoj vrsti stvarnosti u kojoj se međusobno prepliću realne i internet društvene mreže nastao je novi hibridni prostor u kome se kreiraju nove politike i redefinišu teme od društvenog značaja. U ovom novom hibridnom prostoru koji uslovno korespondira sa postmodernim konceptom nove javne sfere proces donošenja odluka zahteva mnogo veću participaciju i mnogo kompleksnije promišljanje.

U analizi govora mržnje koji se odvija u komunikaciji putem interneta od ključnog je značaja shvatanje da se ova vrsta komuniciranja odvija u jednom novom okruženju, koje je uslovljeno razvojem komunikacionih tehnologija i koje je omogućilo jednu potpuno novu i neviđenu vrstu komuniciranja, koju Kastels naziva “mrežno komuniciranje”. Imajući to u vidu, karakteristike mrežnog komuniciranja su od izuzetnog značaja za identifikovanje specifičnosti nastanka i širenja govora mržnje. Međuljudski odnosi definisani su određenim diskursima koji služe za učvršćivanje moći dominantne, većinske grupe u jednom društvu i

⁹⁹ Kastels, Manuel (2000). *Uspom umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing. str. 400.

stalnom borbom ili napetošću prema manjinskim diskursima koji se bore za emancipaciju. U korenu te napetosti i sukoba je zapravo borba za formiranje moći u društvu, koja se ostvaruje prevashodno putem nasilja i diskursa, ali, u kojoj posebno značajnu ulogu dobijaju oni koji mogu da kreiraju mreže i da preusmeravaju i utiču na komunikaciju. U tom smislu, govor mržnje može da služi kao sredstvo borbe koje ojačava dominantni diskurs kroz širenje stereotipa, predrasuda, dominantnih narativa koji ga objašnjavaju i opravdavaju, ali i kao sredstvo za stvaranje mreža i usmeravanje komunikacije grupe ka određenim stavovima, ka ekstremizaciji i polarizaciji čiji je osnovni cilj očuvanje neravnopravnih društvenih odnosa. Na sličan način, kao subverzivni način delovanja u komunikacionom procesu, neki manjinski diskurs (najčešće ekstremistički) koristi govor mržnje u cilju podrivanja dominantnog i pokušaja da preuzme deo društvene moći kroz promociju sopstvenog narativa i kreiranja sopstvenih mreža istomišljenika ne bi li ih mobilisao i potencijano osnažio za delovanje u stvarnosti.

Gledano kroz potrebu demokratskog društva za uspostavljanjem društvenog poretka zasnovanog na principima jednakosti, pluralizma mišljenja i pune participacije svih građana, govor mržnje konstantno ugrožava proces deliberacije te utiče na formiranje javnog mnjenja kroz aktivne napore da eliminiše i isključi određene delove društva (najčešće manjine). Pored početnih idealizovanih pogleda na internet, ne treba zaboraviti na opasnosti i prepreke koje je upravo ovaj vid komuniciranja doneo sa sobom što se dosta jasno reflektuje i kroz Dalbergovu analizu.

Ekspanzija širenja govora mržnje je svakako jedna od posebno važnih tema koja pored toga što sve više okupira razne regulatore u ovoj oblasti, privlači zabrinutost šire javnosti koja u ovom obliku komuniciranja prepoznaje pretnju prema pojedincima i grupama, ugrožavanje ljudskih prava, pa i na neki način pretnju po uspostavljene demokratske vrednosti civilizovanog društva. U rečniku koji najčešće karakteriše govor mržnje dominiraju emocije, koje su često motivisane iracionalnim strahovima, poruke se šire sa namerom da dodatno raspiruju netrpeljivost, a racionalna debata je gurnuta u stranu. Budući da internet nudi osećaj lažne sigurnosti i anonimnosti, u internet komuniciranju mnogi stavovi doživljavaju još veću ekstremizaciju koja je sve dalje od racionalne debate. Isključivanjem

velikog broja pripadnika različitih manjina iz procesa deliberacije ili onemogućavanjem njihove suštinske participacije, na direktan način urušavaju se institucije i vrednosti za koje se demokratsko društvo principijelno zalaže, jačaju tenzije i netrpeljivosti koje mogu da rezultiraju nasiljem i drugim vidovima ekstremnog političkog delovanja koje ugrožava opštu bezbednost i stabilnost.

4. Normativni okvir za slobodu izražavanja na internetu

U analizi normativnog okvira posebno je obrađeno pitanje da li neusaglašena i različita tumačenja govora mržnje od strane regulatornih tela i pravosudnih organa, kao i potencijalno pooštrena regulacija interneta mogu da imaju negativne posledice na slobodu izražavanja. Pored toga, nametnulo se i pitanje da li su postojeći nacionalni i međunarodni mehanizmi, zakonska rešenja i postojeće institucije za sprovođenje zakona, iako još uvek nedovoljno efikasni, dovoljni u prevenciji i ograničavanju govora mržnje na internetu.

Inicijalna ideja o internetu kao mestu slobode koje može da ostane van pravne regulacije i kontrole nije realna. Imajući u vidu da je internet postao sastavni deo celokupne društvene interakcije, koncept odvojenosti virtuelnog od stvarnog društvenog okruženja je neodrživ. Upravo zato regulatorni okvir koji se odnosi na širenje govora mržnje putem tradicionalnih medija, morao je biti proširen i na komunikaciju putem interneta. Imajući u vidu značaj komunikacione revolucije sa pojavom interneta, jasno je da su neophodni odgovarajući pravni akti koji se bave uređenjem ove oblasti, kao i određena pravila ponašanja, kodeksi i principi, kao i u svakoj drugoj ljudskoj komunikaciji.

Bez obzira što govor mržnje kao pojam nije u potpunosti precizno definisan u međunarodnom pravu kao ni u naučnim krugovima, niti postoji univerzalno prihvaćena definicija, govor mržnje jeste regulisan kroz ograničavanje slobode izražavanja u određenim slučajevima. Imajući u vidu različitu tradiciju koju pravna regulativa ima prema govoru mržnje u Evropi i SAD, može se postaviti pitanje zašto je uopšte potrebno zabranjivati govor mržnje. U suštini, glavni motivi iza tih regulativa su sprečavanje nanošenja štete drugim licima, sprečavanje i demotivisanje vršenja krivičnih dela bez obzira na njihovu štetnost, zasluženost kažnjavanje prestupnika i važnost ekspresivne

funkcije koju u javnosti ima kriminalizacija govora mržnje. Pored toga, kriminalizacijom govora mržnje otvara se mogućnost dobijanja izvesne kompenzacije za štetu nanetu govorom mržnje. U širem društveno-političkom kontekstu, ovakve mere mogu imati emancipatorsku ulogu za sve ugrožene i diskriminisane grupe, jer ih ohrabruju da se bore za punu zaštitu svojih prava i ostvarivanje ravnopravnog tretmana u društvu. Ovakva regulativa govora mržnje ima i širu građansku ulogu, a to je unapređivanje međuljudskih odnosa, ohrabrivanje civilizovanog dijaloga i jačanje demokratskog društva.

4.1. Oblast regulacije

Što se tiče samog normativnog okvira u kojima se pojam govora mržnje nalazi, postoji niz pravnih instrumenata, kako u nacionalnom zakonodavstvu, tako i u međunarodnim okvirima zahvaljujući konvencijama koje su činom ratifikacije postale deo i nacionalnog zakonodavstva i međunarodnih obaveza država. Takođe, treba imati u vidu i niz drugih manje formalnih normi koje regulišu ovu oblast, u koje spadaju razni pravilnici, kodeksi, principi, uputstva, uslovi korišćenja i slično.

Govor mržnje u komunikaciji putem interneta dotiče se nekoliko oblasti koje na različit način regulišu ovu oblast. Pre svega, govor mržnje je u tesnoj vezi sa slobodom izražavanja, koja je najčešće regulisana medijskim zakonima i regulativama ali je pre svega definisana i zaštićena kao jedno od osnovnih ljudskih prava i sloboda. Pored toga, imajući u vidu da je u pitanju komunikacija koja podrazumeva upotrebu tehnologije i razmenu raznih digitalnih sadržaja, govor mržnje tiče se i regulisanja informaciono komunikacionih sistema, pre svega regulisanjem digitalnih medija, upotrebom računara i mobilnih telefona, odnosno regulisanjem samog protoka informacija i komunikacije u digitalnom okruženju. Takođe, bitan aspekt kada je u pitanju normativa jeste usklađenost, odnosno neusklađenost nacionalnih zakonskih akata koji se bave govorom mržnje, zbog pojave globalnog komuniciranja i razmene sadržaja koja se teško može vezati za jurisdikciju samo jedne države. Uz sve ovo, još jedno bitno pitanje koje je vezano za normativu, pored naravno

utvrđivanja sadržaja govora koji je potencijalno govor mržnje, jeste i utvrđivanje učesnika u komunikacionom procesu, što je u virtuelnom svetu znatno komplikovanije nego što se na prvi pogled čini. U tom smislu neophodno je jasno utvrditi koja je uloga i odgovornost kako samog korisnika interneta, odnosno društvene mreže ili internet portala koja pruža platformu za komuniciranje, tako i servisa odnosno provajdera koji komunikaciju omogućavaju, kao i svih posrednika i drugih novih aktera u komuniciranju.

Kada je u pitanju proces regulacije govora mržnje na internetu treba imati u vidu da je u pitanju još uvek nepotpuno razvijen normativni okvir. Kada je Jakubović analizirao regulatorni okvir za „nove medije“ primetio je da on prolazi kroz određene pravilnosti kada su u pitanju pravne i političke reakcije na njegov razvoj. On je izdvojio njegove četiri faze: a) u prvo vreme nema nikakvih reakcija; b) zatim se pokušava sa asimilacijom novog medija u pravni okvir razvijen za stare medije; c) sledi priprema novog zakonskog okvira i vodi se diskusija prilagođena novom mediju; d) na kraju stupa na snagu novi pravni okvir. Naravno, prve dve faze razvoja su već davno prevaziđene, dok se u međuvremenu dosta uradilo na finalnom definisanju novog pravnog okvira, kojeg prati usklađivanje nacionalnih zakonodavstava. Ovakav pogled na razvoj regulacije novih medija primenjiv je na razvoj pravnog okvira koji se tiče regulacije komunikacije putem interneta. Budući da je sadržaj koji se reguliše na internetu iste vrste kao i u tradicionalnim medijima, kada je u pitanju sam govor mržnje i sloboda izražavanja, primenjive su iste norme prethodno razvijene za stare medije.

Kako bismo lakše analizirali ove dve dimenzije regulacije koje se tiču govora mržnje u komunikaciji putem interneta poslužiću se modelima regulacije koje je napravio Mek Kvejl¹⁰⁰. On je normativni okvir za regulaciju govora mržnje na internetu podelio na formalni, u koji spadaju međunarodni i nacionalni pravni, odnosno zakonski okvir; i neformalni, odnosno okvir koji se može nazvati „mekim“ jer podrazumeva samoregulaciju koju sprovode sama medijska ili novinarska udruženja svojim kodeksima, ili razni drugi

¹⁰⁰ Iz predavanja Denisa Mej Kvejla (2010), dostupno na stranici: <https://www2.le.ac.uk/projects/oer/oers/media-and-communication/oers/ms7501/mod2unit11/mod2unit11cg.pdf> (datum posete: 17. 07. 2017)

kreatori i distributeri, kao i sami prenosioci sadržaja koji uvode posebna pravila korišćenja, komercijalni sektor ili razne druge zainteresovane strane.

Za potrebe analize regulatornog okvira govora mržnje putem interneta poslužiću se komparativnom analizom regulacije medija masovne komunikacije koju je predložio Mek Kvejl kroz šest različitih aspekata: njihove **strukture** (vlasništvo, vrednost, forma, organizacija, pitanja koncentracije, monopola, licence, uslova korišćenja i sl.), **infrastrukture i tehnologije** (razvoj i funkcionisanje mreže, transmisionih sistema i drugih sredstava za prenos i prijem sadržaja, tehnički standardi, davanje frekvencija i satelitskih pozicija, povezivanje različitih sistema u skladu sa međunarodnim ugovorima), **distribucije** (pitanja vrste i dometa usluga, naplate korišćenja, kao i nacionalna ograničenja za distribuciju), **pristupa** (vlasnička i operativna prava, obaveza pristupa na medijima u tuđem vlasništvu, zabrane pristupa u slučaju ugrožene bezbednosti i sl.), **pravila ponašanja** (novinarska etika, autorska prava, poštovanje privatnosti, pravo na informisanje) i **sadržaja**. Takođe, Mek Kvejl je identifikovao i četiri modela medijske regulacije: regulaciju emitera, štampe, telekomunikacije i interneta kao novog medija koji značajno odstupa od prva tri modela.

Tabela 1: Stepeni medijske regulacije (Mek Kvejl, 2010)

Fokus regulacije	Radiodifuzija (Radio, TV)	Štampa magazini, knjige	Telekomunikacije (e-mail, telefon, kablovska mreža)	Internet svaka upotreba
Struktura:	Visok	Nizak	Srednji	Nizak
Infrastruktura:	Visok	Neregulisan	Visok	Visok
Distribucija:	Visok	Nizak	Nizak	Neregulisan
Pristup:	Visok	Neregulisan	Nizak	Neregulisan
Pravila ponašanja:	Visok	Nizak	Nizak	Neregulisan
Sadržaj:	Visok	Neregulisan	Neregulisan	Neregulisan

Na Tabeli 1 prikazana su uporedno četiri modela medijske regulacije prema fokusu i stepenu regulacije. Uprkos činjenici da je internet primer izuzetne medijske konvergencije sa osobinama svih ranijih „tradicionalnih“ medija, za potrebe regulacije on se prevashodno

tretira kao sredstvo za komunikaciju, tj. na njega se primenjuje model regulacije telekomunikacija. To u praktičnom smislu znači da ne postoji posebna regulacija interneta: i ako on ima osobine štampanih medija na njega se ne odnose garancije slobode koju ima štampa, niti se na njega može direktno primeniti regulacija sadržaja. Internet je zapravo vrlo specifičan fenomen koji se ne može potpuno regulisati postojećim normama koje su razvijene. Glavni razlozi za to su njegova izražena decentralizovanost i nedostatak direktnog vlasništva, njegov internacionalni karakter i prilično kompleksna struktura, kao i veoma brz i nepredvidiv razvoj koji regulatorni mehanizmi ne uspevaju da isprate. Zapravo, postojeći regulatorni mehanizmi uspevaju da utiču samo na određene segmente interneta, najčešće onih koji se tiču komunikacije, oglašavanja ili koji mogu direktno da utiču na ponašanje korisnika u određenoj zemlji ili određenog servisa/ dobavljača usluga. Sve ovo upućuje na neophodnost da se proces regulacije interneta prevashodno rešava na međunarodnom nivou.

Regulacija govora mržnje pretežno spada u regulaciju pravila ponašanja i objavljivanja sadržaja, te se u tom smislu primenjuje regulatorni okvir koji je uspostavljen za uređivanje sadržaja u tradicionalnim medijima. Kako bi se bolje sagledale specifičnosti regulacije govora mržnje na internetu neophodno je uporedo sagledati regulatorni okvir za govor mržnje sa okvirom koji se odnosi na komunikaciju putem interneta. Razvoj interneta kao konvergentnog medija koji je nastao skoro bez ikakve regulacije kao potpuno slobodan kanal za razmenu sadržaja, izazvao je potrebu za stvaranjem novog „konvergentnog“ regulatornog okvira koji bi na zadovoljavajući način mogao da reguliše i pitanje govora mržnje u komunikaciji putem interneta. Ipak, kreatori javnih politika radije se okreću prilagođavanju postojećih regulatornih rešenja i njihovom stapanju kada su određene teme u pitanju, nego kreiranju potpuno novih regulatornih mehanizama. Imajući to u vidu, ne čudi da je čitav splet različitih aspekata formalne i neformalne regulacije tradicionalnih medija relevantan i za oblast govora mržnje na internetu. Ipak, kao osnovno otvoreno pitanje koji proističe iz nedovoljno jasno definisanih regulatornih okvira, jeste razvijanje efikasnog sistema monitoringa i sankcionisanja nepoželjnih sadržaja na Internetu.

4.2. Međunarodni pravni okvir

Kao osnovni pravni okvir koji se bavi govorom mržnje služe zakoni i konvencije koji na neki način ograničavaju, odnosno garantuju slobodu izražavanja. Sloboda izražavanja je jedno od osnovnih ljudskih prava, što je utvrđeno članom 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, članom 19. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i članom 10. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i sloboda. Upravo mere koje zabranjuju ili ograničavaju govor mržnje mogu se činiti u suprotnosti sa principom slobode izražavanja koja je ovim aktima garantovana.

Sama *Univezalna Deklaracija o ljudskim pravima* usvojena 1948. godine ne podrazumeva obavezu zabrane govora mržnje. U članu 19. Deklaracije samo se štiti „sloboda mišljenja i izražavanja“. U vreme sastavljanja deklaracije postojala je žučna debata oko mogućnosti ograničavanja slobode govora, pa čak i oko „tolerisanja netolerancije“. U to vreme većina država je smatrala da sloboda izražavanja treba da bude neprikosnoven po svaku cenu, po sličnom modelu kako su to predlagale SAD. Još tada, Sovjetski Savez je uporno lobirao za određene izmene, kroz podnošenje serije amandmana sa ciljem zabrane netolerantnog govora.

Ako se analizira istorija nastanka najvažnijih međunarodnih dokumenata koji regulišu ljudska prava i slobodu govora, jasno je da do uvođenja zabrane govora mržnje došlo postepeno kroz razvoj međunarodnog regulatornog okvira putem odluka i preporuka Ujedinjenih nacija i Saveta Evrope. Regulisanje slobode govora, pa i njeno ograničavanje u velikoj meri nastali su u vreme osetljivih međunarodnih odnosa nakon Drugog svetskog rata što je u znatnoj meri uticalo i na način na koji su najvažnija pravna dokumenta formulisana. Kod donosioca odluka još uvek su bila živa sećanja na ratna stradanja i ideologiju nacizma i fašizma koja je, naročito u Evropi, bila podržana od izuzetno snažne propagande koja je uticala na širenje mržnje prema Jevrejima, ali i prema mnogim drugim narodima.

Za razliku od Univerzalne deklaracija o ljudskim pravima, najbitniji obavezujući međunarodni dokumenti koji su uveli regulaciju govora mržnje u legislativu su Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, koje je 2001. godine ratifikovala i Republika Srbija (tadašnja Srbija i Crna Gora, odnosno SFR Jugoslavija odmah nakon usvajanja još 1966/67).

Sve evropske zemlje, uključujući i Srbiju, usvojile su tokom godina zakone koji se na neki način bave govorom mržnje. Evropska Unija je usvojila 2008. godine Okvirnu odluku o „borbi protiv rasizma i ksenofobije“ koja je obavezala sve zemlje članice da kriminalizuju izvesne forme govora mržnje. Sa druge strane, potpuno suprotno onome što se dešavalo u Evropi, u Sjedinjenim Američkim državama zaštita govora mržnje je dodatno konsolidovana i učvršćena u skladu sa Prvim Amandmanom o gotovo neprikosnovenoj zaštiti slobode govora.

Ovakva razlika u konceptualnom shvatanju govora mržnje u zapadnom svetu je relativno skorijeg datuma, imajući u vidu da su i evropske zemlje i SAD dugo delile slične stavove po pitanju neprikosnovenosti slobode izražavanja što je na izvestan način i ozvaničeno kroz Univerzalnu Deklaraciju o ljudskim pravima. Da bi se shvatilo kako je došlo do mimoilaženja ova dva važna sistema, kao i da bi se razumeli trendovi koji se trenutno dešavaju u svetu kada je regulisanje govora mržnje u pitanju, treba se osvrnuti i na istorijski i društveno-politički kontekst koji je uticao na postepeno udaljavanje ove dve prakse i postepeno oblikovanje normativnog okvira u kojem se kreće regulisanje govora mržnje u svetu.

U periodu koji je usledio relativno brzo nakon sloma ideologije nacizma, kao i fašističkih i militarističkih diktatura u Evropi i Aziji, kao i u vreme jačanja država koje su se oslobodile kolonijalnog ropstva i najzad dobile međunarodno priznanje, počeli su da se oblikuju glavni međunarodni dokumenti koji su na globalnom nivou težili da regulišu slobodu izražavanja. Nakon početnog entuzijazma koji je obeležio formiranje Ujedinjenih nacija i donošenje Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, postale su sve jače tendencije za striktnijom regulacijom i dozvoljavanjem sankcionisanja govora koji je na nekih način nepoželjan u javnom životu.

U atmosferi u kojoj je hladni rat i bipolarna podjela sveta već postala realnost, ove tendencije potekle su pre svih od strane Sovjetskog Saveza, kao i komunističkih država pod njihovim uticajem, kao i Azijskih i Afričkih država koje su nakon dobijanja nezavisnosti od kolonijalnih sila najčešće došle u vlast autoritarnih i diktatorskih režima. Motivi za strožijom regulacijom slobode izražavanja obrazlagani su potrebom da se zaštiti javni prostor i društvo od uticaja destruktivnih ideologija od kojih je i dalje bilo živo sećanje na nacističku propagandu i njene posledice, kao i pod obrazloženjem zaštite bezbednosti, sprečavanja nasilja, širenja diskriminacije, mržnje i slično. Ipak, prave motive nije teško naći u želji tadašnjih vladajućih režima da zaštite i osiguraju sopstvenu vlast od nepoželjne javne kritike i da na taj način obezbede za sebe pravni mehanizam u kome će moći da kontrolišu političke oponente.

U analizi procesa donošenja prvih međunarodnih dokumenata koji su se bavili regulisanjem slobode izražavanja, neosporan je veoma snažan uticaj Sovjetskog saveza i njegovih komunističkih saveznika „koji su na ovaj način želeli da stvore mehanizam za limitiranje slobode govora u sopstvenim zemljama“¹⁰¹. Zemlje zapadne Evrope, kao i SAD i druge liberalne demokratije su se opirale ovakvim predlozima pribojavajući se da bi sloboda u interpretaciji govora mržnje otvorila vrata za zabranu slobode izražavanja kao osnovnog ljudskog prava. Ipak, treba imati u vidu da je i u tim zemljama u vreme usvajanja ovih konvencija 60-ih godina dvadesetog veka, još uvek bilo živo sećanje na užase holokausta i nacističke propagande, što je stvorilo i unutrašnju snažnu podršku mnogih aktivista za ljudska prava za uvođenje nekih vidova zabrane govora koji poziva na mržnju i nasilje. Takođe, mnoge zemlje koje su se oslobodile kolonijalizma bile su za ovakve restrikcije. Jugoslavija je takođe bila među zemljama koje su zdušno podržavala ograničavanje slobode govora, a verovatno nije zanemariv ni njen uticaj kao jedne od osnivača pokreta nesvrstanih zemalja. U ovakvoj atmosferi kao rezultat kompromisa ovih suprotstavljenih tendencija, doneta su međunarodna dokumenta koja će uticati na kreiranje državnih politika i regulativa u budućnosti.

¹⁰¹ Mchangama, Jacob (2011). *The Sordid Origin of Hate-Speech Laws*, Dostupno na stranici: <http://www.hoover.org/research/sordid-origin-hate-speech-laws>, (datum posete: 12.08.2015).

Međunarodna konvencija o građanskim i političkim pravima je trenutno ratifikovana od strane 167 država, a usvojena je u Ujedinjenim Nacijama 1964. godine. U članu 19 ona se bavi zaštitom slobode govora, ali odmah u narednom članu 20 ona predviđa zakonsku zabranu svakog poziva na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavljaju podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje¹⁰².

Usvajanje ovog člana bilo je praćeno žučnom raspravom i pregovorima između strana podeljenih u hladnom ratu, pre svega komunističkih zemalja i zapadnih demokratija i njihovih saveznika. Zanimljivo je da je tokom debate, prvobitna verzija dokumenta koja je zabranjivala samo „poziv na neprijateljstvo“ proširena zahvaljujući insistiranju komunističkih zemalja predvođenih Sovjetskim Savezom na terminologiji koja zabranjuje „izazivanje mržnje“. Predstavnicima Poljske su bili zabrinuti jer predloženo rešenje nije obuhvatalo zabranu samog „izvora zla“, tj. mržnju koja može da utiče na ugrožavanje svih drugih ljudskih prava. Jugoslavija je svoj stav objasnila rečima da je važno da se „spreče sve manifestacije mržnje, čak i one koje ne vode ka nasilju, jer predstavljaju degradaciju ljudskog dostojanstva i ugrožavanje ljudskih prava“¹⁰³.

Podržavaoci člana 20 svoje stavove su branili sećanjima na strahote Drugog svetskog rata, ali i kolonijalizmom i aparthejdom naročito kada je u pitanju bila rasna i verska mržnja. Protivnici ovog člana su smatrali da je ovakva zabrana nepotrebna u konvenciji koja se bavi zaštitom ljudskih prava, jer omogućava suviše arbitraran pristup u tumačenju termina „mržnja“ i „neprijateljstvo“ što može voditi ka zabrani slobode govora. Eleonor Ruzvelt, kao predstavnik SAD je rekla da jezik jeste veoma opasan, ali je i upozorila protiv ovakvih regulativa jer „lako mogu da budu zloupotrebljene od strane totalitarnih režima u cilju ugrožavanja i poništavanja drugih članova konvencije“ kao i da će to „ohrabriti Vlade da kažnjavaju svaku kritiku pod maskom zaštite od verskih i nacionalnih neprijateljstva“.

¹⁰² Detaljna analiza člana 19 dostupna u publikaciji *Striking a Balance*, University of Essex, 1992: <https://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/striking-a-balance.pdf>

¹⁰³ Mchangama, Jacob (2011). *The Sordid Origin of Hate-Speech Laws*, Dostupno na stranici: <http://www.hoover.org/research/sordid-origin-hate-speech-laws>, (datum posete: 12.08.2015)

Njene stavove delile su i sve Skandinavske zemlje i Velika Britanija, kao i Australija koja je izjavila da se „ljudi ne mogu zakonima moralizovati“¹⁰⁴.

Zanimljivo je istaći da su zapadne zemlje kritikovane zbog svog stava po ovom pitanju kao licemerne, budući da su upravo one nametnule obavezu zabrane fašističkih organizacija i propagande kroz mirovne ugovore sa Mađarskom, Bugarskom, Finskom, Italijom i Rumunijom, nakon Drugog svetskog rata. Ipak, treba istaći da ove zabrane nisu bile na nivou međunarodnih konvencija koje bi trebalo da budu primenjive univerzalno. Čak je i Eleonor Ruzvelt kritikovala ove ugovore jer su od 1949. godine počeli da se zloupotrebljavaju u cilju uvođenja represije u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj.

Za konačan tekst konvencije glasalo je 52 države (sve komunističke zemlje istočne Evrope, kao i brojne države sa upitnom demokratijom kao što su Saudijska Arabija, Haiti, Sudan i Tajland), protiv je bilo samo 19 država (gotovo sve zapadne demokratije, kao i Urugvaj, Japan, Malezija i Turska) dok je 12 bilo uzdržano. Osamnaest država (uključujući SAD uzdržale su se od člana 20 nakon ratifikacije). U suštini, može se reći da je ovakvo restriktivno rešenje prihvaćeno u međunarodnoj pravnoj regulativi zahvaljujući upornom i donekle licemernom zalaganju zemalja sa totalitarnim režimima u kojima je promocija demokratije bila strogo zabranjena.

Naredne godine, 1965, slična situacija se ponovila sa usvajanjem *međunarodne Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije*, koja u članu 4. predviđa obavezu zemalja članica “da uvedu pozitivne mere koje imaju za cilj da ukinu svako podsticanje na diskriminaciju ili na svako delo diskriminacije, te da u tom smislu kriminalizuju širenje ideja zasnovanih na rasnoj superiornosti ili rasnoj mržnji, svako podsticanje na rasnu diskriminaciju, kao i sva dela nasilja ili izazivanje nasilja uperene protiv svih rasa ili svake grupe lica druge boje ili drugog etničkog porekla”.

I ako ova konvencija poziva na vođenje računa o slobodi govora, ona zadire mnogo dublje u dalje zabrane budući da poziva na kriminalizaciju umesto na jednostavnu zabranu „širenja

¹⁰⁴ Mchangama, Jacob (2011). The Sordid Origin of Hate-Speech Laws, Dostupno na stranici: <http://www.hoover.org/research/sordid-origin-hate-speech-laws>, (datum posete: 12.08.2015)

svih ideja zasnovanih na rasnoj mržnji“. Ovaj član, slično prethodnoj konvenciji izazvao je oštru polemiku i sličnu podjelu zemalja prilikom usvajanja teksta Konvencije. Mađarska, Poljska, Čehoslovačka i Jugoslavija su se zalagale za davanje prednosti zabrane diskriminacije (čak i među privatnim licima) nad zaštitom slobode govora. Samo zahvaljujući nordijskim zemljama ubačena je klauzula o „vođenju računa o principima Univerzalne Deklaracije o ljudskim pravima i pravima posebno navedenim u članu 5. ove Konvencije“.¹⁰⁵

Ni ovog puta liberalne demokratije nisu uspele da ubede komunističke zemlje u opasnost od zloupotrebe ovakvih zakona, kao ni brojne zemlje koje su relativno nedavno dobile nezavisnost i videle zgodnu priliku da uvedu neku vrstu zabrane slobode govora koja je išla u prilog diktaturama koje su mahom u njima uspostavljene. I pri ratifikaciji ove Konvencije 18 zemalja se uzdržalo i mahom usvojilo svoje posebne deklaracije koje dodatno štite slobodu govora¹⁰⁶.

Naravno, zemlje koje se danas najviše zalažu za zakone koji regulišu govor mržnje ne dele stavove komunističkih diktatura koje su te zakone inicijalno unele u međunarodnu pravnu praksu. Zapravo, totalitarni režimi u kojima su se sistematski kršila ljudska prava uspeli su da legitimišu represiju prema sopstvenim građanima upotrebom jezika ljudskih prava, invertujući zaštitu ljudskih prava u prinudu obavezu. Kao dobar primer može da posluži upravo Jugoslavija, koja je u vreme svog raspada i građanskih ratova imala Krivični zakon koji je kaznom zatvora od deset godina kažnjavao svakoga ko „izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost među narodima i nacionalnim manjinama“ (član 134). Odredbe ovog zakona služile su upravo da utišaju kritike protiv vladajućeg režima, ali očigledno da nisu imale nikakvog uticaja na širenje kulture tolerancije koja bi eventualno sprečila užasne zločine koji su se desili tokom ratnih sukoba među narodima Jugoslavije.

¹⁰⁵ Mchangama, Jacob (2011). The Sordid Origin of Hate-Speech Laws, Dostupno na stranici: <http://www.hoover.org/research/sordid-origin-hate-speech-laws> (datum posete: 12.08.2015)

¹⁰⁶ Detalji ratifikacije Konvencije dostupni na stranici: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-2&chapter=4&lang=en (datum posete 28. 06. 2017)

Činjenica ostaje i da su upravo u komunističkim zemljama manjine morale da čekaju slom komunizma da bi se njihov glas čuo, dok su u liberalnim demokratijama koje su i same bile odgovorne za brutalno sprovođenje kolonijalizma i rasizma, zahvaljujući očuvanju neprikosnovenosti slobode govora manjine uspele mnogo ranije da povedu borbu protiv diskriminacije i za ostvarivanje svojih prava. U brojnim zemljama, bivšim kolonijama koje su imale autoritarne režime na vlasti ovakvi zakoni su nastavili da se koriste kao sredstvo za gušenje slobode govora, što je dovelo do veoma spore i teške emancipacije manjina.

Kao posledica usvajanja i ratifikacija ovih konvencija, evropsko zakonodavstvo je postepeno počelo da napušta svoje čvrste stavove o zaštiti slobode govora, usvajanjem i niza zakona u evropskim državama koji su u nekom obliku zabranjivali govor mržnje¹⁰⁷. Pored toga što su neke zemlje već i ranije uvele zakone koji su zabranjivali podsticanje na rasnu, versku i nacionalnu mržnju ili poricanje holokausta, mnoge evropske zemlje su dopunile postojeće zakone ili usvojile nove u skladu sa ovim međunarodnim konvencijama. Kako se vremenom konsolidovao pravni okvir, pre svega u Evropskim zemljama, nacionalno i evropsko zakonodavstvo je bliže definisalo zaštitu posebno osetljivih grupa koje su mogle da se nađu kao najčešća meta govora mržnje (recimo diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije koja je postepeno postala prepoznatljiva u većini država kao jedan od problema koji treba posebno istaći).

Treba istaći da je Savet Evrope još ranije usvojio Evropsku konvencija o ljudskim pravima (1953)¹⁰⁸, koja predviđa ograničavanje slobode izražavanja, čija je zaštita opet predviđena istim tim članom (član 10.). Stav 2. ovog člana predviđa da se sloboda izražavanja može ograničiti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i

¹⁰⁷ Comparative study on legislation sanctioning hate speech and discrimination in the member states of the European Union, Bukurešt, (2014), Dostupno na stranici: <http://discursfaradiscriminare.ro/wp-content/uploads/2014/10/Comparative-Study.pdf>

International Legal Research Group on Online Hate Speech in cooperation between: The Council of Europe and The European Law Students' Association; dostupno na stranici: http://files.elsa.org/AA/Final_Report_OHS_Final.pdf
The European legal framework on hate speech, blasphemy and its interaction with freedom of expression; Evropski parlament, 2015. Dostupno na stranici: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536460/IPOL_STU\(2015\)536460_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536460/IPOL_STU(2015)536460_EN.pdf) (datum posete 24. 05. 2016)

¹⁰⁸ Tekst konvencije dostupan na stranici: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, (datum posete 17.08.2015)

neophodnim u demokratskom društvu. Ova Konvencija je takođe relevantna i za Republiku Srbiju. Za sprovođenje ove Konvencije nadležan je Evropski sud za ljudska prava koji je osnovan 1959. godine.

Kao posledicu sve prisutnijeg rasizma i netolerancije u Evropi u svetlu sloma komunizma i ratnih sukoba na tlu bivše Jugoslavije, Savet Evrope je osnovao 1993. godine Evropsku komisiju protiv rasizma i netolerancije (ECRI). Komisija je donela nekoliko preporuka generalne politike: za borbu protiv rasizma (br. 9), netolerancije prema Romima (br. 3), netolerancije prema muslimanima (br. 5), borbu protiv širenja rasističkog, ksenofobičnog i antisemitskog materijala putem interneta (br. 6), protiv blasfemije, verskih uvreda i govora mržnje prema osobama na osnovu njihove verske pripadnosti (br. 1805).

Motivi ovih zemalja bili su mnogo plemenitiji, ali ova promene dovela je do novih problema kada je implementacija ovakvih zakona u pitanju. Naime, kao nova grupa koja po sličnom principu zahteva ograničavanje slobode govora, pojavila se međunarodna Organizacija islamske saradnje, koja je od 1999. aktivno lobirala za zaštitu religijskih sloboda na uštrb slobode govora pod uvođenjem termina „defamacija religije“ i „islamofobija“. Ovi pokušaji, bar za sada, nisu urodili većim plodom. Nakon vrhunca podrške 2003 godine, ova inicijativa konstantno je gubila podršku u Generalnoj Skupštini Ujedinjenih nacija. Naime, i ako su Ujedinjene Nacije usvojile niz neobavezujućih rezolucija u kojima se osuđuje islamofobija, i osuđuju blasfemični napadi na religiju, ipak većina država nije želela da podrži ovakve inicijative (od nemuslimanskih zemalja, jedino su Rusija i Kina podržavale ovakve rezolucije)¹⁰⁹.

Ipak, treba istaći da zakoni koji štite osećanja vernika često imaju sličnu interpretaciju kao zakoni protiv govora mržnje. Zanimljivo je podsetiti se kako je kroz istoriju ceo koncept borbe za zaštitu slobode izražavanja zapravo potekao iz želje da se zaštiti pravo na slobodu veroispovesti. Bliska veza ove dve teme dobila je drugačiji oblik u savremenoj istoriji kada su upravo verske organizacije postale glavni zagovornici restriktivnijeg pristupa prema

¹⁰⁹ Tekstovi ovi rezolucija dostupni su na stranicama:

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/61/164&Lang=E

http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/61/PV.81&Lang=E (datum posete 17.08.2015).

slobodi izražavanja. Paradoksalno je i to što su upravo države i aktivisti za ljudska prava koji se protive zakonima o zaštiti osećanja vernika, istovremeno ti koji podržavaju zakone o zabrani govora mržnje. Argument za ovakvo ponašanje je taj što se zaštitom religije od vređanja štiti jedan apstraktan metafizički koncept, dok se zaštitom ljudskih prava u suštini štiti individua. Ipak, u većini zakona koji se bave govorom mržnje uključena je zabrana vređanja na osnovu verske pripadnosti. Čini se da je razvoj međunarodne pravne prakse koja se bavi govorom mržnje doveo do toga da je moguće arbitrarno sprovesti ove zakone u zavisnosti od države i njenog odnosa prema nekom problemu, a taj problem se trenutno očitava u oštroj polemici upravo o slobodi izražavanja kada je kritika religije, posebno islama u pitanju (karikature proroka Muhameda u Danskim novinama, ili francuskih novina Šarli Ebdo koje su se našle na meti islamskih ekstremista¹¹⁰). Razvoj zakonodavstva koje je uvelo zabranu govora mržnje teško može da se oslobodi nagona za proširivanjem svog delokruga, što može da ima značajne posledice po slobodu govora.

U zajedničkoj Deklaraciji o difamaciji religije iz 2008. godine, specijalni izvestioci za slobodu izražavanja Ujedinjenih nacija, Organizacije za Evropsku bezbednost i saradnju, Organizacije američkih država i Afričke komisije za ljudska prava, objavili su da restrikcije slobode izražavanja treba da budu „ograničene u obimu na zaštitu najvažnijih individualnih prava i društvenog interesa, i ne treba nikada da budu korišćene zarad zaštite posebnih institucija ili apstraktnih pojmova, koncepata ili verovanja“. Ova deklaracija je dodatno pojasnila „da koncept difamacije religije nije u skladu sa međunarodnim standardima o difamaciji koja se odnosi na zaštitu ugleda ličnosti, dok religije, kao i bilo koje drugo verovanje, ne mogu da imaju sopstveni ugled“¹¹¹.

Zaštita religijskih verovanja od govora mržnje u različitim oblicima pominje se i u drugim međunarodnim dokumentima, kako Saveta Evrope tako i Evropske Unije. Ipak, preporučeno je državama članicama da u svojim nacionalnim zakonodavstvima ukinu krivično delo blasfemije, budući da samo postojanje takvih zakona lako može da dođe u konflikt sa osnovnim principima zaštite slobode izražavanja. Čak je i Venecijanska komisija

¹¹¹ Zajednička Deklaracija o difamaciji religije, antiterorističkim i anti-ekstremističkim zakonima (2008), dostupna na stranici: <http://www.osce.org/fom/35639?download=true> (datum posete 24. 06. 2016)

istakla da treba prevashodno iskoristiti sva druga sredstva, pozivajući na dijalog i mirno rešavanje spornih pitanja kada je kritika religije i blasfemija u pitanju, a primenu zabrana i sankcija kao poslednji metod zaštite javnog interesa. Zapravo, ona poziva na ukidanje krivičnog dela blasfemije, kao uvrede religije, na osnovu zaključka da je Evropa sastavljena od mnoštva raznovrsnih religijskih uverenja i da demokratski princip odvojenosti crkve od države treba da bude zaštićen. Takođe, insistira se na tome da treba praviti razliku između pitanja koja se tiču javne od onih koja se tiču privatne sfere.¹¹²

Bez obzira na sve ove preporuke, u mnogim državama i dalje su na snazi zakoni protiv blasfemije a diskusija o ovim pitanjima i dalje živa u javnosti (npr. u Austriji, Danskoj, Finskoj, Grčkoj, Italiji, Nemačkoj, Poljskoj i Irskoj).

U novembru 2008. godine, Savet Evrope je izdao Vodič o govoru mržnje¹¹³ sa ciljem da objasni ovaj koncept i da usmeri donosiocce odluka, eksperte i širu društvenu zajednicu na kriterijume koji su proistekli iz precedentnog prava Evropskog saveta za ljudska prava. Evropski sud za ljudska prava je donosio presude protiv širenja govora mržnje i bez usvajanja konkretne definicije, ali je koristio ovakvu terminologiju u presudama protiv širenja, podsticanja, promovisanja ili opravdavanja mržnje koja je rezultat netolerancije, uključujući i versku netoleranciju. Upravo na osnovu ovakve pravne prakse nema sumnje da govor mržnje nije zaštićen članom 10. Konvencije o ljudskim pravima koji se bavi slobodom izražavanja, te tako daje prostora nacionalnim državama da uvedu zabranu govora mržnje u nacionalnom zakonodavstvima.

I same evropske institucije su svesne da postojeći zakonski okvir nije u dovoljnoj meri implementiran i da za sada ne daje rezultate u praksi. Narastajući problemi i tenzije u ovoj oblasti koje su na neki način kulminirale terorističkim napadom na pariski satirični nedeljnik Šarli Ebdo, naveli su institucije da pokušaju da nađu efikasan način za borbu

¹¹² Studija br. 406/2006 Venecijanske komisije, 'Report on the relationship between freedom of expression and freedom of religion: the issue of regulation and prosecution of blasphemy, religious insult and incitement to religious hatred', doc. CDL-AD(2008)026, 23 oktobar 2008. god, dostupno na stranici: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2008\)026-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2008)026-e) (datum posete 15. 5. 2016)

¹¹³ Manual on Hate Speech, Council of Europe, 2009, dostupno na stranici: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Publications/Hate_Speech_EN.pdf datum posete 1. 6. 2016)

protiv širenja govora mržnje ali i zaštitu slobode izražavanja. Tenzije zbog narastajuće pretnje od terorizma u Evropi, ali i širom sveta stvaraju sve veći jaz u društvu i nepoverenje između pripadnika različitih nacionalnosti i verskih ubeđenja.

Veliki problem u analizi obima problema predstavlja nedostatak dovoljno preciznih i pouzdanih podataka o širenju govora mržnje putem interneta, što onemogućava nadležne institucije da adekvatno odgovore na ovaj problem. Pored neujednačene metodologije prikupljanja podataka, problem je i u neprijavlivanju govora mržnje od strane žrtava, bilo zbog nepoverenja u institucije, straha i osećaja stida, ili zbog nedovoljnog poznavanja procedura i mogućnosti za prijavljivanje incidenata. Takođe, nedostatak jedinstvenih definicija terminologije koja se koristi kada je govor mržnje u pitanju dovodi do različitog tumačenja u sudskim postupcima i neusklađenosti kada se u takvim slučajevima presuđuje.

Ono što je posebno uticalo na ponovno pokretanje debate i izmene i dopune regulatornog okvira za slobodu izražavanja bila je pojava interneta i njegova sve značajnija upotreba kao sredstva za komunikaciju. Nagli globalni razvoj komunikacije putem interneta otvorio je niz pitanja koja se tiču njegove zloupotrebe, pa i govora mržnje, dok su države ostale nemoćne da kontrolišu sadržaje koji se pojavljuju na internetu, a da se to ne pretvori u otvorenu cenzuru. Upravo zbog uticaja koji oštra zakonska regulativa protiv govora mržnje može da ima na potencijalnu zloupotrebu na legitimnu slobodnu izražavanja, ovo pitanje ostaje osetljivo.

U zajedničkoj Deklaraciji o slobodi izražavanja i internetu, Specijalnog izvestioca Ujedinjenih nacija za slobodu mišljenja i izražavanja, Predstavnik OSCE za slobodu medija, Specijalnog izvestioca OAS za slobodu izražavanja, kao i Specijalnog izvestioca ACHPR za slobodu izražavanja i pristup informacijama, navodi se sledeće:

- a. „Sloboda izražavanja odnosi se i na internet, kao i na bilo koja druga sredstva komuniciranja. Ograničavanja slobode izražavanja na internetu su prihvatljiva samo ukoliko su u skladu sa uspostavljenim međunarodnim standardima, ukoliko su predviđena zakonima, i ukoliko su neophodna za zaštitu interesa prepoznatih od strane međunarodnog zakonodavstva...“

- b. „Prilikom procene proporcionalnosti zabrane slobode izražavanja na internetu, uticaj te zabrane na mogućnost interneta da omogući pozitivne ishode za slobodu izražavanja se mora uporediti sa benefitima za zaštitu drugih interesa.“¹¹⁴

U evropskom zakonodavstvu tradicije su vrlo različite od zemlje do zemlje u odnosu njihovu istorijsku ili kulturnu tradiciju, ali i na to koje grupe lica treba više ili manje zaštititi. Evropski sud za ljudska prava često ima težak zadatak da izbalansira u presudama vodeći se osnovnim principom da treba da zaštiti slobodu govora, ali ipak imajući u vidu dominantnu težnju većine koja se bavi govorom mržnje na internetu ka striktnijem zakonodavstvu ili makar strožijoj kontroli internet sadržaja.

Evropski sud za ljudska prava prilikom odlučivanja o zabrani govora mržnje najčešće (prema Vodiču Saveta Evrope) vodi računa o ciljevima lica čiji govor je zabranjen, sadržaju govora, kontekstu (da li je lice novinar ili političar), profil osoba koje su na meti govora mržnje, o publicitetu i potencijalnom širem uticaju izjave (da li je iznesena putem nekog medija npr.), o prirodi i težini sankcija protiv govora mržnje. Posebno je važno istaći da Sud drugačije posmatra političare od kojih očekuje da budu spremniji da podnesu nekad i veoma oštru kritiku za razliku od običnih građana. Takođe, kada su političari ti koji iznose govor mržnje, sud je sa druge strane oštrij prema njima, jer se od njih očekuje, kao predstavnika građana, da ne budu oni koji će da šire netoleranciju i mržnju. Ukoliko ocenjuje rad medija, Sud pravi razliku kada novinari samo neutralno prenose nečiju izjavu koja se može smatrati govorom mržnje što nije zabranjeno, od situacije kada su novinari ti koji proizvode sadržaj koji spada u govor mržnje. U svojim odlukama Sud je striktniji kada donosi odluke o novinarima i medijskim kućama kao posebno odgovornim i uticajnim kada

¹¹⁴ Zajednička Deklaracija o slobodi izražavanja i internetu, Specijalnog izvestioca Ujedinjenih nacija za slobodu mišljenja i izražavanja (The United Nations (UN) Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression), Predstavnik OSCE za slobodu medija (the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Representative on Freedom of the Media), Specijalnog izvestioca OAS za slobodu izražavanja (the Organization of American States (OAS) Special Rapporteur on Freedom of Expression) i Specijalnog izvestioca ACHPR za slobodu izražavanja i pristup informacijama (the African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR) Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information). Dostupno na stranici: <http://www.osce.org/fom/78309> (datum posete 15. 05. 2016)

je širenje govora mržnje u pitanju.¹¹⁵ Neki od ključnih slučajeva u kojima je Sud doneo presude o nedopustivosti govora mržnje u demokratskom društvu su: mržnja prema strancima (Feret protiv Belgije), mržnja protiv homoseksualaca (Vejdeland protiv Švedske¹¹⁶) i uvrede na verskoj osnovi (I.A. protiv Turske¹¹⁷).

Član 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima se bavi zaštitom slobode izražavanja, ali je moguće da se ona ograniče ukoliko je lice ili grupa uključena u aktivnosti koje imaju za cilj destrukciju, ili ograničavanje same ove Konvencije (član 17). Čak i sam član 10 omogućava državama potpisnicama da ograniče izražavanje ukoliko ono ugrožava postulate istog tog člana, ali samo u proporcionalnoj meri.

Komitet za ljudska prava i slobodu mišljenja i izražavanja je takođe dao mišljenje o ovoj temi (General Comment 34)¹¹⁸: „Svaka zabrana rada veb stranica, blogova ili bilo kojih drugih internet, elektronskih i sličnih sistema za diseminaciju informacija, uključujući i sisteme koji podržavaju takvu komunikaciju, kao što su servis provajderi ili pretraživači, moguća je samo u skladu sa stavom 3 člana 19 (samo u skladu sa zakonom i ukoliko je neophodno radi zaštite prava ili ugleda drugih i zarad zaštite nacionalne bezbednosti ili javnog reda, javnog zdravlja i morala). Dozvoljene zabrane u suštini mogu biti samo usmerene na određeni sadržaj; opšte zabrane rada određenih sajtova i sistema nisu kompatibilne sa stavom 3. Takođe nije dosledno sa stavom 3 zabraniti sajtu ili sistemu za širenje informacija da objavljuje materijal samo na osnovu toga što kritikuje Vladu ili politički društveni sistem koji podržava Vlada.“

¹¹⁵ Slučajevi ispred Suda za ljudska prava o ograničavanju slobode govora: Freedom of Expression, the Media and Journalists Case-law of the European Court of Human Rights, Council of Europe, 2015. Dostupno na stranici: <http://www.obs.coe.int/documents/205595/2667238/IRIS+Themes+-+Vol+III+-+Ed+2015+EN.pdf/2f3d578d-2e05-442f-8326-917beab7626d> (datum posete 15. 05. 2016)

¹¹⁶ U presudi iz 2012 Evropski sud za ljudska prava je doneo presudu u kojoj je podržao presudu nacionalnog suda koji je osudio širenje govora mržnje prema LGBT osobama distribucijom uvredljivih lifleta su srednjoj školi. Ovo je prva presuda koja se direktno tiče zaštite seksualnih manjina od govora mržnje.

¹¹⁷ Ovom presudom iz 2005. Evropski sud za ljudska prava je pokazao da stavove koji kritikuju određenu religiju ne smatra govorom mržnje.

¹¹⁸ General Comment No 3410, Human Rights Committee on Freedom of Opinion and Expression <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf> (datum posete 26. 08. 2017)

U preporukama Saveta Evrope se ističe da svaki pokušaj zaštite od govora mržnje mora dobro voditi računa o zaštiti osnovnih prava i principa demokratskog društva, misleći pre svega na zaštitu slobode govora.¹¹⁹

Savet Evrope je, uočivši potrebu za ujednačavanjem nacionalnih zakonodavstava na polju visokotehnološkog kriminala, usvojio *Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu* 2001. godine¹²⁰. Krivična dela širenja rasističke i ksenofobične propagande se nisu našla u tekstu izvorne konvencije već su postale deo Dodatnog protokola koji se odnosi na inkriminaciju radnje rasističke i ksenofobične prirode učinjenih preko računarskih sistema (Dodatni protokol), koji je stupio na snagu 2006. godine¹²¹. Srbija je potpisala Dodatni protokol o visokotehnološkom kriminalu 2005. godine a Skupština ga je ratifikovala 2009. godine.

Evropski sud za ljudska prava je tek nedavno počeo da donosi presude koje se direktno tiču govora mržnje putem interneta¹²². Tako je, u slučaju internet portala Delfi AS koji se žalio na presudu suda u Estoniji da je dozvolio širenje mržnje i poziv na nasilje protiv privatne kompanije koja se bavi transportom od strane komentatora, ECHR potvrdio odluku nacionalnog suda i obrazložio da se vlasnici internet portala ne mogu dozvoliti da korisnici sami postavljaju komentare bez uređivačkog uvida i filtriranja (16. jun 2015). Evropski sud se zapravo založio da su svi internet portali odgovorni za sadržaje koji se pojavljuju na njima (i od strane autora koji su anonimni i koji nisu) i da bez oklevanja i prethodnog apela ugroženih strana uklone sve sadržaje za koje je očigledno da su protivzakoniti¹²³.

U drugoj presudi iz februara 2016. godine, u kojoj su se internet portal Indeks i stranica mađarskog samoregulatornog tela za internet sadržaje žalile na presudu kojom su kažnjeni za komentare koji su sadržali govor mržnje protiv privatnih firmi za prodaju nekretnina,

¹¹⁹ Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on "Hate Speech" (1997) http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec%281997%29020&expmem_EN.asp (datum posete 15. 05. 2016)

¹²⁰ Tekst konvencije dostupan na stranici: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm> (datum posete 15. 05. 2016)

¹²¹ Tekst konvencije dostupan na stranici: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/189.htm> (datum posete 15. 05. 2016)

¹²² Slučajevi govora mržnje pred ECHR, dostupno na: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf (datum posete 15. 05. 2016)

¹²³ U datom slučaju internet portal je nakon 6 nedelja morao da ukloni problematične komentare i plati kaznu oštećenoj firmi u vrednosti 360 evra.

Evropski sud je odlučio da im je mađarski sud ipak ugrozio pravo na slobodu izražavanja. Sud je svoju odluku obrazložio kao različitu od slučaja Delfi AS, imajući u vidu da sadržaj komentara nije nedvosmisleno ukazivao na kršenje zakona i ako je jedan od žalilaca takođe komercijalni portal, dok drugi ipak nije, te su i okolnosti procesa značajno različite od prethodnog slučaja.

Međunarodna zajednica, suočena sa nedovoljno preciznim tumačenjima stepena zaštite slobode govora kada je širenje govora mržnje u pitanju, 2012. godine je donela Akcioni plan iz Rabata o zabrani zastupanja nacionalne, rasne i verske mržnje koja predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje¹²⁴, koji državama članica Ujedinjenih nacija nudi smernice za tumačenje i primenu Konvencije o građanskim i političkim pravima. Ovaj Akcioni plan je važan i koristan dokument koji nudi preporuke i pojašnjenja u primeni međunarodnih standarda zaštite i ograničavanja slobode izražavanja.

4.3. Nacionalni pravni okvir

U skladu sa svim prethodno navedenim međunarodnim konvencijama, preporukama i deklaracijama, ali i pod uticajem ranije zakonodavne tradicije i istorijskih specifičnosti, Republika Srbija je prilagodila i sopstveni nacionalni zakonodavni okvir. *Ustavom* iz 2006. godine garantuju se sloboda izražavanja (član 46.), međutim predviđaju se i ograničenja ukoliko je to „neophodno radi zaštite prava i ugleda drugih... morala demokratskog društva i nacionalne bezbednosti.“ Sloboda medija je predviđena članom 50. Ustava, ali je ostavljena mogućnost da nadležni sud zabrani širenje informacija „ako je to u demokratskom društvu neophodno radi sprečavanja pozivanja na nasilno rušenje Ustavom uređenog poretka ili narušavanje teritorijalnog integriteta Republike Srbije, sprečavanja propagiranja rata ili podstrekivanja na neposredno nasilje ili radi sprečavanja zagovaranja

¹²⁴ Tekst Akcionog plana dostupan na:
http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf (datum posete 12. 5.2018)

rasne, nacionalne ili verske mržnje, kojim se podstiče na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje.“¹²⁵

U skladu sa Ustavom, na nacionalnom nivou govor mržnje može biti sankcionisan preko krivičnih, medijskih ili zakona koji sprečavaju diskriminaciju. Relevantni su i zakoni koji se bave uređivanjem javne komunikacije i medijskog sistema. Kao odgovorni za govor mržnje mogu se naći pojedinci/ke, organizacije, urednici/ce, ali i internet servis provajderi, hosting provajderi i provajderi sadržaja.

*Krivični zakonik Republike Srbije*¹²⁶ u članu 317. zabranjuje izazivanje ili raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje, ili netrpeljivosti među narodima ili etničkim zajednicama koje žive u Srbiji i zato krivično delo određuje kaznu od 6 meseci do pet godina zatvora. Član 387. stav 4. Krivičnog zakonika propisuje kaznu od tri meseca do tri godine za onoga „ko širi ili na drugi način učini javnim tekstove, slike ili svako drugo predstavljanje ideja ili teorija koje zagovaraju ili podstrekuju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg lica ili grupe, zasnovanih na rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili bilo kojem drugom ličnom svojstvu“. Ovaj član zakonika o krivičnom postupku nosi naziv ‘rasna i druga diskriminacija’, pošto lično svojstvo koje ovde stoji na prvom mestu jeste pripadnost određenoj rasi (po tom osnovu, diskriminacija Roma u Srbiji je veoma rasprostranjena, sudeći po broju i učestalosti objavljenih sadržaja koji targetiraju ovu populaciju).

*Zakon o zabrani diskriminacije*¹²⁷ u članu 11 zabranjuje izražavanje „ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način.“ Primena Zakona o zabrani diskriminacije omogućava vođenje sudskih postupaka, bilo neposredno od lica koja su pogođena diskriminacijom, bilo posredno, preko

¹²⁵ Ustav Republike Srbije: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije> (datum posete 15. 05.2016)

¹²⁶ Krivični zakonik: http://www.paragraf.rs/propisi/krivicni_zakonik.html (datum posete 15. 05.2016)

¹²⁷ Zakon o zabrani diskriminacije: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html (datum posete 15. 05.2016)

poverenika za ravnopravnost građana. „Postupak se može završiti jednom utvrđujućom, deklaratornom presudom da određeno ponašanje predstavlja akt diskriminacije ili ne predstavlja“¹²⁸.

U *Zakonu o zabrani manifestacije neonacističkih i fašističkih organizacija i zabrani upotrebe neonacističkih i fašističkih simbola i obeležja*, član 6 u stavu 1 direktno povezuje „izazivanje, podsticanje i širenje mržnje i netrpeljivosti“ koje je zabranjeno članom 3 Zakona, sa „činjenjem dostupnim javnosti simbola, obeležja ili propagandnog materijala koji sadrže neonacistička ili fašistička obeležja preko računarskih sistema“. Ipak, do danas nije pokrenut ni jedan slučaj po ovom zakonu, te su pokrenute inicijative za sprovođenje ovog zakona, kao i za njegovu dopunu koja bi ga učinila efektivnijim¹²⁹.

Niz medijskih zakona reguliše govor mržnje, ali je za internet najbitniji *Zakon o javnom informisanju i medijima* (2014)¹³⁰ koji definiše internet izdanja novina, radio i televizijskih programa kao i servisa novinskih agencija, kao medije, odnosno sredstva javnog informisanja. Ovaj zakon ne posmatra kao medije platforme poput internet foruma, društvenih mreža i drugih platformi koje omogućavaju slobodnu razmenu informacija, ideja i mišljenja njenih članova, niti bilo koja druge samostalne elektronske publikacije, poput blogova, veb-prezentacija i sličnih elektronskih prezentacija, osim ako nisu registrovane u Registru medija u skladu sa ovim zakonom.

Ono što je bitno u ovom zakonu je da se u članu 59. navodi da na predlog nadležnog javnog tužioca, nadležni sud može zabraniti distribuciju informacije ili drugog medijskog sadržaja ako se u informaciji poziva na akt neposrednog nasilnog rušenja ustavnog poretka i akt neposrednog nasilja prema licu ili grupi na osnovu rase, nacionalne pripadnosti, političke pripadnosti, veroispovesti, seksualne opredeljenosti, invaliditeta ili drugog ličnog svojstva,

¹²⁸ Vodinelić, V.R. (2014), dostupno na stranici: <http://pescanik.net/emisija-11-04-2014/> (datum posete 26. 06. 2017)

¹²⁹ <http://chris-network.org/2016/10/hitno-dopuniti-zakon-o-zabrani-manifestacija-neonacistickih-i-fasistickih-udruzenja/> (datum posete: 20.05.2018.)
http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/jovanovic-zakonom-protiv-fasistickih-simbola-i-obelezja_922334.html (datum posete: 20.05.2018.)

¹³⁰ Zakon o javnom informisanju i medijima:

<http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2014/2511-14.pdf> (datum posete 26. 06..2017)

a od objavljivanja informacije neposredno preti ozbiljna i nepopravljiva posledica čije se nastupanje ne može sprečiti na drugi način.

Pored toga, ovim zakonom se izričito zabranjuje govor mržnje u članu 75., gde se navodi da se idejama, mišljenjem, odnosno informacijama, koje se objavljuju u medijima ne sme podsticati diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, veri, naciji, polu, zbog njihove seksualne opredeljenosti ili drugog ličnog svojstva, bez obzira na to da li je objavljivanjem učinjeno krivično delo. U narednim članovima (76 i 77) je objašnjeno da ne postoji povreda zabrane govora mržnje u slučajevima kada je on deo teksta bez namere da se vrši diskriminacija i ako se zapravo želi da se kritički ukaže na diskriminaciju, mržnju ili nasilje. Takođe, treba imati na umu da se karikaturalno i satirično prikazivanje lica ne smatra povredom dostojanstva ličnosti, odnosno prava na autentičnost.

U *Zakonu o elektronskim medijima* (2014)¹³¹ govor mržnje je eksplicitno zabranjen članom 51. U tom članu se navodi da se regulator stara o tome da programski sadržaj pružaoca medijske usluge ne sadrži informacije kojima se podstiče, na otvoren ili prikriven način, diskriminacija, mržnja ili nasilje zbog rase, boje kože, predaka, državljanstva, nacionalne pripadnosti, jezika, verskih ili političkih ubeđenja, pola, rodnog identiteta, seksualne orijentacije, imovnog stanja, rođenja, genetskih osobenosti, zdravstvenog stanja, invaliditeta, bračnog i porodičnog statusa, osuđivanosti, starosne dobi, izgleda, članstva u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugih stvarnih, odnosno pretpostavljenih ličnih svojstava. U članu 56. istog Zakona govor mržnje je eksplicitno zabranjen i u audio-vizuelnoj komercijalnoj komunikaciji. Za kršenja ovih zabrana određene su novčane kazne, a za regulisanje sadržaja nadležno je Regulatorno telo za elektronske medije.

¹³¹ Zakon o elektronskim medijima: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2014/2512-14.pdf> (datum posete 12. 05. 2018)

Internet kao servis je regulisan *Zakonom o elektronskim komunikacijama*¹³², gde se u članu 105. definiše obaveza sklapanja ugovora između operatera i korisnika/ce, a u stavu 7 se kao obavezni element ugovora navode mere koje operater može da primeni radi kontrole nedozvoljenog sadržaja.

*Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala*¹³³, govor mržnje i pretnje preko interneta, smeštene su u nadležnost Posebnog odeljenja Višeg tužilaštva u Beogradu, Posebnog odeljenja višeg suda u Beogradu i Odeljenja Ministarstva unutrašnjih poslova za visokotehnološki kriminal. Kako je u ovom zakonu navedeno, visokotehnološki kriminal predstavlja vršenje krivičnih dela kod kojih se kao objekat ili sredstvo izvršenja krivičnih dela javljaju računari, računarski sistemi, računarske mreže, računarski podaci, kao i njihovi proizvodi u materijalnom ili elektronskom obliku. Namera ovog zakona i ovih institucija je da otkriju, krivično gone i sudski procesuiraju, između ostalog, krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina, polne slobode, javnog reda i mira i ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Srbije, koja se zbog načina izvršenja ili upotrebljenih sredstava mogu smatrati krivičnim delima visokotehnološkog kriminala.

Takođe, kroz primenu Zakona o zabrani diskriminacije, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti prima i razmatra pritužbe zbog povreda ovog Zakona, i daje mišljenja i preporuke u konkretnim slučajevima, kao i opomene.

Za primenu Zakona o elektronskim komunikacijama nadležna je Agencija za elektronske komunikacije (RATEL) i inspektori elektronskih komunikacija Ministarstva nadležnog za poslove telekomunikacija i informacionog društva. Pored toga, i niz drugih institucija koje se bave uređivanjem informacionih i komunikacionih sadržaja treba da poštuju zakone koji regulišu ovu oblast i da upozoravaju, odnosno sankcionišu neadekvatne sadržaje (npr. Registar internet domena Srbije).

¹³² Zakon o elektronskim komunikacijama:

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_elektronskim_komunikacijama.html (datum posete 12. 05. 2018)

¹³³ Tekst zakona dostupna na:

http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_organizaciji_i_nadleznosti_drzavnih_organ_a_za_borbu_protiv_visokotehnološkog_kriminala.html (datum posete 15. 05. 2017)

Može se zaključiti da u Srbiji postoji pravni okvir za krivična dela govora mržnje koji se širi putem interneta i da je on relativno dobar, odnosno dovoljan. Ne samo što je govor mržnje pokriven krivičnim zakonom već i nizom drugih propisa koji čine deo tog pravnog okvira. Veći problem je u tome što šira javnost, ali i mnogi kadrovi u držanim organima, kao i u samom pravosudnom sistemu, nisu dovoljno upoznati niti verzirani da se nose sa procesuiranjem ovakvih dela.

I pored relativno dobrog pravnog okvira koji može da reguliše govor mržnje, sudeći po veoma malom broju procesuiranih pa i pokrenutih slučajeva koji se bave govorom mržnje u Srbiji, očigledno je da postoje određene prepreke za njegovo efikasno suzbijanje. Moguće je da je jedan od razloga nedostatak dovoljno dobre definicije koja ne olakšava pravosudnim organima da na efikasan način deluju kada se ovakvi procesi pokrenu. Takođe, iz istih razloga je moguće da ni lica ili grupe koji su meta napada govora mržnje ne potežu lako za tužbama i prijavama, da li iz nepoznavanja same zakonske regulative ili zbog nekih drugih razloga lične prirode, ne želeći da ulaze u dugu i neizvesnu sudsku proceduru koja će zahtevati dosta materijalnih resursa.

Pored ovoga, nameće se i teza da je u zakonskoj regulativi akcenat stavljen na „nameru“ a ne na samu suštinu onoga što je kroz govor mržnje rečeno. Sudskim organima je očigledno najlakše da procesuiraju ovakve slučajeve ukoliko postoji određena namera da se učini nešto nažao nekom licu ili nekoj grupi. Najlakše je zapravo procesuirati ovakve slučajeve ukoliko može da se dokaže direktna veza između govora mržnje ili nekog fizičkog agresivnog akta koji je nastao kao posledica. Takođe svaki govor koji je koncipiran u smislu poziva na obračun ili poziva na linč, vrlo lako se može definisati kao protivzakonito ili protivustavno delovanje. Ipak, ovakvi slučajevi nisu toliko česti, budući da govor mržnje može da ima najraznovrsnije oblike, a internet komuniciranje mu daje platformu za mnogo šire i kreativnije ispoljavanje (bilo slikom, audio ili video zapisom i slično).

Tada zapravo i dolazi do problema jer je veoma često suština govora mržnje u njegovom sadržaju. Zapravo, čini se da se zakoni bave isključivo formom dok im suština izmiče. A suština je u detaljima i finesama, odnosno u razumevanju poruke koja je emitovana. Sudsko procesuiranje slučajeva govora mržnje bi verovatno bilo efikasnije ukoliko bi se i sam

kontekst govora mržnje analizirao i uzimao u obzir prilikom odlučivanja. Dosadašnja sudska praksa u Srbiji, kao i u drugim evropskim zemljama u primerima odlučivanja prilikom procesuiranja ovakvih slučajeva uvek se vodi osudom namere da se određenom pojedincu učini nešto nažao. Zapravo, tužilaštvo će se teško odlučiti da podnosi prijavu po službenoj dužnosti, a državni organi neće reagovati osim ako ne protumače da je govor mržnje usmeren prema predstavnicima vlasti ili da ugrožava ustavni poredak u državi. Tako se i u praksi prilikom podnošenja prijave od ugroženih lica (podnosioca prijave) traži da jasno navedu razlog zbog kojeg se oni sami osećaju ugroženi, svojstvo, ali pre svega istaknu osećaj ugrožene bezbednosti. Tako, govor mržnje prema jednoj grupi, mora da prijavi osoba koja je na neki način predstavnik te grupe. To je slučaj čak i sa prijavljivanjem medijskih sadržaja Savetu za štampu. Tako su određene osobe koje hoće da prijave neki primer govora mržnje prinuđene da se javno deklariraju kao pripadnici te grupe ili da su članovi neke organizacije ili udruženja koje predstavlja osobe koje su pripadnici te ugrožene grupe, pa kao takvo lice, kada objasni svojstvo po kome se oseća ugroženim, može da podnese prijavu i traži nadoknadu materijalne, odnosno nematerijalne štete.

4.4. Samoregulacija i druge mere regulacije

Pored ovakvog niza zakonskih rešenja, postoji i niz odredbi kojima se mediji samoregulišu ili ko-regulišu. Ovo su takozvane manje formalne regulatorne mere, zasnovane pre svega na dobrovoljnoj osnovi i koje najčešće ne vuku sa sobom ozbiljne sankcije. Ipak, to ne znači da ne mogu da budu delotvorne. Tu spadaju samoregulatorni propisi poput Uslova korišćenja, novinarskih etičkih kodeksa, ili određenih politika dozvoljene upotrebe, koji često mogu biti daleko uspešniji mehanizam prevencije govora mržnje od samih zakona. I ako možda neće nužno sa sobom nositi neke zakonske konsekvence, mogu dovesti do efikasnijeg uklanjanja određenih sadržaja, pa čak i kompletnog isključivanja ili ograničavanja (doduše ograničenog) određenih organizacija ili individua iz komunikacije putem nekog onlajn medija.

Na prvom mestu, govorom mržnje bavi se *Kodeks novinara Srbije*¹³⁴ koji nalaže novinarima da moraju da učine sve kako bi izbegli „diskriminaciju zasnovanu na rasi, polu, starosti, seksualnom opredeljenju, jeziku, veri, političkom i drugom mišljenju, nacionalnom ili društvenom poretku“. Savet za štampu prati etičke standarde u štampanim medijima i reaguje na prijave građana u skladu sa Kodeksom novinara Srbije, ali još uvek nema u potpunosti čvrst stav prema internet medijima. U suštini on pokriva svojim radom onlajn izdanja štampanih medija, ali se prevashodno obazire samo na govor mržnje u štampi. U slučaju kršenja odredbi Kodeksa, Savet za štampu donosi odluku koju javno objavljuje, a kojom se prijavljeni medij upućuje na brisanje problematičnog sadržaja i objavljivanje izvinjenja ukoliko je potrebno. Slične odredbe protiv širenja nacionalne, verske, rasne i polne diskriminacije mržnje i netrpeljivosti sadrži i Pravilnik o korišćenju Akademske mreže Srbije.

I pored svih navedenih zakona i regulatornih tela i pravilnika, jasno je da oblast govora mržnje u komunikaciji putem interneta izmiče efikasnoj regulaciji. Zbog toga je pokrenut i niz manje formalnih mehanizama za regulisanje medijskih sadržaja od strane organizacija civilnog društva, često u saradnji sa državnim institucijama i uz podršku međunarodnih organizacija. Inicijativama su se priključile i razne državne institucije zainteresovane za uspešnije suzbijanje govora mržnje kao i svih vidova širenja ekstremističkih sadržaja putem interneta, u prvom redu Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, Ministarstvo kulture i informisanja, kao i razne druge zainteresovane strane. Svest o problemu postoji ali i nedostatak efikasnog mehanizma za praćenje i suzbijanje ovakvih sadržaja. Ona se ogleda u tome što je većina ovih inicijativa zasnovana na osnivanju posebnih radnih tela, odbora, kampanja, okruglih stolova ili manjih obrazovnih programa i informativnih materijala sa ciljem širenja svesti o ovim problemima.

¹³⁴ Tekst kodeksa dostupan na stranici:

<http://www.nuns.rs/sw4i/download/files/article/Kodeks%20novinara%20Srbije%202010.pdf?id=28> (datum posete 15. 05. 2017)

U Srbiji se najdirektnije ovoj temi posvetio Savet Evrope koji je pokrenuo kampanju kao deo projekta Mladi ljudi u borbi protiv govora mržnje na internetu¹³⁵. Projekat se zalaže za jednakost, dostojanstvo, ljudska prava i različitosti. To je projekat protiv govora mržnje, rasizma i diskriminacije koji se manifestuju putem interneta. Nastao je kao predlog predstavnika Savetodavnog tela za mlade, a podržan je i od strane Zajedničkog saveta za mlade Saveta Evrope, koji okuplja članove Savetodavnog tela za mlade i vladine predstavnike iz Nadzornog odbora za mlade Saveta Evrope. Kampanja se zasniva na obrazovanju o ljudskim pravima, učešću mladih i medijskoj pismenosti. Ona, između ostalog, ima za cilj smanjenje govora mržnje i borbu protiv rasizma i diskriminacije na internetu. Ipak, u pitanju je samo inicijativa koja treba da animira mlade da ozbiljnije shvate ovu temu, koja je pokrenula države članice da osnuju nacionalne komitete i sprovedu kampanju na lokalnom nivou. U Srbiji ove aktivnosti koordinira ministarstvo zaduženo za omladinu i sport. Ipak, ovakav vid intervencije ima veoma limitiran uticaj na smanjenje govora mržnje, budući da najčešći akteri govora mržnje ipak nisu ciljna grupa ove kampanje, niti se utiče na zakonodavnu ili institucionalnu reformu postojećeg sistema u državama članicama.

Pored toga, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija i Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije u saradnji sa Fond B92 podržali su osnivanje Centra za bezbedni internet „Klikni bezbedno“ u januaru 2013. godine, u cilju podizanje svesti i organizacije edukativnih aktivnosti za učenike i učenice osnovnih i srednjih škola u Srbiji, njihove roditelje, nastavnike, kao i obezbeđivanje relevantnih informacija o bezbednoj upotrebi interneta i informaciono-komunikacionih tehnologija za javnost u Srbiji¹³⁶. Ovaj Centar je osnovao elektronski mehanizam za prijavu nedozvoljenih i štetnih sadržaja, kao i neprimerenog ponašanja na internetu „Net patrola“ koji je uključen u rad Međunarodne mreže internet mehanizama za prijavu navedenih sadržaja INHOPE¹³⁷. Treba naglasiti da nije bilo moguće utvrditi da li je ova organizacija zaista aktivna. Na stranicama njihovog

¹³⁵ Stranica projekta: <http://www.nemrznji.rs/o-nama/> (stranica bila dostupna 2017, nedsotupna u 2018.), deo inicijative Saveta Evrope “No Hate Speech Movement” (2013-2017)

¹³⁶ Projekat pomenio ime u Klinki pametno i bezvedno: <http://www.pametnoibezbedno.gov.rs/rs-lat/> (datum posete 12. 05. 2018)

¹³⁷ Stranica <http://www.netpatrola.rs/sr/o-nama.1.63.html> bila dostupna u 2017. više nije u 2018. godini

portala pored osnovnim podataka o bezbednosti na internetu i prikaza malog broja aktivnosti organizovanih u 2013. godini, ne postoji ništa što bi upućivalo da oni funkcionišu¹³⁸.

4.5. Regulacija posrednika u komuniciranju

Kao poseban problem u okviru regulacije govora mržnje još uvek je otvoreno pitanje regulacije intermedijatora (*intermediaries*) u komuniciranju koji na neki način vrše ulogu vratara (*gatekeeper*) i mogu da imaju veoma važnu ulogu u borbi protiv širenja govora mržnje. U tradicionalnim medijima ulogu intermedijatora imali su novinari, urednici i izdavači koji su odlučivali o tome koje sadržaje i u kom obliku će objavljivati. Njih su na ovo obavezivali „profesionalna rutina i standardi koji su činili neku vrstu mehanizma za kontrolu kvaliteta u institucionalnom novinarstvu“¹³⁹. Ipak, sa pojavom novih medija, građanskog novinarstva, i što je mnogo bitnije sa mogućnošću da svako lice putem interneta može da objavljuje sadržaje sa minimumom truda i tehničkih preduslova, postojeći mehanizmi za kontrolu postali su nemoćni a uloga vratara je znatno umanjena.

Pravilnici za korisnike većine internet društvenih mreža i internet portala najčešće sadrže upozorenja i zabrane objavljivanja sadržaja koji mogu da se okarakterišu kao govor mržnje. Svi značajniji internet portali, forumi i medijski servisi, u većoj ili manjoj meri, vode računa o komentarima učesnika koji se objavljuju. Ovakva vrsta uređivanja je nekada dovoljna jer cenzuriše komentare koji nisu u skladu sa uređivačkom politikom medijske kuće i pravilima o objavljivanju komentara koji su obično vidljivo istaknuti. Ipak, postoje i portali koji se ne bave moderiranjem komentara te tako lako dolazi do situacije da se govor mržnje pojavi na tim stranicama.

¹³⁸ U bazama Agencije za privredne registre ne postoje podaci o registrovanju ovakve ili slične organizacije, dok autor nije uspeo da dobije relevantne informacije od ove organizacije (prim. autora).

¹³⁹ Jakubowicz, Karol (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*, Council of Europe Publishing, str. 17

Ipak, najveći izazov ipak predstavljaju društvene mreže budući da su uređivači najčešće sami korisnici društvenih mreža (odnosno uloga urednika je dosta ograničena) koji bi trebalo da se pridržavaju opštih pravila ponašanja koje najčešće podrazumevaju zabranu širenja govora mržnje. Ipak, zbog masovnosti i slobode u objavljivanju sadržaja na društvenim mrežama ova vrsta komentara dosta lako izbegava efikasnu regulaciju.

Fejsbuk (*Facebook*) kao najzastupljenija društvena mreža se aktivno uključio u pokušaju da ograniči govor mržnje, ali kao kompanija iz Sjedinjenih Američkih država, istovremeno želi da očuva slobodu izražavanja i mišljenja u skladu sa američkom pravnom tradicijom. Kao kompanija koja je nastala kao mala studentska mreža koja se ogromnom brzinom transformisala u globalnog medijskog giganta, nespremno je došla u poziciju da se nalazi pod pritiskom javnosti da odlučnije reguliše razmenu sadržaja koji se smatra štetnim. Fejsbuk se sve češće nalazi pod pritiskom zbog svojih kontroverznih odluka da neke sadržaje zabrani ili pak dozvoli. Vodeći se ipak pre svega sopstvenim komercijalnim interesima (jer nikada nije ni tvrdila da su joj javni interes i sloboda govora na prvom mestu) čini se da ova kompanija ipak nije dovoljno jasna i čvrsta u uvođenju efikasnijeg mehanizma za rešavanje ovih problema. U pravilima o korišćenju ove društvene mreže jasno je naglašeno da je govor mržnje nedopustiv. Pod govorom mržnje smatra se „sadržaj koji napada ljude na osnovu njihove stvarne ili pretpostavljene rase, etničkog porekla, nacionalnosti, verske pripadnosti, pola, roda, seksualne orijentacije, invaliditeta ili zdravstvenog stanja...“. Sa druge strane Fejsbuk dozvoljava „jasne pokušaje humora i satire koji bi mogli da se u drugom smislu shvate kao moguća pretnja i napad. To podrazumeva sadržaje za koje bi mnogi rekli da su lošeg ukusa (npr. šale, komedija, tekstovi pesama i sl.)“¹⁴⁰. Ova kompanija je angažovala niz manjih kompanija (najviše na Filipinima i u Poljskoj), koje se bave reagovanjem na prijavljene sadržaje na ovoj društvenoj mreži. Hiljade zaposlenih obično imaju jako kratko vreme da odluče da li je neki sadržaj koji je prijavljen potrebno skinuti ili ostavi na mreži¹⁴¹. U praksi se ovakav mehanizam nije pokazao veoma uspešnim i to iz više razloga: suviše kratko vreme za analizu prijavljenog

¹⁴⁰ Facebook Community Standards , dostupno na: <https://www.facebook.com/help/135402139904490> (datum posete 12. 05. 2018.)

¹⁴¹ <http://www.npr.org/sections/alltechconsidered/2016/11/17/495827410/from-hate-speech-to-fake-news-the-content-crisis-facing-mark-zuckerberg> (datum posete 15. 08. 2017.)

sadržaja je nedovoljno za kvalitetnu analizu; iz tehničkih razloga evaluatori ne dobijaju uvek ceo kontekst prijavljenog sadržaja (celu konverzaciju ili postavljen video link i sl.) već samo segment koji je prijavljen; regionalne razliku u shvatanju zabranjenog sadržaja; nedovoljan broj evaluatora koji mogu da pokriju sve jezike, itd.

Na sličan način i Gugl (*Google*) ne dozvoljava širenje govora mržnje na svojim stranama, ali se istovremeno zalažu za slobodu izražavanja i javno iznošenje nepopularnih stavova. Pod govorom mržnje podrazumevaju se „svi sadržaji koji promovišu nasilje ili mržnje prema individuama ili grupama na osnovu određenih karakteristika, kao što su: rasa i etničko poreklo, veroispovest, invaliditet, pol, starost, veteranski status, seksualna orijentacija/rodni identitet“. Pružen je i konkretan primer kako bi približio korisnicima kako da razlikuju govor mržnje, pa je tako napomenuto da prihvatljivo kritikovati nacionalnu državu, ali nije objavljivanje zlobnih komentara o grupi ljudi samo zbog njihove rase. Navedene su i posebne mere kojima se može sprečiti ili prijaviti govor mržnje. Budući da nije uvek jednostavno razlikovati govor mržnje od obične uvrede, korisnicima je pružena mogućnost da blokiraju osobe čiji ih komentari uznemiravaju. Ipak, ukoliko su korisnici sigurni da neki objavljeni sadržaj nije u saglasnosti sa politikom koju Gugl ima prema govoru mržnje, data je mogućnost obeležavanja konkretnog sadržaja kao problematičnog (*flagging*) ili, ukoliko je u pitanju mnogo kompleksniji slučaj širenja govora mržnje kroz objavljivanje videa, niza komentara, ili je ceo profil korisnika neprimeren, moguće je popuniti prijavu za zloupotrebu u kojoj se mogu navesti svi neophodni detalji.¹⁴²

Društvene internet mreže ne mogu da same na efikasan način vode računa o svim sadržajima koji se objavljuju. Zato se i oslanjaju na ažurnost korisnika koji imaju mogućnost da reaguju na sadržaj koji je neprimeren. Ni to naravno nije najefikasniji način jer su i dalje moguće zloupotrebe ovakvog sistema, odnosno prijavljivanje i skidanje sadržaja koji ne spada u govor mržnje, već se samo zalaže za stavove koji su u suprotnosti sa stavovima podnosioca prijave.

¹⁴² Pravila korišćenja, dostupno na: <https://support.google.com/youtube/answer/2801939?hl=en> (datum posete 25. 11. 2017)

U eri digitalne distribucije sadržaja, ulogu vratara dobili su i posebni kompjuterski sistemi, koji zahvaljujući algoritmu mogu da selektuju određene informacije ali bez ili sa veoma malim uticajem uređivača koji može da isprati svu količinu podataka koja kroz određeni sistem prolazi. Veoma značajnu ulogu u komunikaciji dobijaju posrednici u komuniciranju kao što su serveri koji obezbeđuju protok podataka, hostovi koji obezbeđuju čuvanje i postavljanje podataka i slično. Što se tiče internet provajdera oni su vezani za nacionalna zakonodavstva na teritorijalnom principu (jer moraju biti locirani u zemlji u kojoj posluju), što znači da su dužni da poštuju zakone države u kojoj rade. Zato je sa njima i relativno jasna situacija kada je regulativa govora mržnje u pitanju, jer su u mogućnosti da postave pravila po kojima posluju u skladu sa nacionalnim zakonom i da na efikasan način uklone nedozvoljene sadržaje. Ipak, mnoge druge kompanije koje funkcionišu kao posrednici u komuniciranju i ako ulaze u pregovore sa vladama država u kojima žele da posluju nemaju tako striktnu obavezu poštovanja nacionalnih zakona u zavisnosti od toga gde im je sedište i koji tip usluge pružaju. Ipak, postoji tendencija internet pretraživača da uspostave princip dvostruke odgovornosti, kako prema matičnoj državi u kojoj je sedište kompanije, tako i prema državi u kojoj pružaju usluge. Internet pretraživači, kao poseban mehanizam za komunikaciju koji je veoma brzo postao osnovni način za pronalaženje informacija na internetu, zauzima posebno važno mesto u komunikaciji ali još uvek nije jasno obuhvaćen medijskom regulativom.

Značaj internet pretraživača u upotrebi novih medija je veoma velik budući da imaju funkciju servisa za informisanje koji selektuje i distribuira podatke prema individualnom korisniku. Ovaj proces selekcije ipak je pod uticajem više faktora, pre svega funkcioniše na osnovu zadatog algoritma koji omogućava pretragu interneta, u zavisnosti od kriterijuma koji su postavljeni u pretragu od strane korisnika, dostupnosti podataka, ali i od komercijalnog uticaja koji utiče na rangiranje rezultata pretrage. Sve ovo utiče na pouzdanost informacija koje se na ovaj način dobijaju, a posebno ako imamo u vidu da je celokupna ova oblast u rukama nekolicine velikih kompanija (Gugl pre svih). Internet pretraživači tiču se telekomunikacionih zakona i onih koji se bave sadržajem informacija koje se prenose, te zato opstaju u pravnom vakuumu jer ih medijski zakoni ne pokrivaju.

Takođe, globalna zastupljenost pretraživača dodatno komplikuje zakonsku regulativu, jer nacionalna zakonodavstva retko mogu da budu efikasna u ovom slučaju.

Imajući u vidu da pretraživači deluju u regulatornom vakuumu, ne iznenađuje da regulaciji izmiču i sadržaji koji se mogu okarakterisati kao govor mržnje. Internet pretraživači ne mogu odgovarati za rezultate pretraga u kojima se pojavljuju stranice koje promovišu mržnje. Takođe, uspostaviti neku vrstu samoregulacije do sada nije bilo moguće jer algoritam koji bi filtrirao sadržaje na osnovu reči nije u stanju da napravi jasnu razliku između sadržaja koji je govor mržnje od onog koji ukazuje na pretnju od takvog govora. Ono što predstavnici kompanija koje drže najveće pretraživače ističu jeste da je za takvu vrstu kontrole neophodno ljudsko rasuđivanje koje zahteva enormne kapacitete kojih je u ovakvom informacionom mnoštvu nemoguće angažovati.

Slična situacija je i sa drugim „posrednicima“ u komuniciranju putem interneta koji ne mogu na efikasan način da regulišu sve medijske sadržaje koje prenose ili kojima obezbeđuju čuvanje podataka. Njihova potencijalna uloga kao kontrolnog mehanizma bila bi od izuzetnog značaja, ali uz svu problematiku koja prati nove medije (obilje informacija, globalno delovanje, komercijalni uticaji, pravna neusklađenost i sl.) efikasna samoregulacija u ovoj oblasti ne čini se previše izvesnom.

4.6. Tendencije razvoja regulatornog okvira za govor mržnje

Posmatrajući razvoj koji je regulatorni okvir za tretiranje govora mržnje imao u drugoj polovini dvadesetog i početku dvadeset prvog veka, mogu se uočiti glavne tendencije koje su ga oblikovale. Evropska pravna praksa formirala se pretežno pod uticajem konsolidovanja međunarodnih pravnih mehanizama u senci događaja koji su sledili nakon Drugog svetskog rata i vremena hladnog rata. Pre svega, živa sećanja na ratna stradanja i holokaust koji su bili potpomognuti snažnom nacističkom propagandom koja je smatrana za izuzetno uticajnu i opasnu po demokratske vrednosti zapadnog društva, uticala su na to da evropske zemlje budu spremnije da se postepeno otvore prema mogućnostima uslovnog

ograničavanja slobode izražavanja. Cilj ovakvih pravnih normi koje su se vremenom uvrstile u nacionalna zakonodavstva evropskih država imao je pre svega ulogu da suzbije mogućnost propagiranja destruktivnih ideologija i da zaštiti ustavna demokratska uređenja. Ne treba gubiti iz vida da su i istočnoevropske zemlje težile ka sličnim zakonskim uređenjima, da li vođenje sličnim motivima, ili (kako neki analitičari tvrde) vođene potrebom da spreče kritiku autoritarnog državnog uređenja i učvrste postojeći politički poredak (često u obliku diktature u Istočnoj Evropi ili u bivšim kolonijama). Nakon pada Berlinskog zida u vreme demokratizacije istočne Evrope započelo je i postepeno usklađivanje pravnih akata bivših komunističkih zemalja sa tekovinama demokratskog zapada. U tom smislu ratifikovane su i međunarodne konvencije koje regulišu ovu oblast a pravni okvir za skoro sve države Evrope se dodatno konsolidovao kroz proces pridruživanja Evropskoj Uniji koja je i sama počela da učvršćuje svoj odnos prema ovom pitanju.

Ipak, u savremenom svetu se i dalje sučeljavaju dve pravne tradicije, evropska i američka, u smislu da je, uslovno rečeno, evropska pravna praksa dosta restriktivnija i spremna da u određenim slučajevima suspenduje slobodu izražavanja kada je govor mržnje u pitanju, dok se u Sjedinjenim Američkim Državama insistira više na očuvanju slobode govora po svaku cenu u skladu sa ustavnom tradicijom (Prvi amandman Ustava SAD), osim u izuzetnim slučajevima kada se radi o kredibilnim pretnjama koje mogu da ugroze bezbednost i izazovu nasilje. Pristup Sjedinjenih Američkih Država se razlikuje prema ovoj temi, koje osuđuje samo govor mržnje prema određenom licu na osnovu nekog njegovog ličnog svojstva, ili ukoliko se neki govor može direktno povezati sa pretnjom po nacionalnu bezbednost i slično, dok je govor mržnje protiv neke grupe dozvoljen (zaštićen) Prvim Amandmanom Ustava kao sloboda govora.

Normativni okvir za regulaciju govora mržnje u Srbiji vezan je naravno za evropsku ali i za tradiciju SFR Jugoslavije koja je vrlo rano uvela u svoj krivični zakon restrikcije za širenje govora koji se u savremenom smislu može smatrati govorom mržnje. Republika Srbija je nastavila sa ratifikovanjem međunarodnih sporazuma koji regulišu ovu oblast i postepeno uskladila sopstvenu nacionalnu regulativu sa evropskim standardima.

Važno je istaći da su se postepeno u pravnim aktima prepoznale posebno ugrožene grupe koje su zahtevale posebnu pažnju u pravnim aktima, te se tako koncept zaštite nacionalnih manjina proširio na zaštitu žena, seksualnih manjina, Roma, osoba sa invaliditetom, verskih zajednica i slično. Na taj način htelo se staviti do znanja da su neke grupe stanovništva posebno ugrožene, te da se na njih mora obratiti posebna pažnja. Jačanje ekstremističkih grupa u Evropi na kraju dvadesetog veka dalo je novi impuls da se međunarodne i nacionalne institucije dodatno pozabave pitanjem ograničavanja slobode izražavanja kada je promocija ekstremističkih ideja u pitanju.

Značaj pojave interneta u komunikaciji i širenju informacija značajno je uticao i na normativni okvir za regulisanje govora mržnje. Postojeći pravni mehanizmi su morali da budu prošireni kako bi pokrili sve složeniju komunikaciju koja je počela da se odvija u „digitalnoj sferi“. Specifičnosti komunikacije putem mobilnih telefona i interneta otvorila je bezbroj mogućnosti komuniciranja i nesmetane razmene sadržaja u sferi koja još uvek nije bila u dovoljnoj meri regulisana. Upravo zato je bilo neophodno identifikovati sve aktere koji u ovakvom „informacionom“ društvu komuniciraju po sistemu mreže i na efikasan način unaprediti regulatorni sistem koji bi uveo izvesne efikasne restrikcije za širenje govora mržnje. I ako su usvojeni novi međunarodni propisi a nacionalna zakonodavstva u skladu sa njima unapređena kako bi pokrila i ovu temu, zbog specifičnosti ovakvog komuniciranja čini se da implementacija nije dovoljno efikasna. Neusklađenost međunarodnih regulativa jedna je od glavnih prepreka za to. Tako na primer, zbog razlika u pristupu koje imaju pravne tradicije u SAD, odnosno različitog regulatornog okvira, lica koje žele da izbegnu krivično gonjenje za širenje govora mržnje, obično koriste upravo servere u SAD na kojima slobodno mogu da šire takve sadržaje.

Paralelno sa ovim tendencijama, mora se istaći i značaj koji na regulaciju govora mržnje imaju zakoni koji se tiču blasfemije i snažnog lobiranja, pre svega muslimanskih zemalja, za međunarodnu zabranu govora mržnje usmerenog prema religiji. Ipak, važno je to što u većini evropskih zemalja ovakvi zakoni nisu na snazi i što je na međunarodnom nivou preporučeno da se ovakvi zakoni ukinu tamo gde još uvek postoje. U vremenu porasta radikalnog ekstremizma u celom svetu dodatno podstaknutim izbegličkom krizom kao i

strahom od terorizma, potreba za jasnijim regulatornim mehanizmima za održavanje tolerancije među različitim religijama i nacionalnostima je postala ponovo veoma važna.

Strah od širenja ekstremističkih ideja koje se veoma brzo i lako šire i mogu da utiču na mobilizaciju istomišljenika sa potencijalno katastrofalnim efektom na širenje terorizma i ratnih sukoba širom sveta, nametnula je potrebu da se postojeći regulatorni mehanizmi ponovo preispituju kako bi na adekvatan način pružili odgovor na ove izazove. U tom smislu još uvek je veoma živa debata o merama za suzbijanja govora mržnje koji se širi putem interneta, ali za formiranje eventualnih novih rešenja neophodno je sagledati pravi obim ovog problema što zahteva sistematičan pristup u prikupljanju relevantnih podataka. Tako obiman i kompleksan zadatak kojim se trenutno bave međunarodne organizacije, stručna javnost, kao i velike kompanije koje se bave medijima i internet uslugama, pružice osnovu za pripremu eventualno novih zakonskih rešenja ili preporuka za unapređenje postojećeg normativnog okvira¹⁴³. Pored toga, neophodno je dodatno podržati mere kojima civilno društvo može da se što više uključi u praćenje govora mržnje na internetu jer ima potencijala da pomogne u osnaživanju žrtava kako da počnu da preduzimaju mere za prijavljivanje i procesuiranje ovakvih slučajeva, tako i da pomogne u širenju kompjuterske pismenosti i edukovanju šire javnosti o društveno odgovornom komuniciranju putem interneta.

Cilj regulatornih mehanizama koji se bave govorom mržnje jeste zaštita građana i osnovnih ljudskih prava, pre svega zaštite bezbednosti i demokratskog poretka u društvu. Ključ za uspešnu regulaciju ovako rasprostranjene pojave u složenom međunarodnom sistemu komuniciranja putem interneta, koja je uz to nedovoljno precizno definisana, verovatno leži u daljem razvijanju i jačanju mehanizama za samoregulaciju koji bi mogli na efikasniji način da se nose sa izazovima savremenog informacionog društva. Velike kompanije koje su lideri u komunikacijama putem interneta moraju biti saveznici međunarodnim institucijama u suzbijanju govora mržnje, i pri tome dosledno vodeći računa o zaštiti slobode izražavanja.

¹⁴³ Keystones to Foster Inclusive Knowledge Societies Access to Information and Knowledge, *Freedom of Expression, Privacy, and Ethics on a Global Internet*, UNESCO 2015
Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002325/232563E.pdf> (datum posete 16. 09. 2017)

5. Govor mržnje u novom tehnološkom okruženju

Jedna od posebnih karakteristika ekspanzije govora mržnje kroz upotrebu interneta kao platforme za komunikaciju je determinisana razvojem tehnologije koja je na drastičan način izmenila postojeće (tradicionalne) načine komuniciranja i razmene informacija među ljudima. Tehnologija je omogućila veoma lako širenje poruka govora mržnje, mada je istovremeno pružila izvesnu mogućnost za kontrolu i limitiranje komunikacije, između ostalog i širenja govora mržnje. Pored sveukupnih društvenih i kulturnih promena na globalnom nivou, na medije su posebno uticale tehnološke promene, naročito kada su u pitanju digitalizacija i konvergencija medija. Novo tehnološko okruženje u kome se i dalje koristi govor mržnje nametnulo je i posebnu hipotezu ovog istraživanja da viralnost komunikacija putem interneta pojačava i dejstvo govora mržnje, i da samim tim predstavlja posebnu opasnost za izlivanje mržnje u realnost i porast nasilja.

5.1. Transformacija novih medija

Lev Manovič u analizi novih medija primećuje da je došlo do jedne mnogo sveobuhvatnije i revolucionarnije transformacije medija koja je uticala na sve segmente komunikacije. Za razliku od ranijih „revolucija“ u komuniciranju koje su uticale samo na određene delove komuniciranja, kao što je nastanak štamparske prese uticao prevashodno na lakšu i bržu distribuciju informacija, a uvođenje fotografije uticalo samo na jedan vid kulture komuniciranja – nepokretne slike, Manovič ističe da „računarska medijska revolucija utiče na sve stepene komunikacije, uključujući akviziciju, manipulaciju, memorisanje i

distribuciju; isto tako, ona pogađa sve vrste medijuma – tekstove, nepokretne slike, pokretne slike, zvuk i prostorne konstrukcije.“¹⁴⁴

Komuniciranje koje se vrši na ovaj način najčešće se naziva virtuelno komuniciranje¹⁴⁵ i predstavlja „razmenu poruka posredstvom kompjuterske mreže između dva, više ili neograničenog broja ljudi sa mogućnošću recipročne zamene uloga emitera i recipijenta u realnom vremenu ili asinhrono...“¹⁴⁶. Kako Džon Kin (*John Keane*) primećuje, reč je o jednoj vrsti „demokratske tehnike“ u kojoj se „komuniciranje sve više poima kao splet tokova između različitih publika, a sve manje kao razmena odelite robe koja se može privatno posedovati i kontrolisati poput stvari“¹⁴⁷.

Sada je već jasno da je kroz širenje internet komuniciranja došlo do fundamentalne transformacije svih mehanizama komuniciranja kao i samih učesnika, od proizvodnje sadržaja pa do onih koji ga distribuiraju i diseminuju. Karol Jakubovič je istakao da se „novi mediji i novi servisi za komunikaciju nalaze u srednjoj fazi razvoja kada njihove karakteristike i upotreba, kao i mogućnosti i potencijalne opasnosti još uvek nisu dovoljno istraženi“. On razlikuje tri osnovne nove osobine medija a to su: a) „da će svi mediji postati novi mediji, što podrazumeva da su tradicionalni mediji promenjeni u digitalne, konvergentne medije, koji mogu da inkorporiraju sve postojeće forme medija...“, b) da su se pojavili „novi medijski sadržaji koje kreiraju novi akteri“, kao što su predstavnici različitih političkih, društvenih, ekonomskih i drugih grupa koji samo prosleđuju sadržaje, blogeri, građansko novinarstvo i slično, c) i da novi akteri koji služe kao posrednici u komunikaciji i prenosu sadržaja počinju da se bave medijskim aktivnostima i zapravo uređuju medijske sadržaje.

Kao posledica pojave novih medija došlo je do toga da se svi nivoi komunikacije mogu vršiti istovremeno kroz upotrebu novih tehnologija – „od interpesonalnog do masovnog komuniciranja na istoj platformi“¹⁴⁸. Prema Van Dijku savremeni novi mediji se mogu

¹⁴⁴ Manovič, L. (2015), *Jezik novih medija*, CLIO, str. 62.

¹⁴⁵ Sreću se i izrazi: digitalno, interaktivno, univerzalno, totalno, kompjutersko i mrežno komuniciranje.

¹⁴⁶ Radojković i Miletić (2005), *Komuniciranje mediji i društvo*, STYLOS, Novi Sad. str.167.

¹⁴⁷ Ibid. str.161.

¹⁴⁸ Jakubowicz, Karol (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*. Council of Europe Publishing, str. 13.

nazvati tako ukoliko inkorporiraju i omogućavaju sva četiri modela društvene komunikacije: alokuciju, registraciju, konsultaciju i konverzaciju. Alokucija kao dominantan obrazac komuniciranja tradicionalnih medija u novim medijima gubi na značaju, dok dominantni obrasci postaju konsultacija i konverzacija.

Lev Manovič je u svom viđenju evolucije novih medija probao da pruži spisak osnovnih principa koji karakterišu nove medije. Njegov diskurs je vezan za promene u kulturi koje se dešavaju pod sve snažnijim uticajem informatizacije. Jedan od prvih elemenata na koji on skreće pažnju je **numerička predstava**, jer je su sve stvari koje se dele putem novih medija sačinjene od digitalnih kodova, a kao posledicu toga moguće ih je opisati kroz matematičku funkciju i obrađivati (menjati) algoritmima. Kao drugi princip on ističe **modularnost** ili „fraktalnu strukturu novih medija“, gde se svi elementi medija, kako sadržaja koji se sastoji od piksela, karaktera i slično, tako i celokupne internet mreže koja se sastoji od niza veb stranica, koje se opet sastoje od brojnih drugih medijskih elemenata. Karakteristika modularnosti je da svaki element koji čini jednu celinu može da funkcioniše i odvojeno i potpuno individualno. Zahvaljujući ovim principima omogućena je i **automatizacija** koja podrazumeva mogućnost bar delimično isključivanja ljudskog uticaja na stvaranje nekih medijskih sadržaja i automatizaciju mnogih aktivnosti. Iz istih principa moguć je i četvrti princip **promenljivosti** koji znači da „stvar novih medija nije zauvek utvrđena i nepromenljiva već može postojati u različitim, moguće beskrajnim verzijama“. Kao poslednji princip koji najdublje prodire u kulturnu transformaciju medija nalazi se **transkodiranje** pod kojim Manovič podrazumeva prelazak medija u računarske podatke. Naime on ističe da je ovaj proces, bez presedana u ranijoj istoriji zapravo otvorio prostor za drugačije sagledavanje novih medija koje podrazumeva zajedničku analizu kako iz ugla medija, tako i iz ugla računara. On zapravo razlikuje „kulturni“ i „računarski“ sloj novih medija, pri čemu oni utiču jedan na drugi, odnosno zaključuje da su „komponovani zajedno“. Iz ovoga sledi „nova računarska kultura – spoj ljudskih i računarskih značenja, tradicionalnih načina koje je ljudska kultura koristila da oblikuje svet i računarskih sredstava za njegovo predstavljanje“.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Manovič, L. (2015), *Jezik novih medija*, CLIO, Beograd, str. 88.

Razvojem različitih operativnih sistema (platformi¹⁵⁰) na računarima data je mogućnost korisnicima da sami menjaju i prilagođavaju taj sistem svojim potrebama, a razvojem različitih internet servisa (programa) na tim platformama olakšana je virtuelna komunikacija. Za virtuelno komuniciranje razvijene su i razne posebne „aplikacije“, tj. programi koji pružaju usluge različitog vida komunikacije. Takođe, za samu virtuelnu komunikaciju, presudno je bilo i prelaženje veb stranica koje su u početku omogućavale samo pasivno prenošenje informacija od izvora prema primaocu, na tzv. tehnologiju „Veb 2.0.“¹⁵¹ koja kao kumulativan izraz označava sve promene koje su omogućile korisnicima interneta da budu u interakciji i međusobno komuniciraju i kreiraju sadržaje putem „društvenih medija“ u „virtuelnoj zajednici“. Prelazak na ovaj vid upotrebe interneta redefinisao je i samu komunikaciju i načine interakcije među ljudima u savremenom svetu. Ovo je dovelo do revolucije u komunikaciji zasnovane na konceptu „semiotičke demokratije, odnosno mogućnosti da korisnici proizvode i diseminuju nove sadržaje i učestvuju u javnom kulturnom diskursu“¹⁵². Bukvalno svako ko poseduje odgovarajuću tehnološku opremu i komunikacionu i informacionu pismenost, može da postane kreator, autor i izdavač novih sadržaja. Takođe, medijski sadržaj može postati bilo šta i njega ne moraju da kreiraju eksperti. Ovo je dovelo do toga da u procesu komunikacije učestvuje ogroman broj osoba istovremeno što utiče i na stvaranje samog sadržaja koji je često sastavljen od strane mnogobrojnih učesnika (npr. Wikipedia).

Proces masovnog komuniciranja se drastično promenio što se može zaključiti kroz uporednu analizu većine aspekata procesa masovnog komuniciranja (Tabela 2). Komunikacija je postala istovremeno globalna i personalizovana, a proces je postao dvosmeran u kome i publika može da kreira sadržaje i odgovara i komentariše javno sadržaje koje prima. Nagli razvoj digitalne komunikacije sa veoma diverzifikovanim sadržajem je teže predvideti, a novi medijski učesnici menjaju tradicionalno razumevanje kontrole medija koje nije više jasno definisano uticajem tržišta.

¹⁵⁰ Pod platformom se mogu podrazumevati i podsistemi unutar operativnog sistema, pa se tako i neke kompleksne društvene mreže nazivaju platformama (kao što je Fejsbuk npr.)

¹⁵¹ Termin je prva upotrebila Darsi di Nuči (Darcy DiNucci), 1999. godine. Dostupno na stranici: http://darcy.com/fragmented_future.pdf (datum posete 24. 09. 2017)

¹⁵² Stark (2006)

Tabela 2 - Proces masovnog komuniciranja (Jakubovič, adaptirano od MekKvejla)

STARI	NOVI
Masovna distribucija i prijem	Istovremena globalna i personalizovana distribucija
Jednosmeran	Dvosmeran: publika može da odgovori ili da stvara sadržaj koji će se diseminirati medijima
Asimetričan	Korisnik može da odgovori, reaguje, učestvuje
Nepersonalizovan i anoniman	Pod uticajem individualnog i ličnog
Proračunat i pod uticajem tržišta	Novi učesnici komunikacije menjaju pravila
Standardizovan sadržaj	Veoma diverzifikovan sadržaj

Pored toga, slične promene mogu se uočiti i u analizi publike kod starih i novih medija (Tabela 3). Makar u teoretskom smislu, novi mediji mogu da dosegnu do gotovo apsolutne publike, publika može biti geografski locirana ali i identifikovana po različitim kriterijumima (profesija, pol, nacija, afinitetima i td.). Publika je postala interaktivna, a omogućeno je i lakše targetiranje ciljne grupe. Putem novih medija, publika se može samoorganizovati, mobilisati za akciju, reagovati, komunicirati... Takođe, medijska pismenost je u stalnom porastu, te je publika postala otpornija na manipulaciju i uticaj propagande.

Tabela 3 - Masovna publika (Jakubovič, adaptirano od MekKvejla)

STARA	NOVA
Ogroman broj korisnika	Potpuni opseg – od globalnog do individualnog prijema
Široko rasprostranjena	Mogućnost lociranja omogućava targetiranje jasno određene publike
Bez interakcije, anonimna	Interaktivna i potencijalno personalizovana
Heterogena	Potencijalno homogena
Neorganizovana i pasivna	Sposobna za organizaciju, reakciju, odgovor
Objekat upravljanja ili manipulacije	Medijski pismenija, otporna na propagandu i manipulacije

Imajući u vidu složenost novih medija, njihove specifičnosti i promjenljivost, nailazi se na ozbiljna ograničenja pri pokušaju da se oni precizno klasifikuju. Ipak, neke osnovne odlike novih medija je moguće identifikovati, te tako Snježana Milivojević posebno ističe njihovu konvergentnost, instantnost (istovremenost), mobilnost i interaktivnost.

Budući da su novi mediji na neki način uspjeli u sebe da inkorporiraju sve prethodno razvijene vrste medija **konvergencija** se može istaći kao jedna od osnovnih osobina novih medija. Zbog toga se često u literaturi koristi termin „konvergentni mediji“ koji ističe značaj osobina različitih medija koje su se našle u novom mediju. Konvergentnost podrazumeva „mogućnost prevodivosti medija jednih u druge“, ona „omogućava međusobnu prenosivost sadržaja i njihovo plasiranje na svim medijima“, i svakako je „jedan od ključnih procesa novog medijskog sveta“¹⁵³. Digitalizovanje medijskog sadržaja stvorilo je mogućnost za gotovo neograničenu razmenu i distribuciju na različitim platformama i servisima.

Kao drugu odliku novih medija Snježana Milivojević je istakla instantnost ili **istovremenost**. Pod ovim pojmom ona podrazumeva deljenja poruka mnogih sa mnogima i to „istovremeno dok se događaji odvijaju“¹⁵⁴. To znači da više nije potrebno imati skupu tehnologiju kako bi se događaji i informacije prenosili trenutno sa kraja na kraj sveta, između učesnika koja koristi mobilne telefone i internet konekciju. Sadržaji koji se u novim medijima stvaraju stalno se menjaju ili reinterpetiraju a sve to se odvija sa velikom nepredvidivošću i brzinom. Jako je teško predvideti kako će se neka poruka distribuirati i da li će u tom procesu njeno značenje izmeniti. Budući da su novi mediji tesno vezani za ubrzani razvoj komunikacione tehnologije, kako hardvera, tako i softvera, novi načini komunikacije i razmene informacija se stalno unapređuju tako da je još uvek teško utvrditi na koji način će se taj razvoj dalje odvijati.

Jedna od ključnih karakteristika novih medija je i **mobilitnost**. Imajući u vidu proces globalizacije i eksploziju komunikacionih tehnologija koje su obeležile razvoj novih medija, prirodan smer njihovog razvoja bio je tranzicija na mobilne uređaje kako bi se pristup novim medijima omogućio u svakom trenutku, na svakom mestu. Kako ističe i Snježana

¹⁵³ Milivojević, Snježana (2017), *Šta je novo u novim medijima?*. Reč. 87/33. str. 163.

¹⁵⁴ Ibid. str. 164.

Milivojević „sada ne samo da je moguć mobilni pristup sadržaju, nego je i odnos prema subjektu komunikacije bitno promenjen“... „Publika se ne formira oko medija nego informacije dolaze tamo gde ih svaki korisnik želi“¹⁵⁵. Pored toga, važna osobina novih medija je brisanje granice između personalnog i masovnog, javnog i privatnog komuniciranja. Kao što primećuje i MekKvejl, novi mediji su omogućili unapređivanje komunikacije na apsolutno svim nivoima, od interpersonalnog do masovnog. Pored toga, oni su omogućili da se svi vidovi komunikacije odigravaju simultano. Novi mediji pored toga što mogu da obuhvate publiku iz celog sveta, nezavisno od granica, udaljenosti ili bilo kakvih fizičkih prepreka, (naravno ukoliko postoje tehnički uslovi za prijem signala) mogu da se obraćaju i samo određenoj publici ili da omogućavaju komunikaciju veoma malog broja korisnika.

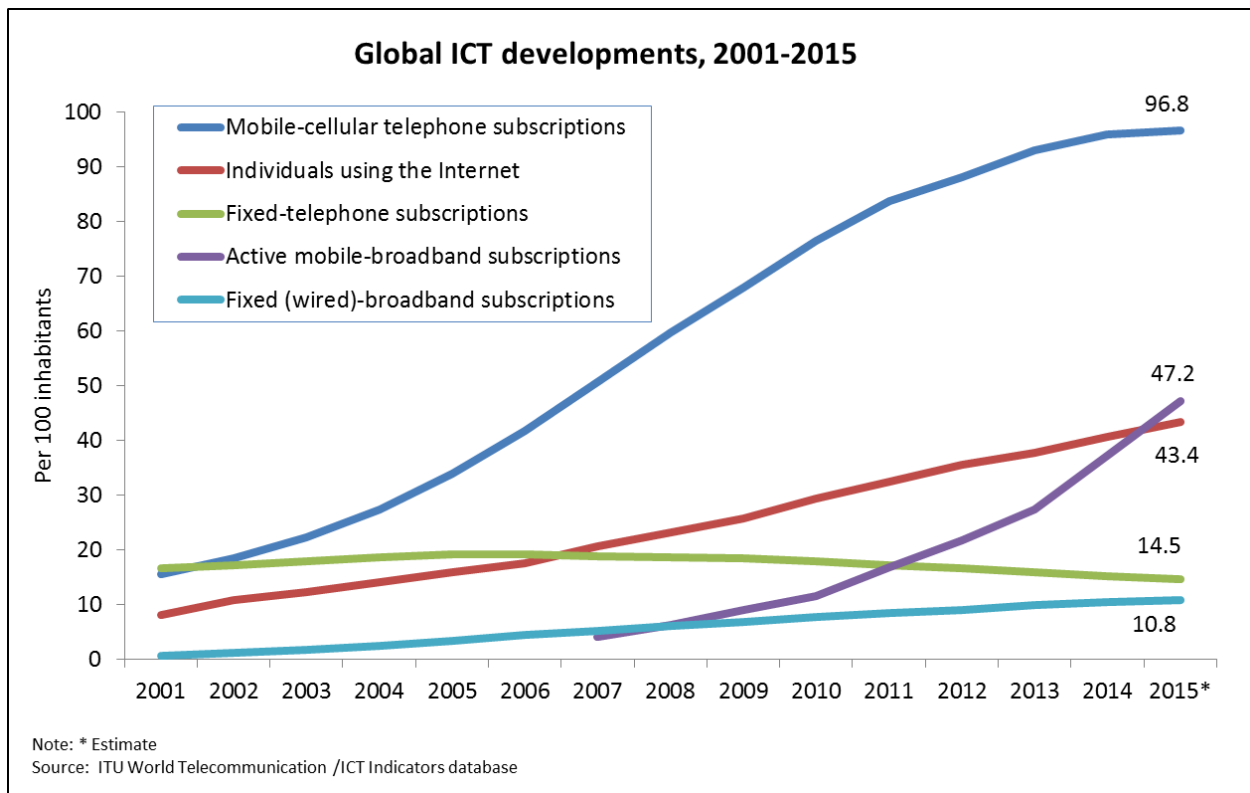
Razvoj internet komuniciranja pobudio je velike nade u potencijale za razvoj demokratije, unapređivanje deliberativnog procesa važnog za stvaranje kvalitetne javne sfere. Ovakva upotreba internet tehnologije u savremenoj komunikaciji nametnula je još nekoliko očiglednih osobina novih medija, pored onih koje navodi Manovič. To je pre svega **interaktivnost** koja je omogućena stvaranjem tehnologije veb2.0. kada je otvorena mogućnost za interaktivno komuniciranje ogromnog broja ljudi, praktično ograničena samo u veoma retkim slučajevima tehničkih ograničenja samog interneta u nekim nedostupnim lokacijama. Ipak, početni optimizam je brzo splasnuo budući da je razvoj internet mreže doneo puno mogućnosti za zloupotrebu, a širenje govora mržnje je samo jedna od njih. Mogućnost interakcije putem interneta je ključna za razumevanje ovog potpuno novog mehanizma komunikacije među ljudima potpuno drugačijih kultura, iz potpuno drugačijih delova sveta, ali i potpuno drugačijeg socijalnog i društvenog statusa. Kao i što medijski teoretičari ističu u pitanju “nije više klasična interaktivnost, recipročna razmena, nego radikalno drugačiji odnos, koji medijski teoretičari definišu kao medijsku participaciju”¹⁵⁶. Novi mediji omogućavaju gotovo neograničeno javno komuniciranje i interakciju masovne publike koju Manuel Kastels naziva “masovno samo-komuniciranje”.

¹⁵⁵ Ibid. str. 165.

¹⁵⁶ Ibid. str. 165.

Ove osnovne osobine novih podrazumevaju i neke druge karakteristike koje se sreću u literaturi, kao što su digitalnost, hipertekstualnost, virtuelnost i simulacija (najčešće u video igrama), ali su oni na neki način već pokriveni kategorijama koje je naveo Manovič. Posebno važna osobina novih medija je njihova umreženost koja je se odnosi kako na sam mrežni sistem u kojem funkcionišu novi mediji, tako i na način na koji konzumenti medijskih sadržaja dalje razmenjuju informacije, komuniciraju i daju sadržajima novo značenje. Ova osobina novih medija oslikava i opštu društvenu interakciju u savremenom svetu koju je Kastels opisao kao „umreženo društvo“.

Ono što se može izdvojiti kao karakteristika novih medijskih praksi proistekla iz ovih osobina novih medija je mogućnost čuvanja anonimnosti. Vešti korisnici novih medija često na veoma lak način mogu da potpuno anonimno postavljaju i razmenjuju sadržaje. Ipak, i ako je anonimnost u priličnoj meri moguća, postala je upitna globalnim sistemom nadzora od strane vlada i tehničkim mogućnostima za praćenje građana. Sa druge strane, mnogi korisnici novih medija ohrabruju se da sami javno objavljuju detalje iz svog svakodnevnog (privatnog) života što otvara brojna pitanja o mogućnostima zloupotrebe takvih podataka. U pitanju je jedna nova „kultura deljenja“. Zapravo, umreženost društva koja je doprinela ogromnom ubrzanju širenja informacija posebno je doprinelo samoinicijativno deljenje i distribuiranje određenih podataka od strane samih korisnika. Mogućnost interakcije i razvoj kompleksnih mrežnih sistema omogućila je da svaki primalac informacije na brz i efikasan način može da postane i potencijalni pošiljalac i distributer. Može se reći da je potreba za povezivanjem, interakcijom i razmenom među ljudima uticala i na ubrzanje i razvoj samih novih medija čiji dalji razvoj je gotovo nemoguće predvideti.

Grafikon 1 - Globalni ICT trendovi 2001-2015 (ITU)

Na grafikonu 1 prikazani su osnovni trendovi u informacionim tehnologijama gde je posebno upadljiv brz rast upotrebe mobilnih telefona koji je dostigao gotovo potpunu globalnu pokrivenost korisnika. Ukupan broj korisnika interneta ima stabilan rast iz godine u godinu, ali je broj korisnika interneta putem mobilnih (smart) telefona i tablet računara u velikom porastu. Trendovi razvoja informaciono-komunikacione tehnologije nagoveštavaju i dalje širenje mreže kako bi se stvorio ideal „totalnog interneta“, odnosno globalne pokrivenosti brzim bežičnim internetom koji bi vremenom postao potpuno besplatan. Pored toga, osim što su medijski sadržaji sa tradicionalnih medijskih uređaja prešli na računarske sisteme, a vrlo brzo na mobilne telefone, oni vrlo brzo postaju deo novih digitalizovanih predmeta za svakodnevnu upotrebu (na primer digitalne naočare, „pametni“ automobili, satovi, ogledala, radni stolovi i slično).

Imajući u vidu brisanje granice između interpersonalnog i masovnog komuniciranja putem interneta, jasno je da i govor mržnje veoma lako prelazi sa interpersonalnog na nivo

masovnog komuniciranja, globalna dostupnost pametnih telefona i drugih uređaja za internet komuniciranje upućuje na direktni uticaj na razmenu svih vrsta poruka, pa tako i na širenje govora mržnje.

Takođe, kada su tehnološke specifičnosti koje je internet doneo u komunikacionu praksu u pitanju, čini se da internet podrazumeva diskusiju koja pre vodi ka fragmentaciji i polarizaciji nego ka globalizaciji, jer samim tim što je ljudima omogućen pristup velikom broju informacija, oni mogu da izaberu da prate samo izvore sa kojima se slažu a da ostale ignorišu. Zapravo, selektivnim pristupom informacijama, moguće je da dolazi samo do ekstremizacije sopstvenih stavova koja na duže staze otežava komunikaciju suprotstavljenih strana.

5.2. Osnovni tipovi internet komuniciranja

Pre nego navedem osnovne vidove komuniciranja i interakcije putem interneta koje su najvažnije kada je širenje govora mržnje u pitanju, potrebno je razjasniti pojmove koji se često sreću u literaturi a tiču se virtuelnog, odnosno „sajber“ prostora. Nastankom interneta jeste nastao jedan potpuno novi vid komunikacije koji je bio potpuno nepoznat do tada. Internet se može smatrati arhetipom „novog medija“ koji je istovremeno medij za masovno i medij za interpersonalno komuniciranje. Sve dotadašnje komunikacione tehnologije zasnivale su se isključivo na transmisiji a ljudska interakcije bila je u priličnoj meri ograničena. Umesto da služi samo prenošenju poruka na daljinu, internet tehnologija je omogućila produbljivanje društvene interakcije kroz stvaranje neke vrste novog virtuelnog prostora u kome se ljudi sreću i uživaju u međusobnoj interakciji. Termin sajber prostor preuzet je vrlo brzo iz književnosti u svakodnevni govor¹⁵⁷ kako bi se objasnio razvoj tehnologije i stvaranja neke vrste novog univerzuma koji služi za ljudsku komunikaciju i interakciju. Ipak, u pitanju nije nikakav paralelni svet koji se može razdvojiti od stvarnosti. Zapravo, vremenom je internet komuniciranje postalo toliko zastupljeno da

¹⁵⁷ Gibson, William (1984), *Neuromancer*, LBC

je ono deo svakodnevnog doživljaja pojedinca i čini sastavni deo ljudske stvarnosti. Virtualni prostor je isto kao i bilo koji drugi društveni prostor čije postojanje zavisi od ljudi koji se u njemu nalaze i komuniciraju. Tako virtualnim prostorima možemo nazvati virtualne lokacije koje koriste internet tehnologiju i koje omogućavaju komunikaciju a mogu imati različit oblik kao što su pričaonice, forumi, blogovi, komentari na internet portalima, programi za instant poruke i slično (tabela 4).

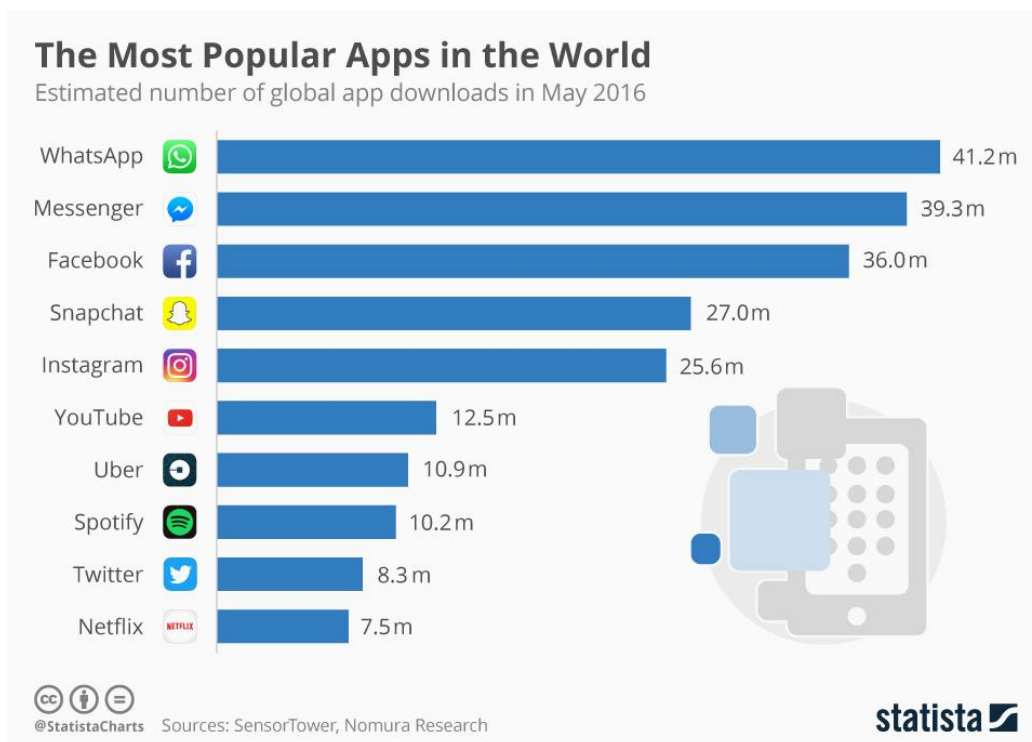
Tabela 4 – Osnovne vrste komuniciranja putem interneta

Tip servisa	Opis	Primer
Elektronska pošta (e-mail)	Razmena poruka putem direktne internet adrese korisnika	Yahoo Mail, Gmail, Outlook
Instant poruke i video/audio poziv (messenger)	Trenutna razmena tekstualnih, audio, video sadržaja	Skype, WhatsUp, Viber
Elektronski bilten (newsletter)	Bilten koji se periodično šalje na unapred pripremljenu listu elektronskih adresa	Većina medijskih kuća, agencija i sl.
Veb stranice, portali	Web stranice sa sadržajem koji je unapred pripremljen od strane urednika. Može biti zatvorena za bilo kakvu povratnu informaciju ili otvorena. Neretko pruža mogućnost komentaranja, diskusije, postavljanje pitanja...	Stranica sa vestima, prezentacije udruženja, organizacije, pojedinci, kompanije itd.
Blog	Veb stranica koja sadrži unose korisnika koji se objavljuju u redovnim intervalima (neka vrsta elektronskog dnevnika)	Blogger
Internet forumi, i stranice za komentare (bulletin board)	Veb stranice na kojima korisnici diskutuju na određene teme	4chan
Viki stranice (kolaborativni formati)	Veb stranice koje omogućavaju korisnicima da kolektivno dodaju, brišu i menjaju sadržaje.	Wikipedia
Stranice sa agregativnim sadržajima	Stranice za deljenje, komentaranje i rangiranje linkova za druge internet stranice	
Podkast (podcast)	Multimedijalne datoteke koje se dele putem interneta za emitovanje putem telefona ili personalnih računara	iTunes, Winamp
Društvene mreže	Stranice koje dozvoljavaju kreiranje i uređivanje sopstvenih profila i razmenu sadržaja	Facebook
Virtualni svetovi	Online virtualno okruženje	Second Life

Platforme za razmenu datoteka	Stranice za razmenu datoteka (prevashodno namenjena interpersonalnoj komunikaciji)	Google Drive
Video igre	Video igre koje putem interneta omogućavaju interakciju više igrača	World of Warcraft, Call of Duty
Pretraživači	Stranice za pretragu drugih stranica po određenim kriterijumima	Google, Bing

U tabeli su dati osnovni vidovi komuniciranja putem interneta koje za ovu priliku nema potrebe detaljno analizirati. U cilju analize kojom se bavi ovo istraživanje bitno je istaći da su novi mediji postali digitalni, mobilni i društveni, te je to okvir u kome će se analizirati i govor mržnje na internetu. Servisi kao što su “klasična” elektronska pošta (email), ili elektronski bilten (koji je i sam neka vrsta prevaziđenog formata koji forsira jednosmernu komunikaciju), kao i instant poruke preko posebnih aplikacija i servisa koje se najčešće koristi u svrhu dvosmerne ili komunikacije u unapred formiranoj grupi neće biti predmet ove analize. Treba ipak imati na umu da su vremenom aplikacije za ćaskanje počele da preuzimaju sve važniju ulogu u transformaciji komunikacije u drugoj dekadi dvadeset prvog veka što se može zaključiti iz niza istraživanja i statističkih podataka o upotrebi interneta u poslednjim godinama¹⁵⁸. One su polako preuzele ulogu društvenih mreža što još jednom ističe upravo važnost platformi za komuniciranje putem interneta. One su uspele da ujedine instant ćaskanje, SMS poruke, telefoniranje i video ćaskanje na mnogo efikasniji način što je značajno ubrzalo i pojeftinilo sve vidove komuniciranja. One omogućavaju i razmenjivanje svih vrsta podataka, ograničene najčešće samo veličinom poruke koju je moguće poslati u jednom programu.

¹⁵⁸ Journalism, Media And Technology Predictions (2016), Reuters Institute Digital News Project. Dostupno na: <http://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Journalism%2C%20media%20and%20technology%20pre%20dictions%202016.pdf> (datum posete 09. 11. 2017)

Grafikon 2 - Lista aplikacija sa najvećim brojem korisnika na svetu (maj 2016)¹⁵⁹

Pojam **pričaonica - soba za ćaskanje** (*chat room*) ili „čet“ se odnosi na bilo koju formu sinhronizovane komunikacije putem masovnih medija u formi razmene poruka u realnom vremenu, i to od veoma jednostavnih programa do grafički veoma razvijenih softverskih okruženja. Ovaj vid komunikacije dugo je imao primat sve do pojave i ekspanzije sofisticiranih društvenih mreža. „Četovanje“, odnosno ćaskanje, naziv je za ovu vrstu komuniciranja i može biti interpersonalno kada u komunikaciji učestvuju samo dve osobe, a može biti i grupno pa čak i masovno. Budući da je prenošenje poruka veoma brzo, komunikacija je direktna, brza i efikasna. U grupnom komuniciranju obično se okupljaju osobe koje dele neko zajedničko interesovanje, često se međusobno poznaju, ili se bar znaju samo kroz čestu komunikaciju u istim „pričaonicama“. Komuniciranje u grupi često može biti veoma sadržajna i dubinska naročito ako se bavi temom koja je od značaj za

¹⁵⁹ Dostupno na stranici: <https://www.statista.com/chart/5055/top-10-apps-in-the-world/> (datum posete 15.06.2016)

grupu. Masovno komuniciranje u pričaonicama može da uključi zaista ogroman broj ljudi koji se najčešće ne poznaju, kvalitet diskusije je na jako niskom nivou, komunikacija je veoma površna i može da služi samo radi pronalaženja istomišljenika i njihovog izdvajanja u posebnu grupu ili prelaska na interpersonalno komuniciranje.

Internet stranice (veb stranice) i internet portali (veb portali) su digitalni dokumenti pogodni za objavljivanje na internetu koje je moguće gledati na ekranu uz pomoć programa za pregledanje takvih sadržaja (*web browser*). Internet stranice obično imaju hipertekst, polja za navigaciju koja vode ka drugim stranama, veze (linkove) ka drugim veb stranicama, a sadrže i fotografije, video zapise itd. Na internetu veb stranica je obično postavljena na nekom udaljenom serveru kojoj se pristupa uz pomoć odgovarajuće internet adrese. Internet portali su nešto kompleksnije stranice koje mogu da nude i uslugu razmene elektronske pošte, vesti, razne informacije iz baza podataka, zabavne sadržaje i slično (*Yahoo!*, *MSN*, itd.). Veb stranice i portali su i dalje jedan od osnovnih načina na koji medijske kuće, kao i bilo koje druge organizacije, kompanije kao i institucije komuniciraju sa javnošću. Ovakav vid predstavljanja publici pogodan je za zvanične institucije jer je sadržaj koji se objavljuje i eventualno razmenjuje putem njihovih platformi u potpunosti pod njihovom kontrolom. Urednik stranice ima mogućnost da čak i one delove stranica koji su otvoreni za komunikaciju i razmenu određenih sadržaja kontroliše i eventualno sprečava objavljivanje onoga što nije u skladu sa uslovima korišćenja. U nekim slučajevima kada su stranice i portali direktno povezani sa društvenom mrežom, uređivanje sadržaja koji se tu razmenjuje postaje posebno zahtevno, pa se mnogi odlučuju da te delove stranica ostave otvorenim. Ovo je posebno važno kada je širenje govora mržnje u pitanju, jer se odgovornost za regulaciju sadržaja prepušta društvenoj mreži koja tu uslugu pruža. Ipak, profesionalne i odgovorne organizacije najčešće dozvoljavaju samo objavljivanje komentara i rasprave učesnika u posebnim delovima koji prolaze kroz proces odobravanja od strane uređivača (moderatora), slično internet forumima.

Internet forum, ili tabla za poruke (*message board*), je internet stranica koja omogućuje diskusiju korisnika u formi postavljanja poruka. Oni se razlikuju od soba za ćaskanje po tome što se poruke čuvaju bar neko izvesno vreme. Takođe, u zavisnosti od podešavanja,

nekada poruka mora biti odobrena od osobe koja moderira stranicu pre nego što se pojavi javno na forumu. Ovo je jedan od prvih načina za diskusiju uz upotrebu internet tehnologije koji se naravno vremenom menjao i razvijao. Internet forumi bili su veoma rasprostranjeni i popularan način za razmenu mišljenja ali i za pronalaženje određenih informacija kao i za razmenu određenih sadržaja, muzike, filmova i slično. Forumi se baziraju na asinhronoj interakciji putem koje učesnici otvaraju različite teme u okviru kojih se individualne poruke vezuju u sinhroni lanac koji se otvara čitanjem najnovije, odnosno poslednje u nizu. Korisnici foruma kreiraju svoje nadimke, ili profile, a anonimnost i ako je moguća se međusobno ne ohrabruje. Zapravo, kada se diskutuje o nekoj temi koja je važna za veći broj učesnika, upravo je međusobno prepoznavanje ono što doprinosi kvalitetu diskusije i kredibilitetu onoga što je iskazano¹⁶⁰. Karakteristično je da mnoge ekstremističke i neonacističke grupe često koriste internet forume za razmenjivanje informacija i sadržaja koje se često mogu kvalifikovati kao govor mržnje (najpoznatiji je primer internet foruma Storm Front i objavljivanje spiska navodnih „Jevreja“ sa njihovim adresama).

Blog odnosno veb-log, je vrsta diskusije ili stranice sa informacijama postavljene na internet mreži koja se sastoji od diskretnih komentara obično postavljenih obrnutim hronološkim redosledom (najnoviji komentari se objavljuju prvi). Do 2009. godine blogovi su bili obično delo pojedinca, povremeno manje grupe ljudi, i najčešće su se bavili samo jednom temom. U skorije vreme, razvili su se blogovi koji su delo više autora, sa tekstovima koje postavlja veliki broj članova i autora, koje uređuje profesionalni urednik (to su blogovi medijskih kuća, univerziteta, organizacija, institucija i sl.). Ovo je specifična forma samoreprezentacije pojedinca u kojoj on objavljuje svoje viđenje nekih događaja ili pojava u društvu. Oni se mogu definisati kao neka vrsta onlajn dnevnika u kojima autori beleže događaje, svoje misli, utiske i osećanja. Značajnu ulogu u blogovima imaju čitaoci, koji mogu da komentarišu blogove, da ih citiraju i preporučuju. Neki autori, kao npr. Petrović izneli su mišljenje da su blogovi najpribližniji Habermasovoj predstavi o javnoj sferi u kojoj se formira javno mnjenje. Takav pristup ipak nije u duhu Habermasove ideje koja se zasniva na interakciji a ne na samoizražavanju koje je osnova bloga, odnosno internet dnevnika.

¹⁶⁰ Petrović, Dalibor (2013). *Politički ekstremizam u syber prostoru Srbije*. Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin. str.15.

Pored toga, popularnost i vidljivost blogova je znatno ograničena. Blogove posećuje veoma uzak krug ljudi i ako je paradoksalno da je možda kvalitet deliberacije i promišljanja o nekoj društvenoj temi najkvalitetniji oni ostaju zatvoreni za neku širu diskusiju. Takođe, budući da su mnogi blogovi na velikim internet portalima novinarskih kuća (tzv. VIP blogovi koje vode poznate javne ličnosti), postavlja se pitanje njihovog uređivanja, cenzure, odnosno novinarske slobode.

Mikro-blog je forma koja se razvila kao specifična vrsta bloga, sa tom razlikom što je korisnicima znatno ograničena veličina podataka koje se mogu postaviti i razmenjivati (rečenice, slike, kratki video klipovi i slično). Verovatno zbog ove vrste razmene manjih podataka, mikroblogovi su postigli veliku popularnost (*Twitter, Tumblr*) a sadržaji koji se na njima razmenjuju variraju od ličnih informacija o svakodnevnom životu do onih koji se bave nekom određenom temom koja privlači istomišljenike, pa do komercijalnih koji kompanijama služe za plasiranje roba i usluga. Uspeh mikroblogova evidentan je i u tome što je to postao legitiman izvor informisanja javnosti, budući da su mnoge javne ličnosti (političari, umetnici, sportisti i drugi) počeli da koriste ovakvu vrstu direktnog obraćanja publici. Mikroblogovi su postali važna platforma za razmenu mišljenja o najrazličitijim temama, a čak su se i mnogi pojedinci proslavili kreirajući originalne i zanimljive komentare na ovakvim platformama dolazeći u poziciju da svojim mišljenjem utiču na javno mnjenje. Ovako dinamično i otvoreno okruženje za brzu razmenu mišljenja mnogo je približnije idealu deliberacije u javnoj sferi nego što je to klasičan blog.

Internet stranice za razmenu video i audio datoteka (*video sharing/hosting services*) funkcionišu najčešće kao digitalne baze ili internet portali koji omogućavaju razmenu audio i video digitalnih datoteka. Neke od ovih stranica omogućavaju razmenu autorizovanih datoteka (npr. muzičkih) po određenoj finansijskoj nadoknadi. Za ovo istraživanje su relevantnije stranice internet servisi koje korisnicima omogućavaju neograničenu razmenu najraznovrsnijih audio i video datoteka (*Youtube, Vimeo* i slično). Sa povećavanjem brzine prenosa podataka internet mrežom, rasla je i količina video i audio podataka koji se razmenjuju ovim putem. Internet radio i internet televizija kao i direktna razmena ovakve vrste datoteka čini ubedljivo najveći deo celokupnog internet protoka na svetu. Slušanje

muzike, gledanje filmova, serija, programa, slušanje radio stanica, sve se polako preselilo na emitovanje putem interneta čineći internet mrežu značajnim kanalom za distribuciju sadržaja koji su se emitovali putem „tradicionalnih“ medija kao što su radio ili televizija.

Video igre su elektronske igre koje podrazumevaju ljudsku interakciju uz pomoć korisničkog pristupa koji generiše vizuelnu predstavu na video uređaju (ekran kompjutera ili mobilnog telefona, ili pak posebnih uređaja poput digitalnih naočara za 3D igre). Video igre mogu biti u dve ili tri dimenzije i vremenom postaju sve kompleksnije a njihova popularnost i ekonomski značaj sve veći.

Posebno važan segment definisanja komunikacije koji se razvio u dvadeset prvom veku kroz upotrebu novih medija su **društvene internet mreže** ili „društveni (socijalni) mediji“ (*social media networks*). Ovi pojmovi su obuhvatili sve prethodne vidove komuniciranja i razmene medijskih sadržaja u digitalnom okruženju kroz upotrebu tehnologije web 2.0. Pod društvenim (socijalnim) medijima se često podrazumevaju svi programi, aplikacije i servisi (usluge) na internetu i mobilnoj telefoniji koji se koriste sa ciljem da se komunikacija pretvori u interaktivni dijalog. Andreas Kaplan i Majkl Haenlejn (*Andreas Kaplan, Michael Haenlein, 2010*) definišu „socijalne medije“ kao „grupu internet aplikacija koje omogućavaju kreiranje i razmenu sadržaja među korisnicima“¹⁶¹. Pod „socijalnim medijima“ mogu se smatrati veoma različite onlajn forme od kojih su neke već pomenute, kao što su internet forumi, blogovi, mikroblogovi, fotografije i slike, video, internet stranice koje omogućavaju dodavanje i menjanje sadržaja i slično.

Kako se najčešće navodi „društvene internet mreže su internet servis, platforma ili stranica koji su usmereni na izgradnju i ostvarivanje društvenih mreža, odnosno društvenih odnosa među ljudima koji dele slična interesovanja ili su uključeni u slične aktivnosti“¹⁶². Zapravo je njihova suština u tome da svaki korisnik prethodno kreira svoj internet „profil“ sa nekim

¹⁶¹ Kaplan, Andreas M.; Michael Haenlein (2010). "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media". Business Horizons 53 (1): str. 59–68. Dostupno na stranici: <http://www.sciencedirect.com/science/article/B6W45-4XFF2S0-1/2/600db1bd6e0c9903c744aaf34b0b12e1> (datum posete: 15.09.2015.)

¹⁶² Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition, history, and scholarship*. Journal of Computer-Mediated Communication, 13(1), article 11. <http://jcmc.indiana.edu/vol13/issue1/boyd.ellison.html> (datum posete: 15.09.2015.)

osnovnim podacima o sebi koje želi da podeli sa drugima. Tek nakon toga obično može da se uđe u interakciju sa drugim članovima mreže, najčešće je moguća razmena poruka, fotografija, pa i glasovnih i video sadržaja, postavljanje najrazličitijih komentara, kreiranje liste kontakata ili korisnika sa sličnim interesovanjima, reagovanje na ono što drugi postavljaju, bilo komentarom ili simbolom koji označava određenu reakciju. Korisnici društvenih mreža mogu da kontrolišu svoju privatnost, tako da od njih samih zavisi koliko će stvarnih činjenica o sebi objaviti javno ili podeliti samo sa određenom grupom drugih korisnika mreže. Takođe, moguće je i kreirati potpuno novi izmišljeni identitet i sačuvati potpuno svoju privatnost. Naravno, društvene mreže su zasnovane na kulturi uzajamnog deljenja i razmene, tako da zatvoreni ili potpuno lažni profili teško da mogu da ostvare značajniji nivo socijalne interakcije sa drugima kao što to mogu oni koji su (makar u izvesnoj meri) istiniti i pravi.

Značaj globalnog uspeha društvenih internet mreža oslikava se i kod Manuela Kastelsa koji savremeno društvo, ili makar jedan njegov deo, naziva „umreženo društvo“, kao jednu novonastalu društvenu strukturu. Prema njemu „mreže su otvorene strukture koje se mogu širiti i stalno uključivati nove članove, sve dok oni mogu funkcionisati unutar mreže, tj. dok dele zajedničke ciljeve i komunikacijske kodove, a njezina struktura se ne narušava promenama niti inovacijama unutar mreže“¹⁶³. On smatra da je mrežna društvena struktura postala dominantna upravo zahvaljujući razvoju informaciono-komunikacionih tehnologija, a da njena efikasnost posledica tri osnovne karakteristike koje su omogućene novim tehnološkim okruženjem: fleksibilnost, skalabilnost i moć opstajanja. Upravo informaciona revolucija, kao nekada industrijalizacija, zajedno sa drugim istorijskim procesima, pokrenula je društvene promene i stvorila novu „mrežnu“ društvenu strukturu. Značaj ovakve teorije društva je i u tome što nudi dinamičan pristup analiziranju društvenih mreža za razliku od ranijih koji su mahom bili vertikalno hijerarhijski ili homogeno-sistematski. Od posebnog je značaja to što nije reč o jednoj mreži već o mnogobrojnim mrežama, koje se prepliću, povezuju i koje kroz svoju interakciju prožimaju i utiču na celokupnu društvenu strukturu. Zbog toga što je u pitanju sistem čije je funkcionisanje vezano za razvoj informaciono-komunikacione tehnologije može se reći da

¹⁶³ Castells, Manuel (1999), *The Information Age: Economy Society and Culture*, str. 470.

model mrežne strukture nije hijerarhijski. Kao što i Kastels navodi: „mreže nemaju centar oko koga gravitiraju već funkcionišu na bazi binarne logike isključenje/uključenje“ te zato „postoje dve osnovne kategorije društvenih aktera, oni koji su umreženi i oni koji su van mreže“.¹⁶⁴

Ova opservacija je sociološki veoma značajna budući da upućuje na nehijerarhijske odnose među akterima koji komuniciraju unutar mreže. Ovde je takođe bitno skrenuti pažnju na Kastelsov zaključak „da su nosioci moći same mreže, ali ne kao neki apstraktni ili mehanički sistemi, već kao ljudi organizovani oko projekata i interesa, povezani bezbrojnim i kompleksnim akcijama, čiji odnosi prevazilaze nešto što bi se moglo zvati savezima i sačinjavaju novu formu subjekata“¹⁶⁵.

Ukoliko se ima u vidu mrežni razvoj društva i potpuna transformacija savremene komunikacione prakse, nesumnjivo je da su internet društvene mreže postale jedna od ključnih platformi za komunikaciju, uključujući marketing, informisanje, politiku, ekonomiju, zabavu, kao i međuljudske odnose i sve drugo. Zapravo, izgleda kao da je celokupna društvena aktivnost na internet društvenim mrežama zasnovana na „kulturi deljenja“. Korisnici društvenih internet mreža stvaraju i dele različite sadržaje i razmenjuju iskustva. Društvene internet mreže kreiraju sami korisnici, na osnovu nekog određenog kriterijuma ili na bazi sopstvenih mreža prijatelja. U tom procesu oni koriste internet platforme ili aplikacije zasnovane na slobodnom komuniciranju, sa različitim vrstama profilisanja (kreiranja sopstvene prezentacije na mreži) i nivoima zaštite privatnosti. Korisnici sami kreiraju, razmenjuju i distribuiraju najrazličitije sadržaje: ideje, misli, fotografije, muziku, dokumente i tako dalje.

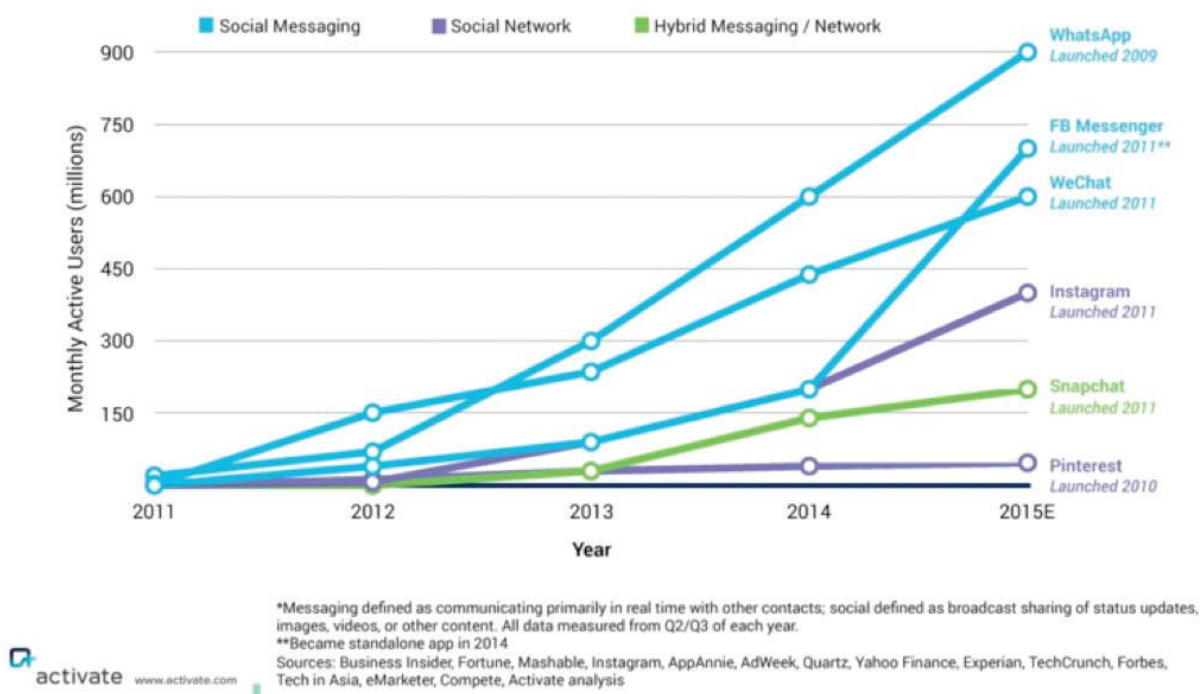
Danas gotovo da nema osobe, organizacije ili udruženja koje nema svoj profil na makar nekoj od društvenih mreža. One u svojoj suštini predstavljaju pojednostavljene internet portale koje je moguće za kratko vreme i na jednostavan način personalizovati i prilagoditi sopstvenim potrebama. One omogućavaju kreiranje javnih i polujavnih profila unutar

¹⁶⁴ Kastels iz Nikolic, P. *“Društvene internet mreže i građanski aktivizam – e-aktivizam”*, magistarska teza, FPN, Beograd, 2013. str. 48.

¹⁶⁵ Castells, M. (2004) *“Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint”*, u Castells M. *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, Northampton, str. 50.

definisanoj veb prostora, kreiranje liste kontakata, njihovo organizovanje, kao i pregledanje sadržaja koje drugi postavljaju, međusobna interakcija i slično.

Iz godine u godinu društvene mreže i aplikacije za razmenu poruka postale su sve značajnije sredstvo za komunikaciju. U 2015. godini Fejsbuk je prvi put dosegao milijardu korisnika u jednom danu, Instagram ima preko 400 miliona, a Tviter 350 miliona aktivnih korisnika mesečno. Na grafikonu 3 prikazan je skok upotrebe nekih društvenih mreža i aplikacija za razmenu poruka samo u poslednjih par godina.

Grafikon 3 – Rast upotrebe društvenih mreža i aplikacija za razmenu poruku (activate.com)

5.3. Govor mržnje na internet servisima i aplikacijama

Široka zastupljenost i značaj koje društvene internet mreže imaju oslikava se i na široku zloupotrebu društvenih mreža, a širenje govora mržnje je jedan od najzastupljenijih

oblika.¹⁶⁶ Neke od karakteristika razvoja interneta koje su pogodovale širenju govora mržnje su svakako njegova globalna dostupnost, anonimnost, interaktivnost i decentralizovana struktura koja izmiče uspešnoj regulaciji. Kao što je već pomenuto, decentralizovana struktura interneta omogućava izbegavanje nacionalnih zakona, tako što se sadržaji smeštaju na servere u drugim zemljama. Neusklađenost međunarodnih propisa olakšava na taj način i slobodno širenje govora mržnje.

Brzina i mogućnost interakcije putem interneta i njegova masovna dostupnost pružaju nebrojeno veliki broj mogućnosti za najrazličitije načine širenja poruka koje se mogu svrstati u govor mržnje. Kao što je internet omogućio ljudima da se povežu i razmenjuju poruke, na isti način je otvorio vrata širenju predrasuda, stereotipa i vređanja na najrazličitijim osnovama. Posebnu pogodnost čini mrežna struktura interneta, koja omogućava razmenu i širenje određenog sadržaja velikom brzinom i na nepredvidive načine. Pogodnost za slobodno objavljivanje poruka čini i određena vrsta autonomije korisnika u kreiranju sadržaja na internetu, ali uz relativnu zaštitu sopstvenog identiteta. Naime, zahvaljujući kreiranju posebnih anonimnih profila na društvenim mrežama ili forumima, ili lažnim nalozima na servisima za razmenu poruka, akteri govora mržnje mogu da se osećaju relativno bezbedno u svom delovanju. Naravno, u posebnim slučajevima definisanim zakonom, moguće je identifikovati korisnika na osnovu njegove jedinstvene IP (Internet protokol) adrese, ali u slučajevima kada je govor mržnje u pitanju, to se ne dešava često.

Kao posebna pogodnost za aktere govora mržnje, internet je pružio stvaranje neke vrste virtuelnog hiper prostora u kojem je postalo mnogo lakše širiti poruke koje se mogu

¹⁶⁶ U akademskim izvorima govor mržnje na internetu je privukao dosta pažnje (Spiegel, 1999; Eichhoh, 2001; Leets, 2001; Nemes, 2002; Duffy, 2003; Brenner, 2007; Reed, 2009; Perry & Olsson, 2009; Harris, 2009; Commaerts, 2009; Erjavec & Kovavic, 2012; Eltis, 2012; Simpson, 2013). Neki istraživači su čak i pre pojave društvenih mreža prognozirali da će internet poslužiti kao važna platforma za sve one koji žele da šire mržnju, pa čak i da doprinese širenju rasizma i netrpeljivosti. U brojnim istraživanjima je pokazano kako ekstremne grupacije putem interneta uspevaju da nađu bezbedan prostor za slobodno širenje i razmenu svojih stavova (po sličnom principu kao i aktivistička zajednica). Postoji koncenzus da internet olakšava širenje govora mržnje.

Detaljnije o ovim istraživanjima dostupno na:

https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjPpeGK-JzMAhUCMZoKHYKFC1sQFggvMAM&url=https%3A%2F%2Fthesis.eur.nl%2Fpub%2F17740%2FChristoforou.pdf&usg=AFQjCNHJQqWlhbToiTs_I7MvBHon60MGCQ&sig2=dA-A9JUT0vh1aE2d_kDfTQ (datum posete: 15.05.2017)

svrstati u govor mržnje, i na taj način mobilisati istomišljenike i eventualno se organizovati sa nekim posebnim ciljem. Linija razgraničenja govora mržnje u komunikaciji putem interneta od one na ulicama je veoma tanka, što predstavlja ozbiljno bezbednostno pitanje za demokratske institucije države.

Govor mržnje putem interneta može se pojaviti u najraznovrsnijim oblicima u svim vidovima društvene interakcije. Kada su u pitanju različiti tipovi komuniciranja putem interneta na kojima se pojavljuje govor mržnje, i ako se oni jako brzo menjaju i prilagođavaju novim okolnostima koje su determinisane razvojem tehnologije koja konstantno unapređuje oblike komuniciranja, ipak se mogu razlikovati oni koji su najzastupljeniji . U Tabeli 5, kao i u objašnjenju koje sledi, navedeni su načini na koji se govor mržnje kao „stari“ sadržaj širi putem „novih medija“ i kako mu se pristupa u tom novom „digitalnom“ okruženju.

Tabela 5 – Najčešći tipovi internet servisa koji se mogu koristiti za širenje govora mržnje

Tip servisa	Opis	Primer
Elektronska pošta (e-mail)	Razmena poruka putem direktne internet adrese korisnika	Zatrpavanje inboksna žrtve porukama mržnje (internet bullying), najčešće prema srednjoškolicima i prema istaknutim ličnostima.
Instant poruke i video/audio poziv (messenger)	Trenutna razmena tekstualnih, audio, video sadržaja	Govor mržnje u interpersonalnoj komunikaciji (internet bullying) ovim putem zbog prirode ovakvih platformi nije uobičajen, ali je zato češći u okviru grupnog časkanja.
Veb stranice, portali	Veb stranice sa sadržajem koji je unapred pripremljen od strane urednika. Može biti zatvorena za bilo kakvu povratnu informaciju ili otvorena. Neretko pruža mogućnost komentarisanja, diskusije, postavljanje pitanja i slično.	Stranice koje same objavljuju sadržaje koji šire govor mržnje ili dozvoljavati posetiocima da objavljuju svoje komentare u kojima je sadržan govor mržnje.
Blog i mikroblog	Veb stranica koja sadrži unose korisnika koji se objavljuju u redovnim intervalima (neka vrsta elektronskog dnevnika)	Individualni blogovi putem kojih osobe sa ekstremističkim stavovima šire govor mržnje. Mikroblog je najzastupljenija forma koji i pored ograničenosti dužine unosa izaziva najviše pažnje i masovnog efekta. (Twitter)
Internet forumi	Veb stranice na kojima korisnici	Forum ekstremističkih organizacija ili

	diskutuju na određene teme	individualni govor mržnje korisnika foruma. (Stormfront koja ima sekciju i na srpskom jeziku)
Viki stranice (kolaborativni formati)	Veb stranice koje omogućavaju korisnicima da kolektivno dodaju, brišu i menjaju sadržaje.	I ako postoje sukobljena mišljenja oko nekih tema i ličnosti, govor mržnje se može pojaviti ali zahvaljujući efikasnom delovanju zajednice koja je posvećena ovoj formi retko se duže zadrži na ovim stranama. Wikipedia
Društvene mreže	Stranice koje dozvoljavaju kreiranje i uređivanje sopstvenih profila i razmenu sadržaja	Kao kompleksna forma komunikacije dozvoljava širok aspekt širenja govora mržnje koji obuhvata skoro sve vrste komuniciranja i distribuiranja medijskih sadržaja. (Facebook)
Audio i video klipovi	Audio i video datoteke sa snimljenim sadržajem u formi filma, muzike, montaže, tonskog i video zapisa.	Distribucija audio i video sadržaja koji često mogu biti promocija govora mržnje. (Youtube)
Video igre	Video igre koje je putem interneta omogućavaju interakciju različitih igrača	Igre koje sadrže govor mržnje ili omogućavaju razmenu govora mržnje među igračima. (Call of Duty)
Automatizovane, robotizovane aktivnosti	Hakerski osmišljeni napadi različitog i nepredvidivog tipa	Zlonamerno automatizovano obaranje veb stranica, uklanjanje sadržaja, slanja i postavljanja neželjenih sadržaja na tuđim profilima.

Navedeni internet servisi i aplikacije se mogu grubo podeliti na dve osnovne grupe na osnovu broja učesnika u komunikaciji i dalekosežnosti, odnosno ukupnom uticaju koji govor mržnje može imati kada se emituje putem njih, kao i prema stepenu interaktivnosti i viralnosti.

U prvu grupu mogu se svrstati komunikacioni servisi koji omogućavaju uglavnom komuniciranje između dve osobe ili grupe koja je unapred određena, ali čiji identitet je najčešće poznat i čiji broj nikada nije toliki da se može govoriti o masovnoj komunikaciji. Takođe, uticaj govora mržnje je znatno ograničen na osobe koja su direktni učesnici u komunikaciji, odnosno svojevajno su uključeni u takav vid komunikacije. Tu se mogu svrstati elektronska pošta, sobe za ćaskanje, aplikacije za brzu razmenu poruka i internet forumi.

Razmena poruka koje sadrže govor mržnje može biti ili putem regularnih elektronskih poruka (e-mail), sms porukama na mobilnom telefonu, u direktnoj komunikaciji uz pomoć određenog programa, aplikacije ili portala koji omogućava trenutnu razmenu poruka, uključujući video i audio poruke. Govor mržnje koji se najčešće distribuira na ovaj način direktno utiče na osobu kojoj je upućen, žrtva je napadnuta samo na osnovu nekog svog ličnog svojstva a akter je individua koja je motivisana emocijom mržnje i netrpeljivosti koju je najčešće moguće identifikovati. Kada je ćaskanje (*chat*) u pitanju, instant poruke i video/audio poziv (*messenger*), odnosno sobe za ćaskanje ili pričaonice, one mogu da okupe istomišljenike koji dele mržnju prema izvesnoj grupi. Na takvim mestima oni mogu međusobno da razmenjuju mišljenja, ili da se obruše na nekog pojedinca koga identifikuju kao pretnju. Ipak ovakvo dejstvo govora mržnje je dosta ograničeno jer te poruke najčešće ne ostaju trajno zabeležene, a potencijalne žrtve same ne ulaze u pričaonice koje nisu u njihovoj interesnoj sferi. Internet forumi su jedan od važnih mesta za razmenu sadržaja koji se mogu kvalifikovati kao govor mržnje. Budući da okupljaju veliki broj istomišljenika koji su spremni da šire govor mržnje, bitno je što je veliki deo ove komunikacije sačuvan na internetu i javno dostupan (ponekad svima, ponekad samo članovima), i pored postojanja izvesne moderacije sadržaja. Kao sredstvo za širenje govora mržnje posebno se ističe internet servis 4chan, koji je u stvari internet stranica u formi table za komentare (bulletin board) koja ne zahteva registraciju korisnika i na kojoj je moguće potpuno anonimno objavljivati sadržaje, koji su često rasistički, uvredljivi, i čak se mogu smatrati ekstremnim govorom mržnje.¹⁶⁷ Zajedničko za sve ove servise, kada je govor mržnje u pitanju, je to što je njihova publika ograničena najčešće na određenu grupu ili pojedince koju su istomišljenici i koji podržavaju i ojačavaju sopstvene stereotipe prema drugima, čija je motivacija da podele sa drugima stavove za koje očekuju da će dobiti odobrenje i razumevanje, a ukoliko targetiraju neku određenu grupu ili individuu svojim govorom to je najčešće u relativno ograničenom obimu koji utiče ili direktno na određenu osobu kojoj upućen ili na grupu istomišljenika koji i onako već imaju slične stavove.

¹⁶⁷ Podstranica 4chan/pol (što je skraćena za političku nekorektnost) je posebno ozloglašena po širenju govora mržnje i količini uvredljivog sadržaja kako prema javnim ličnostima tako i prema pripadnicima raznih manjina (verskih, seksualnih, nacionalnih i sl.)

U drugu grupu servisa mogu se svrstati oni koji imaju mogućnost dosezanja do mnogo šire publike i neku vrstu masovne komunikacije u kojoj govor mržnje može da se raširi do nepredvidivih okvira i da tako ima mnogo širi i značajniji uticaj. Tu spadaju internet stranice, internet portali, razne internet društvene mreže, blogovi i mikroblogovi, kako i onlajn video igre i svi dugi internet servisi koju omogućavaju slobodnu interakciju između registrovanih ili neregistrovanih korisnika, objavljivanje različitih sadržaja, (audio, video ili tekstualnih) koju se mogu smatrati govorom mržnje i koji zahvaljujući tehnologiji mogu da se razmenjuju u gotovo neograničenom obliku i šire viralno kroz najšire slojeve internet korisnika. Uticaj takvog govora mržnje je potencijalno mnogo opasniji jer može imati uticaj na mnogo širu populaciju i na taj način snažnije uticati i na formiranje javnog mnjenja.

Kada su u pitanju stranice i portali koji su prepoznatljive po tome što pretežno objavljuju sadržaje koji se mogu kvalifikovati kao govor mržnje, često se nailazi na termin „hejt sajтови“ (stranice mržnje). U pitanju su najčešće ekstremno desničarski portali koji ustupaju prostor za objavljivanje tekstova, raznih analiza, komentara, videa, slika i sličnih sadržaja sa isključivim ciljem i namerom da neku grupu predstave u negativnom svetlu i da šire govor mržnje prema njima. Čest problem sa ovim portalima je taj što se njihov „hosting“ odnosno mesto na kojem su registrovani, nalazi negde u inostranstvu, što ih čini nedostupnim za lokalno zakonodavstvo. Takođe, vlasnici ovakvih stranica su često i sami skriveni i teško je identifikovati ih i eventualno prijaviti ili procesuirati zbog širenja govora mržnje¹⁶⁸. Kao posebno važan oblik širenja govora mržnje ističu se komentari koje je moguće ostaviti na većini informativnih internet stranica. I ako postoji izvesno uređivanje u većini značajnijih portala, često se provlače komentari koji mogu da spadaju u govor mržnje¹⁶⁹. Posebno se ipak ističu portali koji dozvoljavaju komentare bez ikakve kontrole što na izvestan način znači da uredništvo odobrava širenje ovakvih stavova¹⁷⁰.

Blogovi, budući da su neka vrsta dnevnika određenih osoba, mogu da sadrže govor mržnje. To je ipak najčešći slučaj sa određenim ekstremno desničarskim internet stranicama koje

¹⁶⁸ primer ovakvih portala su stranice www.crveneberetke.com, www.srb-akcija.org i slično.

¹⁶⁹ Zato ne iznenadjuje veliki broj prijava govora mržnje koji se upravo pojavio na stranicama Blica, Kurira, Informera i drugih.

¹⁷⁰ stranica www.sandzak.info

omogućavaju određenim autorima da objavljuju svoje blogove u kojima analiziraju određenu grupu obojenu stereotipima i predrasudama, šireći diskriminaciju prema toj grupi, strah i paniku, targetirajući pojedince i grupe kao neprijatelje samo na osnovu nekog njihovog svojstva (najčešće verskoj i nacionalnoj pripadnosti); Kada su u pitanju mikroblogovi (kao *Twitter*), širenje govora mržnje je mnogo zastupljenije zbog kratke forme i lakoće širenja takvog sadržaja. Ipak, postavljanje raznih sadržaja koji spadaju u govor mržnje na različitim društvenim internet mrežama čini se najzastupljenije. Na „zidovima“ profila ili stranicama korisnik ili neko drugi, može da postavi link ka nekom sadržaju, ili može sam da napiše neku informaciju, objavi fotografiju ili video kojima upućuje poruku mržnje. Ovaj oblik širenja govora mržnje jako je rasprostranjen i nekada je veoma teško pratiti ga zbog brojnosti stranica, profila, komentara i raznovrsnog sadržaja na kojima se može pojaviti. Problem koji se takođe nameće jeste veliki broj učesnika u komunikaciji koji ponekad samo označe sadržaj kao nešto što im se dopada („lajkuju“). Na društvenim mrežama često se osnivaju i grupe koje su sastavljene samo na osnovu zajedničke mržnje prema nekom pojedincu ili grupi. Ove grupe imaju za cilj da prikupe što više članova koje spajaju zajednička interesovanja i dele slične stavove mržnju kao bi međusobno razmenjivali uvredljive, preteće i diskriminatorne sadržaje prema zajedničkom „neprijatelju“. Ovakve grupe obično nije toliko teško ugasiti, budući da društvene internet mreže često omogućavaju prijavljivanje ovakvih grupa i blokiranje njihovog rada. Zato ovakve stranice i ako ponekad privuku veliki broj članova za kratko vreme, vrlo brzo prestaju sa postojanjem. Problem je njihovo često ponovno otvaranje, sa različitim imenom, ali sa najčešće istim učesnicima i sadržajima. Kreiranje „događaja“ (*event*) je veoma jednostavno na društvenim internet mrežama jer omogućava korisnicima da pozovu svoje prijatelje na neki događaj sa detaljima o mestu, vremenu i sadržaju, a pozvanima omogućava da selektuju odgovor da li će učestvovati ili ne. Događaji mogu biti javni i privatni u zavisnosti od želje kreatora. Muzika i video klipovi koji se razmenjuju putem interneta takođe mogu da sadrže govor mržnje¹⁷¹. Takođe, postoje brojni primeri onlajn igara koje za cilj imaju eliminaciju protivnika na osnovu rasnog suprematizma,

¹⁷¹ Youtube portal koji je jedan od najvećih servisa za objavljivanje video sadržaja poseduje Uslove korišćenja koji sprečavaju objavljivanje rasističkih i nasilnih sadržaja, ali zbog obima korisnika i sadržaja, anonimnosti korisnika a možda i zbog nedostatka volje za odlučnijim reagovanjem, postavljanje ovakvih sadržaja je vrlo lako i dostupno širokom broju korisnika.

antisemitizma i slično, uz upotrebu uvredljivih sadržaja koji pozivaju na nasilje i mržnju prema manjinama. U samim video igrama su često zastupljeni rodni stereotipi, patrijarhalne norme, kultura muške dominacije i ekskluzije ili stereotipizirane reprezentacije žena. Oštar rečnik i izražena agresija plodno su tlo za širenje govora mržnje na ovakvim platformama.

Kada su tehnološke specifičnosti koje je internet doneo u komunikacionu praksu u pitanju, čini se da internet podrazumeva diskusiju koja pre vodi ka fragmentaciji i polarizaciji nego ka globalizaciji, jer samim tim što je ljudima omogućen pristup velikom broju informacija, oni mogu da izaberu da prate samo izvore sa kojima se slažu a da ostale ignorišu. Zapravo, selektivnim pristupom informacijama, moguće je da dolazi samo do ekstremizacije sopstvenih stavova koja na duže staze otežava komunikaciju suprotstavljenih strana.

5.4. Tehnološke mogućnosti za suzbijanje govora mržnje

Najzad, bitno je istaći da sama tehnologija omogućava izvesnu kontrolu govora mržnje kroz posebne softvere koji bi mogli da prepoznaju takve sadržaje i automatski ih uklanjali. Tu spadaju razni filteri i automatska moderacija, koji mogu automatski da blokiraju određene reči koje se smatraju uvredljivim. Ipak, ova vrsta softvera teško da može da prepozna ponekad suptilne i indirektne poruke, kao ni poruke koje su, na primer, u formatu slike¹⁷².

Opasnost koju tehnologija ima za govor mržnje jednaka je i opasnosti koju ima kada je u pitanju sloboda govora na internetu. Zapravo, teško je utvrditi granice u kojima neko ima pravo da interveniše u slobodu govora a da se na taj način ne omogući cenzura, kao što je u određenim slučajevima problematično i nadgledanje privatnog komuniciranja.

Razmatrajući tehnološke specifičnosti interneta kao platforme za širenje govora mržnje, čini se da je veoma važna i potencijalno efikasnija upravo tehnologija kada je borba protiv

¹⁷² 'Spell-check for hate' needed, says Google's Schmidt:
<http://www.bbc.com/news/technology-35035087>, (datum posete: 20.02.2016)

ovakvih pojava u pitanju. Naime, imajući u vidu probleme shvatanja i definisanja govora mržnje, razlike u pravnim normama koje regulišu govor mržnje u različitim zemljama, kompleksnost komuniciranja putem interneta koja čini praćenje ovakvih sadržaja izuzetno zahtevnim i gotovo nemogućim, neophodno je razviti dodatne mehanizme i resurse koji bi se pokazali efektivnijim. Foksmen i Volf (*Foxman and Wolf*) koji se na neki način zalažu za uvođenje jasnije pravne regulative govora mržnje u SAD, smatraju upravo da su neki mehanizmi mnogo efikasniji u borbi protiv govora mržnje. Oni ističu važnost kompanija koje omogućavaju i upravljaju komuniciranjem putem interneta i koje zapravo profitiraju od toga (tzv. gejtkiperi). Tu spadaju kompanije koje omogućavaju tzv. hosting, odnosno obezbeđuju platformu i prostor na kojima se postavljaju internet stranice, zatim kompanije koje omogućavaju sam internet protok te na direktan način omogućavaju internet komuniciranje, vlasnici internet pretraživača i najvećih društvenih mreža. Njihov uticaj na same korisnike je daleko direktniji i dalekosežniji nego uticaj koji može da ima bilo koja vlada na svetu. U grupu intermedijatora u komuniciranju svakako spadaju i vlasnici internet portala i najraznovrsnijih mobilnih aplikacija za komuniciranje, koji su pod velikim pritiskom da uzmu aktivnog učešća u restrikciji širenja govora mržnje putem neke vrste automatizovane selekcije i moderacije sadržaja. Ipak, do sada se nije došlo do saglasnosti o tome na koji način je moguće to tehnički efikasno sprovesti¹⁷³ (pravna problematika detaljnije je obrađena u poglavlju o regulaciji).

I ako je najveći broj ovakvih kompanija smešten u SAD gde se zahvaljujući zaštiti slobode govora ovakve kompanije često kriju od odgovornosti za upotrebu njihovih „proizvoda“ za širenje mržnje, svojom strožom politikom prema ovakvim sadržajima mogli bi biti daleko efikasniji u suzbijanju govora mržnje na internetu. U dosadašnjoj praksi, zabrana određenih sadržaja postojala je samo u ekstremnim slučajevima širenja nasilja ili opasnosti od nasilja, gde su ovakve kompanije prepoznale da bi imale veće štete nego koristi da nastave da štite slobodu izražavanja. Tako je, na primer, Google ipak pristao da limitira određene sadržaje samo u nekim muslimanskim zemljama, za koje je muslimansko stanovništvo smatralo da

¹⁷³ Paris attacks: Silicon Valley in crosshairs over encryption, <http://www.bbc.com/news/technology-34855462> (datum posete: 11.02.2017)

su uvredljive za islam¹⁷⁴. Takođe, dosta kontroverze je izazvala i obaveza Gugla proistekla iz sudske odluke da briše određene sadržaje nakon nekog vremena za koje neko lice smatra da su irelevantni i štetni, tzv. „pravo na zaborav“.

Naime, strožijim i čvršćim pravilima za korišćenje društvenih mreža, postavljanja sadržaja na internet stranicama i objava koje bi se mogle karakterisati kao opasan govor mržnje, sigurno bi se obeshrabrili različiti ekstremisti ili obični građani koji potencijalno mogu da padnu u iskušenje da ovakve sadržaje dele. Naravno, tehnologija daje i mogućnost moderacije sadržaja od strane osoba zaduženih za to, ili čak i od strane samih korisnika, odnosno drugih učesnika u komunikaciji, a najčešće je omogućena funkcija direktnog prijavljivanja neadekvatnog sadržaja ili nekog učesnika u komuniciranju zbog neprimerenog sadržaja ili poruka koje objavljuje što dalje može dovesti do izvesnih sankcija, najčešće blokiranja određene stranice, sadržaja ili korisnika. Ove mere ne mogu biti permanentne jer isti korisnik može da kreira novi profil sa drugim imenom gde će ceo proces pokrenuti iz početka.

Takođe kao dodatni korektivni mehanizam postoji mogućnost „protiv govora“ (*counter-speech*), odnosno, aktivnije uključivanje građana u zaštitu demokratskih vrednosti i ljudskih prava, suočavanje internet zajednice sa individuama i grupama koje šire mržnju, prijavljivanje štetnih sadržaja i stranica. To podrazumeva postojanje aktivnog građanina, koji ako su brojni, jedini mogu da na efikasan način utiču na suzbijanje govora mržnje. Ovo podrazumeva volontersko delovanje zainteresovanih, ali ovakav vid delovanja u neuhvatljivom komuniciranju putem interneta može da bude daleko efikasnije nego bilo koja norma ili regulativa.

U vreme širenja kompjuterske pismenosti, imajući u vidu da pretežno mladi koriste internet kao sredstvo komunikacije, snažniju ulogu bi mogao da zauzme obrazovni sistem i pruži učenicima informacije i smernice za komuniciranje putem interneta u kojem ne bi upadali u zamku širenja govora mržnje. Komunikacija putem interneta je dvosmeran proces i zahteva odgovornost svih učesnika za ono što postavljaju i objavljuju. Širenje

¹⁷⁴ slučaj videa „Nevinost muslimana“ koji je bio povod za napad na američku ambasadu u Libiji (11. 09. 2012.)

znanja o tome kakva vrsta govora se može smatrati nepoželjnom u komunikaciji, kakva vrsta sadržaja se može smatrati uvredljivim i ponižavajućim za određene osjetljive manjinske grupe stanovništva, opasnosti koje ovakvo ponašanje može da nosi sa sobom od produbljanja netrpeljivosti do ekstremizacije i eskalacije fizičkog nasilja, sve su to teme sa kojima bi trebalo edukovati javnost sa ciljem da se senzibilize na upotrebu politički korektnog i civilizovanog govora i ponašanja u „informacionoj eri“.

Suština uticaja tehnološkog razvoja i informaciono-komunikacione revolucije na širenje govora mržnje je u tome, što je došlo do globalnog širenja komunikacije na svim nivoima, što je donekle objašnjeno i kroz analizu mrežnog komuniciranja. Stovoren je jedan potpuno novi ambijent u kojem se komunikacioni proces odvija i u kome su pravila komuniciranja donekle izmjenjena. Medijsko okruženje se modifikovalo a od presudnog značaja koje su novi mediji doneli u komunikaciju su konvergentnost, instantnost (istovremenost), mobilnost i interaktivnost. Kao i za sve vidove komuniciranja putem interneta, ove osobine novih medija pokazale su se pogodnim i za gotovo nesmetano širenje govora mržnje. Mogućnosti za gotovo momentalno emitovanje poruke koja sadrži govor mržnje, koja se putem mreže distribuira na vrlo nepredvidiv, ali svakako veliki krug drugih korisnika/ca, mogućnost dostupnosti na mobilnim uređajima, sve to utiče na lakše i efikasnije širenje govora mržnje. Takođe, interaktivnost je doprinela povezivanju i komuniciranju ogromnog broja ljudi, ali je mogućnost interakcije i opasnost jer doprinosi razmeni poruka koje sadrže govor mržnje i potencijalno utiču na dodatnu ekstremizaciju učesnika u komunikaciji.

Tehnologija je omogućila brže i nesmetano širenje svih poruka, pa tako i govora mržnje, što je posebno problematično ako se ima u vidu da su najčešće mladi ti koji se pretežno oslanjaju na komunikaciju putem interneta. Brzina širenja govora mržnje i njihov nepredvidiv tok putem novih medija, svakako su dodatna pretnja i potencijalna opasnost na osjetljive međuljudske odnose, i ne trebaju se zanemarivati. Tehnologija je svakako pružila jedno novo okruženje za komuniciranje, i budući da se komunikacione tehnologije i dalje ubrzano razvijaju, sistem širenja poruka, komuniciranja ali i suzbijanja nepoželjnih pojava kakva je govor mržnje, sigurno će se i dalje menjati u skorijoj budućnosti.

6. Društveni i kulturni kontekst govora mržnje na internetu

Jedna od osnovnih hipoteza ove disertacije bila je da govor mržnje na internetu može biti opasan katalizator predrasuda, mobilizirajući faktor za pokretanje nasilnih aktivnosti i agresije prema pojedincima ili grupi, stvarajući virtuelni prostor ili zajednicu u kojoj je koherentni faktor emocija mržnje prema drugima.

U tom smislu analiziran je socio-kulturni kontekst u kojem govor mržnje nastaje kao i kulturne specifičnosti društvene sredine u kojoj se javlja. Istorijska pozadina, ispunjena ratnim sukobima i dugim periodom etničkih tenzija, mesto je iz koga se crpu narativi koji osnažuju stereotipe i netoleranciju među različitim etničkim grupama. Različite religije, različiti jezici, običaji i kultura, različit nivo ekonomskog razvoja, različita politička tradicija, faktori su koji podstiču međuetničku distancu i povoljno utiču na jačanje diskriminacije i širenje govora mržnje. Jedan od ključnih faktora koji motivišu na govor mržnje su stereotipi i predrasude koji se neguju prema pripadnicima drugih naroda, ali i prema pripadnicima svih drugačijih grupa od one koja je u društvu dominantna.

U specifičnom društvenom kontekstu razvija se i specifičan diskurs koji targetira određene grupe a akteri koji šire ovakve poruke su takođe specifični. Globalni kontekst internet komuniciranja otvara prostor za širok dijapazon uticaja i razmene poruka na globalnom – lokalnom nivou, brzinu, mobilnost i interakciju, što je sve značajna razlika u odnosu na tradicionalne medije. U analizi aktera koji učestvuju u govoru mržnje mogu se konsultovati različite sociološke studije, ali u nedostatku dovoljno kvantitativnih podataka, fokus ove analize bio je na onima koja su ključna za razumevanje najizraženijih problema kada je ova tema u pitanju.

U osnovi svake ekstremističke ideologije jeste netrpeljivost, netolerancija, a to znači nesposobnost podnošenja različitog uverenja, mišljenja ili ponašanja. Ekstremisti smatraju

da moraju voditi beskompromisnu borbu protiv svakog različitog načina delovanja, gledišta ili uverenja, proganjajući ga sve do potpunog uništenja.

U pitanju je nepodnošenje odstupanja od prihvaćenih konvencija i standarda, koje ide čak i do užasavanja od svakog vida različitosti. Ove osobine su veoma jasno prepoznatljive u komunikaciji putem interneta koja se može kvalifikovati kao govor mržnje. Naime, akteri govora mržnje najčešće se obrušavaju na sve neistomišljenike potpunom isključivošću trudeći se da ih učutkaju ili fanatično negirajući svaki kontra-argument, uporno šireći svoje uverenje i istovremeno rigidno odbacujući svakog ko i najmanje sumnja u njih. Entoni Gidens (*Anthony Giddens*) je ukazivao da samo dijalog sa neistomišljenikom može da zameni nasilje u savremenom heterogenom, multikulturalnom društvu, u “svetu postojanih kulturnih različitosti”, ali je pitanje da li je savremeni način komuniciranja putem interneta stvorio mesto na kome takav dijalog može da se odvija. Postavlja se pitanje da li razumna i obrazložena rasprava sa osobama koje imaju ekstremističke stavove može da dovede do smirivanja strasti i ublažavanja ekstremnih stavova. Pojedine inicijative na globalnom i lokalnom nivou (kao što je kampanje Saveta Evrope, npr.) koje se fokusiraju na kreiranje “kontranarativa” odnosno „alternativnog narativa“ nisu se pokazale delotvornim, što ne iznenađuje budući da je izuzetno teško takmičiti se sa narativnom koji koriste ekstremisti. Populistički rečnik i narativ u kome se poziva na “opstanak nacije”, “zaštitu porodice”, “rat”, “tradicionalne vrednosti”, “svetsku zaveru”, “pobedu” i slično, mnogo je privlačniji nego kontranarativ u kome se poziva na zaštitu ljudskih prava i promociju građanskih vrednosti. Jednostavno takve teme same po sebi nisu dovoljno privlačne prosečnoj publici, teško mogu da se “prodaju”, ne izazivaju dovoljno snažnu emotivnu reakciju i ne igraju na duboko ukorenjene predrasude i stereotipe koje određene osobe mogu da imaju u sebi.

Jedna od osnovnih karakteristika ekstremističkih stanovišta su snažni stereotipi i predrasude prema svemu drugom i drugačijem. Stereotipi se najčešće definišu kao neosnovano verovanje da su svi ljudi ili predmeti potpuno identični, na osnovu samo određenih specifičnih karakteristika (vera, nacija, pol i slično). Ovaj termin u savremenom značenju prvi je opisao Valter Lipman (*Walter Lippman*). On je smatrao da su stereotipi

veoma pojednostavljen pogled na svet koji mnogim ljudima olakšava shvatanje različitih pojava. Oni ne moraju nužno biti negativni, ali nisu utemeljeni na objektivnim činocima. Stereotipi su „slike u glavi“ o nekoj grupi, kategoriji ljudi koje veže neka zajednička karakteristika. Najčešće se mogu prepoznati kroz izjave da su „svi isti“ gde se to može reći bukvalno za svaku grupu ljudi, da li prema nacionalnoj, verskoj, političkoj ili bilo kojoj pripadnosti, ili prema bilo kojem drugom ličnom svojstvu¹⁷⁵.

Predrasude su opisane najčešće kao unapred formirano mišljenje ili sud, odnosno neprijateljsko ili pogrešno mišljenje formirano bez osnova, odnosno bez adekvatnog predznanja. U Rečniku socijalnog rada Ivan Vidanović navodi se da su predrasude “vrsta stavova koji se ne zasnivaju na istinitom iskustvu niti na razumnim dokazima. Predrasude su težnje uopštavanja, opterećena i veoma otporne na promenu. U društvenoj psihologiji se naročito proučavaju rasne i etničke predrasude. Ove predrasude ne uključuju samo neutemeljeno negativno mišljenje o drugim društvenim grupama i nekritičko pozitivno o svojoj, nego i mržnju, kao i spremnost na progon, odvajanje i uništavanje pripadnika druge rase ili naroda.”¹⁷⁶

U ovoj analizi bino je to što predrasude stvaraju i iracionalno ponašanje ili neprijateljstvo prema određenim grupama ili individuama, rasama, ili njihovim pretpostavljenim karakteristikama. Psiholozi prepoznaju stvaranje predrasuda kao posledicu socijalizacije gde individua najčešće pronalazi način da stekne određenu ličnu korist kroz diskvalifikaciju drugih samo na osnovu nedokazane pretpostavke o negativnim osobinama drugih. Osoba je spremnija da ima pozitivno mišljenje o osobama koje su slične njoj, a da formira negativno o onima koji se na bilo koji način razlikuju.

Stereotipi i predrasude ne moraju imati nužno negativne implikacije na druge, ali su ipak često kao veoma ukorenjena mišljenja i stavovi od velikog značaja za potencijalno građenje nerazumevanja, stvaranje konflikata i sukoba.

¹⁷⁵ Lippmann, Walter (1922) *Public Opinion*, New York, MacMillan Co.

¹⁷⁶ Vidanović, Ivan (2006) *Rečnik socijalnog rada*, Beograd

Stereotipi kao dominantne kognitivne strukture upravljaju opažanjem, saznavanjem i sticanjem iskustva kod osoba koje misle “crno-belo”. Ovi stereotipi se obrazuju još u detinjstvu kao rezultat nekritičke generalizacije, ograničenog iskustva i saobražavanja mišljenju većine¹⁷⁷. Čovek ima potrebu da pojave složene stvarnosti, zarad lakšeg upoznavanja i uštede energije, uprosti i svede na opšte shematske karakteristike, po cenu iskrivljavanja, simplifikovanja, pa i falsifikovanja stvarnosti. Stereotipi su, kaže Kolakovski, “spontano uobličena, kvaziempirijska uopštavanja” koja se “ne daju korigovati kasnijim iskustvima”. Oni imaju funkciju da povuku granicu “mi-oni”, da homogenizuju vlastitu socijalnu grupu i da izgrade grupni identitet. Stereotipi pomažu da se pojedinac lakše i uspešnije identifikuje sa svojom grupom (kojom se ponosi) i da se distancira od drugih.¹⁷⁸ Korišćenjem govora mržnje prema drugima učvršćuje se isključivi, plemenski identitet, koji se gradi na mržnji i netrpeljivosti prema onom “drugom”, tako se jača “ubilački identitet” i formiraju se različiti fanatici, ksenofobi i rasisti.¹⁷⁹

U stereotipima i predrasudama najčešće se mogu tražiti uzroci diskriminacije i ekskluzije prema određenoj grupi u društvu. Kroz medijske sadržaje koji se plasiraju javnosti formira se i javno mnjenje prema manjinskim grupama. Prikazivanje različitosti (drugačijih vrednosti od onih koje mi posedujemo) je od ključne važnosti za demokratsko društvo i ravnopravan i nepristrasan medijski prostor. Ukoliko se različitost ignoriše, suzbija ili isključuje, to onda dovodi do dominacije većinske grupe u odnosu na manjinsku. Posledica dominantnog položaja većine je diskriminacija, a različite grupe mogu biti diskriminisane na mnogo načina, ali je sigurno da manjina ostaje isključena iz mejnstrima a njihova iskustva nemaju prostora da se čuju.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Lippmann, Walter (1922) *Public Opinion*, New York, MacMillan Co.

¹⁷⁸ Mnogi ljudi, a posebno ekstremisti, s lakoćom uopštavaju: “Crnci su zapalili ...”, “Jevreji su oteli ...”, “Srbi su poklali ...”. Oni izriču sudove zasnovane na predrasudi da su čitavi narodi “lenji”, “glupi”, “podmukli” ili “genocidni”, a takvi sudovi često vode do masovnih zločina.

¹⁷⁹ Jezik mržnje, kritike, osude, neophodno je zameniti “jezikom saosećanja”, razumevanja i poštovanja, ako hoćemo konstruktivan dijalog i produktivan način rešavanja sukoba sa drugim ljudima, smatra Maršal Rozenberg (2003). Ovaj psiholog se umesto nasilja, koji promovišu predstavnici političkog ekstremizma, zalaže za jedan “nenasilni model komunikacije”.

¹⁸⁰ S. Milivojević (2002). *Media Monitoring Manual*. London. str. 102

Kao što i Snježana Milivojević navodi: „medijska reprezentacija se smatra u mnogim savremenim teorijama ključnom za proces formiranja identiteta“¹⁸¹. Predstavljanje u medijima značajno doprinosi percepciji javnosti i njenom odnosu prema manjinama, odnosno njenom prihvatanju ili odbacivanju. Pogrešno, odnosno negativno prikazivanje manjina u medijima može biti jako opasno, ne samo zato što daje iskrivljenu sliku stvarnosti već zato što se na taj način javnost i učvršćuje u svom mišljenju da u tome nema ničega pogrešnog i da zapravo manjine i zaslužuju nejednak tretman. To vodi i paradoksu opravdavanja diskriminacije, kako je vrlo slikovito prikazano u primerima: „Romi su neobrazovani, zato što ih roditelji ne šalju u školu, i oni zato ne mogu da dobiju respektabilan položaj u društvu. Takođe, muslimani se često nazivaju Turcima, jer se na taj način podsećaju da im se nikada neće zaboraviti niti oprostiti ropstvo pod Osmanlijama“.¹⁸²

Mediji kreiraju poželjne modele ponašanja i utiču na shvatanje o tome kakav bi član društva trebalo da bude. Javna debata jeste najbolji način da se određene razlike u društvu izraze, da se o njima diskutuje i da se onda prihvate, jer u suprotnom ostaju nevidljive. Društveno ugrožene manjinske grupe socijalizuju se tako što prihvataju svoju inferiornu ulogu u društvu kao normalnu, kao stanje stvari. Čak i kada su nezadovoljne, one se teško odlučuju na promene i ponekad internalizuju svoju ulogu žrtve kao zasluženu. Upravo zato je jako bitno da se očuva medijska ravnopravnost koja će omogućiti jednak pristup manjinama u medijima ali i korektan tretman svih ljudi. Na taj način se obezbeđuje građanska participacija. Internet je omogućio platformu za mnogo lakše distribuiranje manjinskog mišljenja i otvorio diskusiju o temama koje nisu mogle da se lako nađu u mejnstrim medijima. Ono što jeste ostalo problematično je to što je opasnost od diskriminacije i širenja negativnih stereotipa i predrasuda takođe veoma velika putem interneta. Tehnike kojima se manjine i dalje drže podređenima mogu da ostanu iste kao i u tradicionalnim medijima, a posebno veliki problem ostaje ukoliko se to radi na strateški način. Neki od metoda koji se koriste su neuvažavanje mišljenja manjina, njihovo prikazivanje u društveno manje značajnim ulogama, ili kroz otvoreno stimulisanje netolerancije i netrpeljivosti prema njima.

¹⁸¹ Ibid. str. 102

¹⁸² Ibid, str. 17

Diskriminacija je mehanizam koji služi za očuvanje sistema nepravde i nejednakosti. Na taj način se sprovodi strategija pozitivne prezentacije sebe, i negativne prezentacije drugih, koja je zapravo način interakcije u kontekstu društvene nejednakosti u kojoj većina potvrđuje i reprodukuje svoju moć¹⁸³. Uz pomoć diskriminacije obezbeđuje se prihvatanje društvenih nejednakosti kroz njihovo opravdavanje. Kroz analizu sadržaja poruka koje se distribuiraju putem interneta, njihove mete i njihove aktere, mogu se jasnije utvrditi diskriminatorne strategije, što bi olakšalo njihovo potencijalno sprečavanje.

6.1. Akteri govora mržnje

Pored klasifikacija koje su razvile razne organizacije i institucije zarad sopstvenih potreba, korisno je konsultovati i statistike o zločinima iz mržnje koja može da pruži podatke o glavnim akterima i grupama koje su na meti ovakve vrste zločina. Na taj način se mogu lakše identifikovati i grupe u društvu koje su najčešće žrtve govora mržnje kao i grupe koje najčešće šire mržnju. Treba, naravno, praviti jasnu razliku između zločina iz mržnje i govora mržnje, kao što je već objašnjeno u poglavlju o definisanju govora mržnje, u kome je napomenuto da sam govor mržnje nije nužno krivično delo.

Takvom metodologijom se poslužio i Savet Evrope u svojim analizama ovog fenomena, koristeći podatke koje je prikupila Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) u državama članicama (na osnovu onih podataka koje su obezbedile relevantne državne institucije). Na Grafiku 4 prikazana je statistika registrovanih zločina iz mržnje na osnovu nekog ličnog svojstva. Treba imati u vidu da je istraživanje pokazalo ne samo da se targetirane grupe razlikuju po različitim oblastima Evrope, već i da se raspon napada znatno razlikuje, pa čak i da u nekim zemljama nema registrovanih zločina iz mržnje (npr. u

¹⁸³ van Dijk, T. (1997), prema S. Milivojević (2002) Media Monitoring Manual. London. str. 175

2009. godini 52.102 registrovanih zločina iz mržnje samo u Engleskoj, 5.797 u Švedskoj, naspram samo 23 u Španiji ili samo par ili nijedan u većini drugih evropskih zemalja)¹⁸⁴.

Ovakav rezultat ne treba da čudi, jer pored toga što u različitim zemljama postoje različiti zakoni koji regulišu zločine iz mržnje, postoji i neusaglašena metodologija koja bi na nekom međunarodnom nivou mogla da pomogne u prikupljanju ovakve vrste podataka. U mnogim zemljama koje su prijavile veoma mali broj registrovanih slučajeva zločina iz mržnje, ne znači da zaista i ima manje takvih zločina, već je moguće da institucije u tim zemljama jednostavno ne registruju i ne procesuiraju takve slučajeve. Sa tim na umu treba posmatrati i ovaj grafički prikaz (Grafikon 4).

Grafikon 4 - Žrtve zločina iz mržnje u procentima u Evropi (Savet Evrope)

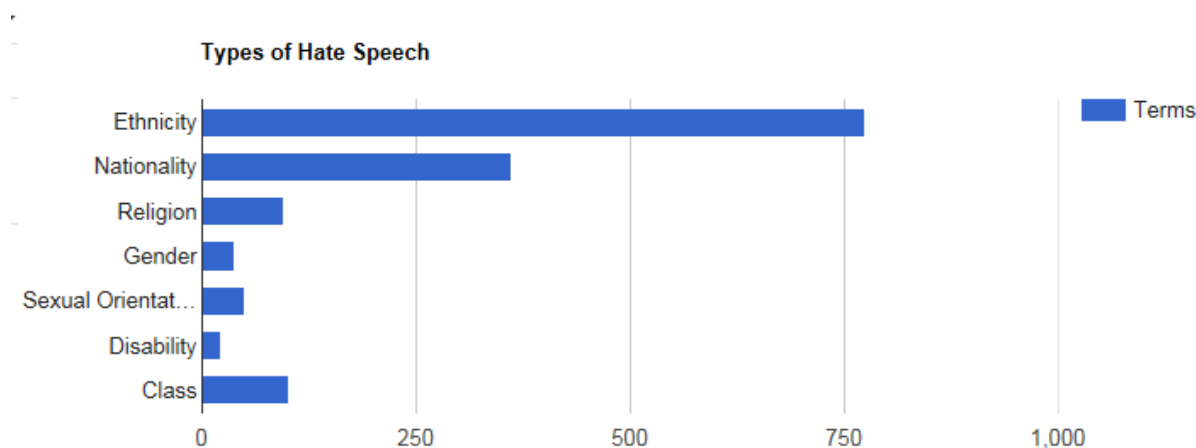
¹⁸⁴ 2012 Mapping projects against Hate Speech:

https://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Training/Training_courses/2012_Mapping_projects_against_Hate_Speech.pdf (datum posete 15.05.2016)

Bez obzira na sva ograničenja u ovakvom istraživanju, grupe koje su najčešće žrtve zločina iz mržnje se mogu prilično jasno prepoznati. Na osnovu ovih statistika upadljivo je najveći procenat registrovanih zločina iz mržnje prema licima drugačijeg etničkog porekla i verske pripadnosti. Skoro u istom rangu su zločini motivisani rasnom mržnjom. Malo niže na skali nalaze se zločini motivisani mržnjom prema osobama drugačije seksualne orijentacije, te na osnovu državljanstva, pola, jezika, invaliditeta, rodnog identiteta i tako dalje.

Do podataka o govoru mržnje, njegovom obimu, kao i glavnim akterima moguće je doći i na drugačiji način. Tako je npr. korisno uporediti i podatke dobijene uz pomoć internet aplikacije pod nazivom „Baza mržnje“ (*Hate Base*)¹⁸⁵ oformljenom od strane Kanadske nevladine organizacije *The Sentinel Project for Genocide Prevention*, sa ciljem da globalno prikuplja podatke o govoru mržnje putem interneta. Ova korisna aplikacija ovu funkciju obavlja automatski uz pomoć pretraživanja određenih prethodno definisanih pojmova koji se stalno dopunjuju (frekvencijska analiza).

Most Common Hate Speech

Grafikon 5 - Najčešći govor mržnje (statistički podaci - Hate Base)

¹⁸⁵ <http://www.hatebase.org/about> (datum posete 26.11.2017)

Na osnovu njihovih podataka može se videti da je najzastupljeniji i apsolutno dominantan tip govora mržnje onaj na osnovu etničke i nacionalne pripadnosti, sledi religijska i klasna pripadnost, a potom klasa, seksualna orijentacija, rod i invaliditet¹⁸⁶. Pored toga što deo ovog portala koji registruje pojmove na srpskom jeziku još uvek nije dovoljno razrađen¹⁸⁷, treba imati u vidu da i u ovakvom pristupu postoji niz ograničenja. Automatizovano pretraživanje internet mreže sa prethodno određenim pojmovima kao što su npr. uvredljivi izrazi, izvučeni iz konteksta ne moraju nužno da predstavljaju govor mržnje. Ovakva aplikacija ima i ograničenja u obimu podataka koji može da obuhvati, zavisi od individualnih doprinosa, podaci nisu ravnomerno globalno raspoređeni i postoji jezička barijera u prikupljanju svih relevantnih podataka. Ipak, ovako prikupljeni podaci svakako mogu da pruže osnovni prikaz glavnih aktera, meta govora mržnje i njihovog sadržaja što može dati dobru osnovu za dublja istraživanja.

U izveštaju Evropske mreže protiv rasizma (ENAR20) detaljnije su obrađene grupe koje su česta meta zločina iz mržnje (uključujući i govor mržnje) a koje nisu pokrivenne državnim izveštajima upravo iz razloga različitih definicija i kriterijuma. U njemu se ističe između ostalog da je govor mržnje jedna od oblasti u kojoj je najteže identifikovati aktere i zbog toga što se oni kriju iza prava na slobodu izražavanja koje zloupotrebljavaju da bi degradirali druge. Takođe se ističe da govor mržnje, ukoliko je konstantan, „može da bude isto toliko štetan kao i fizički napad, a njegove posledice mogu biti psihički pogubne.“¹⁸⁸

U analizi aktera, dostupni izvori koji se tiču Srbije pretežno se bave ekstremnim grupama u kontekstu govora mržnje, tzv. “grupe koje šire mržnju” (*hate groups*). U svakom društvu, pa tako i u Srbiji određene društvene grupe su primarni akteri, odnosno nosioci komunikacije koja može spadati u govor mržnje. U Srbiji su se svojim delovanjem istakle grupe koje se često mogu klasifikovati kao desničarske i u njih spadaju kako određene političke partije,

¹⁸⁶ Baza uglavnom sadrži podatke za Severnu Ameriku, englesko govorno područje. Statistika dostupna na: <http://www.hatebase.org/popular> (datum posete 26.11.2017)

¹⁸⁷ U vreme posećivanja ove stranice unet je samo termin “turčin” kao uvredljiv termin za pripadnike bošnjačke nacionalnosti.

¹⁸⁸ ENAR Factsheet No2, Racist Violence and Support to Victims. (2009). Dostupno na stranici: http://enarireland.org/wp-content/uploads/2013/08/ENAR_FactSheet_racist-violence-and-support-to-victims-EN.pdf (datum posete 15.09.2017)

tako i mnogobrojna udruženja građana (formalna i neformalna), navijačke grupe, verske organizacije ali i mnogi istaknuti pojedinci. Međutim, nezahvalno je proglašavati čitave grupe kao aktere govora mržnje. Naročito ako se ima u vidu da postoje i mnoge političke stranke i grupacije koje pripadaju demokratskom korpusu, a čiji pojedinci neretko učestvuju u komunikaciji koja se može podvesti pod govor mržnje. Takođe, kroz analizu podataka o procesuiranim, odnosno prijavljenim slučajevima govora mržnje, naročito kada je reč o upotrebi društvenih mreža, određene grupacije ne zauzimaju posebno mesto već su to pojedinci koje ne veže pripadnost nekoj grupi. Ipak, ono što sve te pojedince povezuje jesu najčešće neka vrsta ideologije uslovljene kulturnom i etničkom pozadinom, socio-ekonomskim okruženjem, obrazovanjem ili političkim afilacijama.

U nekim postojećim istraživanjima i analizama koja su se bavila političkim ekstremizmom u komunikaciji na internetu¹⁸⁹ na jednaki način se pristupalo i levom i desnom ekstremizmu, što se u okviru ovog istraživanja čini malo preteranim, iz nekoliko razloga. Politička levica u Srbiji vremenom je postala marginalna i nepopularna da je i sama češće na meti govora mržnje ekstremno desničarski orjentisanih grupa i pojedinaca. Za razliku od nekih drugih zemalja gde se o aktivnostima ekstremne levice može diskutovati (kao npr. Grčka), u Srbiji se ravnopravan tretman levog i desnog ekstremizma pre može shvatiti kao pokušaj relativizacije realnog izvora radikalnih i ekstremističkih ideja manifestovanih kroz širenje govora mržnje putem interneta.

Ipak, delovanje krajnje desnice je prepoznato kao realna opasnost kako po javi red i mir, tako i po rasprostranjenosti i potencijalu za mobilizaciju. Istraživači se slažu da organizacije sa ekstremnim stavovima koriste internet komunikaciju zarad efikasnog stvaranja i snaženja kolektivnog identiteta. Internet komuniciranje pruža im mogućnost da to rade na jeftin i anonimn način. Oni tako obrazuju sopstvene pristalice, stvaraju kod njih osećaj solidarnosti i pripadnosti, dok privlače nove članove putem promovisanja određenih ideoloških sadržaja, ličnosti i modela ponašanja.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Bakić, Jovo (2013). *Delanje organizacija srpske kranje desnice u syber prostoru* u Politički ekstremizam u syber prostoru Srbije, Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, str. 111.

¹⁹⁰ Koler (2012), citirano prema Bakić, Jovo (2014), str. 111.

Na taj način formiraju se virtuelne zajednice krajnjih desničara koje se okupljaju na određenim virtuelnim prostorima (forumi, blogovi, društvene mreže) i bave određenim za njih zanimljivim temama. Kao što Koler ističe, „ove virtuelne zajednice su samo ideološko-političko sredstvo koje služi za mobilizaciju i organizaciju stvarnih desničarskih organizacija. Zato ove organizacije moraju da objavljuju različite sadržaje, tekstove, audio i video priloge i slično, koji su zapravo ideološki materijali koji služe za „obrazovanje“ članstva, odnosno za instruiranje o tome ko su neprijatelji, te pozivanje na praktičnu političku borbu u cilju ostvarivanja poželjne budućnosti“.¹⁹¹

Sociolog Jovo Bakić, navodi da „u Srbiji krajnju desnicu obeležava reakcionarna ideologija, koja viziju poželjnog društva nalazi u predprosvetiteljskoj, ponekad veoma udaljenoj prošlosti“....“a budućnost političke zajednice zasniva na krajnjem nacionalizmu i/ili kultur rasizmu, odnosno insistiranju na etničkoj, kulturnoj i rasnoj istovrsnosti društva“. On dalje navodi i koje su to glavne manifestacije ovakvih ideologija u koje spadaju “krajnji nacionalizam ili rasizam, autoritarnost, antisemitizam, islamofobija, antimasonstvo, antiliberalizam, antisocijalizam, antikomunizam, antianarhizam, ksenofobija, antiglobalizam, antiamerikanizam, homofobija, seksizam, i na kraju (što je izraženo samo kod neonacističkih organizacija) divljenje nacističkim i fašističkim uzorima iz II svetskog rata“¹⁹².

Politički ekstremizam odlikuje fanatična uverenost da je njegova vlastita politika jedino ispravna, a da su ostale lažne, te da bi zastupnike drugih političkih opcija trebalo svim sredstvima privoleti prihvatanju jedne jedine ideološke istine, ili ih, u ime uzvišenog cilja (nacija, klasa, partija itd.), istrebiti sa lica zemlje. Ideološki ekstremizam, uprkos njegovim često makar deklarativno uzvišenim ciljevima (“novi čovek”, “pravedno društvo”, itd.), po pravilu se ispoljava u vidu netolerantnog i nasilnog ponašanja. Kroz istoriju, a posebno u dvadesetom veku, moglo se jasno sagledati kuda vodi isključivost i netrpeljivost u političkom životu. Naime, uvek se pokazalo da nakon mržnje koja je manifestuje kroz

¹⁹¹ Ibid, str. 111

¹⁹² Ibid, str.112-113.

uvrede, ponižavanje i diskriminaciju, ekstremizam dovodi do obračuna i pokušaja fizičkog istrebljenja protivnika.

Politička netolerancija, odnosno pripadnost ili naklonjenost određenoj političkoj grupaciji koja se manifestuje kroz ekstreman stav prema političkim protivnicima, jedan je od važnih okvira za govor mržnje u javnosti, bilo onima na vlasti ili u opoziciji. U Srbiji je u političkom dijalogu unešeno previše tenzija i netolerancije. To je rezultat dugogodišnjeg formiranja političke komunikacije u prilično ekstremnim uslovima ratnih sukoba, dugotrajnih ekonomskih i političkih kriza, međunarodne izolacije i sloma političkog sistema. U takvom društvenom i političkom okruženju ekstreman govor nije bio izuzetak, već pravilo koje je bojilo odnose među političkim oponentima. Ostaci takvog govora i ponašanja prisutni su još uvek, a internet im pruža odličnu platformu za nastavak delovanja kroz društvene mreže i druge vidove komuniciranja.

Ipak, ogroman broj aktera koji šire govor mržnje ne mogu se svrstati ni u kakvu određenu grupu, niti se njihovi motivi mogu svrstati u neku određenu politiku ili ideologiju. Najčešće se takva vrsta govora nalazi u komunikaciji putem internet društvenih mreža, internet foruma ili u komentarima na određenim portalima. Takve poruke šalju pojedinci, anonimno, te je najčešće nemoguće utvrditi ko stvarno stoji iza njih. Iz tih razloga, neka istraživanja okrenula su se upravo analizi takvih poruka i takvih sadržaja, i skrenula dotadašnji fokus istraživanja sa ekstremističkih grupa na individualne objave i njihov sadržaj.

Jedno od takvih istraživanja sprovele su Erjavec i Kovačić, koje su tako uspele da klasifikuju različite aktere govora mržnje u komunikaciji putem interneta prema njihovom ponašanju i reakcijama¹⁹³. U svom istraživanju one su obuhvatile i poruke koje se pojavljuju u komentarima na internet portalima, kao i reakcije na neku drugu informaciju koja je distribuirana putem interneta. One su tako identifikovale četiri različite grupe proizvođača govora mržnje i nazvali ih: vojnici (*soldiers*), vernici (*believers*), psi čuvari (*watchdogs*) i igrači (*players*). Ove grupe imaju različite karakteristike, različite motive i dobijaju različitu

¹⁹³ Erjavec K. and M. Poler Kovačić (2012), Journalism and the internet: Characteristics of hate speech writers in comments under web news items. Članak u Teorija in Praksa 49(1):190-203. str. 900.

vrstu nagrade za učešće u širenju govora mržnje na internetu. Prve dve grupe dele autoritarne osobine u smislu da su lojalne svojim političkim i ideološkim ubeđenjima i oni se sukobljavaju sa onima koji imaju suprotna ubeđenja. U svojim porukama oni najčešće koriste militantne izraze dok je njihova „misija“ da šire svoju istinu svima. Druge dve grupe se znatno razlikuju budući da su one pretežno slobodoumne, odnosno ne veruju u samo jednu istinu već u više, pa su samim tim tolerantnije prema cirkulaciji različitih mišljenja. Oni se zalažu za jednakost a njihove poruke najčešće sadrže ironiju i sarkazam. Motivi „igrača“ su samo u tome što žele zabavu i da ispune slobodno vreme, dok su motivi „psa čuvara“ borba protiv društvene nepravde.

Ono što razlikuje ovo istraživanje je to što se fokus ne nalazi na samim ekstremističkim ili tzv. „hate“ grupama i njihovim blogovima i forumima već na analizi komentara i različitih osobina komentatora. Na sličnom principu, istraživanja koje je u Pakistanu sproveo Džahanzaib Hak (*Jahanzaib Haque*)¹⁹⁴ takođe je fokusirano na analizu „običnih“ naloga na društvenim mrežama koji imaju značajan broj pratilaca, a neka od ključnih zaključaka istraživanja su da je gotovo zanemarljiv procenat govora mržnje takav da može da bude prepoznat kao krivično delo (čak manje od 1%), a da su najčešće mete političari (38%) i predstavnici medija (10%). Ovo još jednom pokazuje da se uobičajeni govor mržnje koji ne spada u krivično delo a koji je mnogo zastupljeniji ne može regulisati zakonskim normama već je potreban drugačiji pristup.

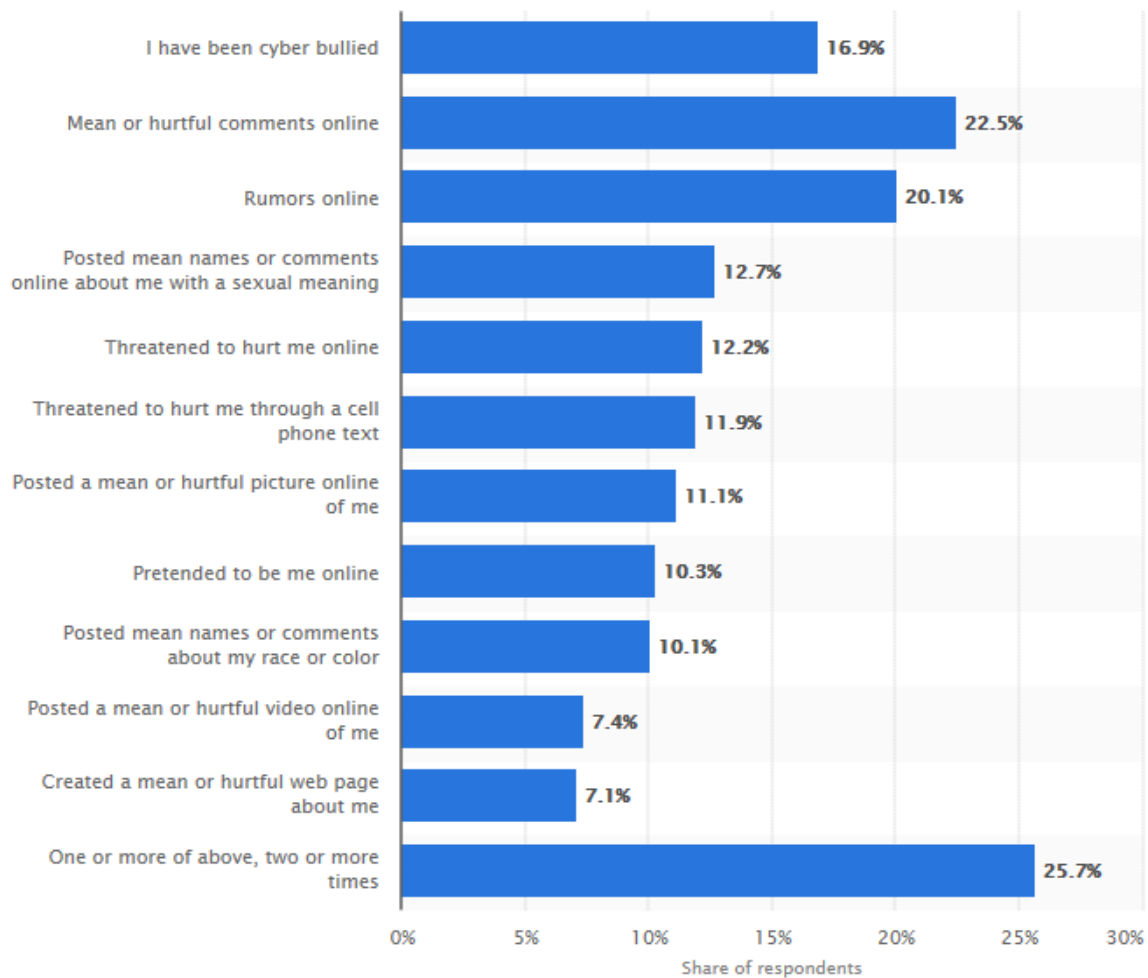
Upravo na analizi individualnih korisnika koji distribuiraju govor mržnje putem interneta upućuje i statistika koja se tiče specifičnog govora mržnje među mladima, koje nije motivisano nekom ideologijom, ni politikom, već netrpeljivošću prema bilo kakvoj „različitosti“, a spada u vršnjačko nasilje. U Sjedinjenim Američkim Državama najviše pažnje u poslednjoj deceniji posvećeno je istraživanjima i borbi protiv zloupotrebe interneta među tinejdžerima, tzv. „sajber siledžijstvo“. Na osnovu tih istraživanja u 2016. godini, pokazalo se da je oko 17% srednjoškolaca bilo žrtva ovakvog maltretiranja bar

¹⁹⁴ Zaključci istraživanja kao i metodologija dostupni na: <http://content.bytesforall.pk/node/134> (datum posete 15.09.2017)

jednom u životu¹⁹⁵. Takođe, imajući u vidu da je pretežna većina onih koji vrše ovu vrstu maltretiranja iz grupe vršnjaka žrtava, ne iznenađuje podatak da je 11.5% ispitanika priznalo da su nekada maltretirali svoje vršnjake putem interneta (trend je opadajući u periodu od 2014. godine kada je bio oko 19%). Ohrabruje podatak da je 80% roditelja izjavilo da upozorava svoju decu na opasnosti od zloupotrebe internet komuniciranja.

U grafikonu 6 prikazane su vrste govora mržnje, odnosno metode kojima su mladi napadnuti putem interneta. Najviše napada sadržalo je zlobne ili uvredljive komentare, kao i širenje glasina putem interneta (svaki peti srednjoškolac je doživeo tako nešto). Svaki deseti učenik susreo se sa makar jednim od sledećih vrsta napada: objavljivanje komentara ili naziva koji dovodi žrtvu u neku seksualnu konotaciju, direktna pretnja nasilljem, pretnja da će žrtva biti povređena putem SMS poruke, objavljivanje uvredljive fotografije žrtve, preuzimanjem identiteta žrtve na internetu (lažno predstavljanje), negativni komentari o rasi žrtve, postavljanje video sadržaja, postavljanje posebne internet stranice sa ciljem da se određena osoba povredi. Četvrtina svih ispitanih srednjoškolaca u SAD doživela je makar jedno ili više vrsta napada putem interneta.

¹⁹⁵ Dostupno na stranici: <http://www.statista.com/topics/1809/cyber-bullying/> (datum posete 25.10.2017)

Collapse statistic

Data visualized by + a b l e a u

© Statista 2018

Grafikon 6 – Sajeber siledžijstvo u srednjim školama u SAD (Statista portal)

Koliko se u SAD promenio stav prema ovoj temi govori i činjenica da je do januara 2016. godine svih 50 država SAD usvojilo zakone protiv siledžijstva i maltretiranja od kojih je njih 23 u zakonima posebno istaklo borbu protiv „internet siledžijstva“. Kada se govori o internet maltretiranju odraslih osoba, pretežno se koristi termin „proganjanje“ (*stalking*).

Najčešće žrtve ovakvog vida proganjanja su žene (60%). Kada je statistika o najčešćim platformama koje se koriste za sajber nasilje, na prvom mestu je društvena mreža Facebook 29%, telefonski pozivi 25%, sms poruke 24%, Ttwitter 17%, Google + 17%, e-mail 16%, internet stranice za upoznavanje 15%, itd.

6.2. Specifičnosti govora mržnje u Srbiji

Za komparativnu analizu specifičnosti govora mržnje koji je relevantan za ovo istraživanje fokusirano na Srbiju, kao najpodesniji pokazali su se podaci prikupljeni u Eropskoj Uniji kroz Grupu EU na visokom nivou za borbu protiv rasizma, ksenofobije i drugih oblika netolerancije (*EU High Level Group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance*)¹⁹⁶ osnovane 2016. godine, kao reakcija na rasprostranjeni govor mržnje, populizam i širenje lažnih vesti putem društvenih internet mreža. U borbi protiv govora mržnje, ova grupa se bavi implementacijom Kodeksa za borbu protiv nelegalnog onlajn govora mržnje¹⁹⁷, koji su sa Evropskom Komisijom u maju 2016. godine potpisali Fejsbuk, Tviter, Majkrosoft i Jutjub. Tim dokumentom, ove velike kompanije su se obavezale da će efikasnije pratiti širenje govora mržnje na njihovim servisima i preduzimati odgovarajuće mere za njegovo suzbijanje. U prvom preliminarnom izveštaju o sprovođenju ovog Kodeksa iz decembra 2016. godine, između ostalog je naveden broj prijava za nelegalni govor mržnje, od tog broja najviše prijava ima Fejsbuk - 270, sledi Tviter - 163 i zatim Jutujub - 123. Najviše prijava bilo je zbog širenja antisemitizma (23%), anti-islamizma (20%), mržnje na osnovu nacionalnosti (21%), rase (11%) i etniciteta (10)¹⁹⁸. Od svih prijava, do uklanjanja prijavljenog sadržaja došlo je samo u 28% slučajeva, najčešće u roku od jednog

¹⁹⁶ Dostupno na stranici:http://ec.europa.eu/newsroom/just/item-detail.cfm?item_id=51025 (datum posete 15.09.2017)

¹⁹⁷ Dostupno na stranici:http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/hate_speech_code_of_conduct_en.pdf (datum posete 15.09.2017)

¹⁹⁸ Dostupno na stranici: http://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-50/factsheet-code-conduct-8_40573.pdf (datum posete 15.09.2017)

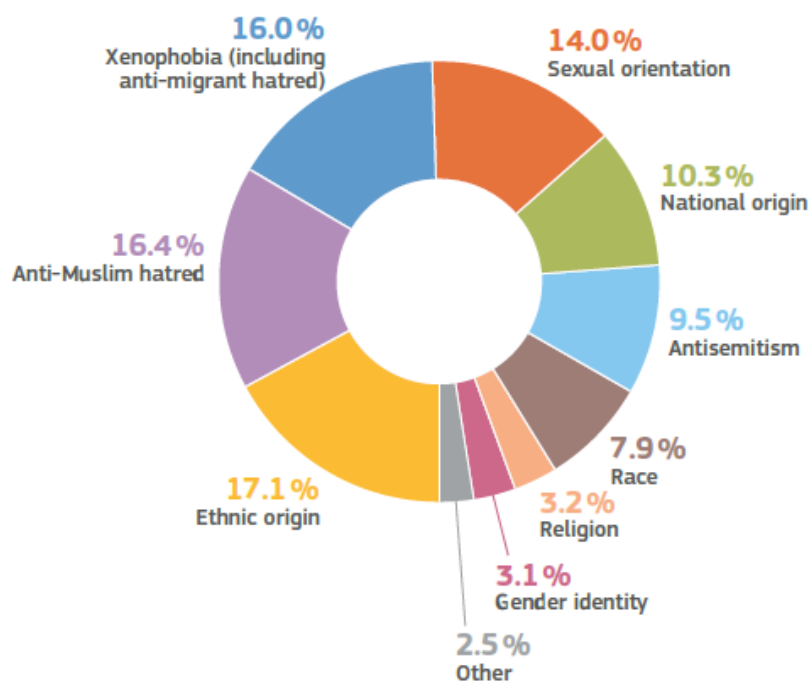
do dva dana. Ipak, treba imati u vidu da na globalnom nivou ove brojke ne pokazuju realno stanje kada je širenje govora mržnje u pitanju. Budući da je sve veći pritisak na velike kompanije da efikasnije sprovode regulaciju sadržaja koji se distribuira putem njihovih servisa, očekivano je bilo da će broj prijava i reakcija na nelegalni sadržaj biti sve veći a reakcija efikasnija. To se i pokazalo u narednim izveštajima, pa je tako već u Drugom izveštaju iz juna 2017¹⁹⁹ broj prijava porastao na 2575, a do uklanjanja sadržaja došlo je u 59% slučajeva. Već u Trećem izveštaju iz januara 2018²⁰⁰ prijavljeno je 2982 sadržaja, dok je do uklanjanja došlo u čak 70% slučajeva. Kada je u pitanju osnova za širenje govora mržnje, procenti su se donekle promenili, tako na osnovu Trećeg izveštaja (grafikon 7)²⁰¹ najviše prijava ima protiv govora mržnje na osnovu ksenofobije (uključujući mržnju prema migrantima) i mržnje prema muslimanima – po 18%. Sledi mržnja na osnovu etničkog porekla (16%), seksualne orijentacije (13%), nacionalnosti (9%), antisemitizma (9%), rase (9%), vere (4%) i pola/rodnog identiteta (3%).

¹⁹⁹ Dostupno na stranici: http://ec.europa.eu/newsroom/just/item-detail.cfm?item_id=71674 (datum posete 15.09.2017)

²⁰⁰ Dostupno na stranici: http://ec.europa.eu/newsroom/just/item-detail.cfm?item_id=612086 (datum posete 15.09.2017)

²⁰¹ Statistika je gotovo identična i za Drugi izveštaj o monitoringu sprovođenja Kodeksa za borbu protiv nelegalnog onlajn govora mržnje

Notifications per ground of hate speech (in %)

Grafikon 7 - Tipovi prijavljenog govora mržnje iz Trećeg izveštaja o sprovođenju Kodeksa za borbu protiv nelegalnog onlajn govora mržnje (EU)

Ove podatke moguće je uporediti sa sličnim podacima koji su prikupljeni u Srbiji kako bi se stekla slika o specifičnostima govora mržnje koji se pojavljuje u internet komuniciranju i lokalnim akterima.

Kao direktni efekti govora mržnje najčešće se podrazumevaju efekti na konkretne žrtve, zapravo na individue i grupe prema kojima je govor mržnje usmeren, sa ciljem da se oni uvrede, ali su te uvrede duboko lične jer se na taj način potpuno diskredituje i unižava ličnost žrtve samo na osnovu njenog ličnog svojstva. Na taj način, govorom mržnje nanosi se šteta kredibilitetu žrtve ali se i ona dovodi u neku vrstu ugroženog položaja, jer se njena sopstvena egzistencija dovodi u pitanje. U ekstremnim slučajevima, efekti govora mržnje mogu da utiču na urušavanje lične bezbednosti pripadnika grupe kojoj žrtva pripada, u tolikoj meri da pozivaju na mobilizaciju protiv pripadnika određene grupe i stvaraju

povećan osećaj nesigurnosti kod manjina. Posledice mogu biti velike, kao što su otvorena diskriminacija, fizičko nasilje, teroristički napadi, diplomatski skandali, progoni, pa čak i ratni zločini.

Ako analiziramo najčešće žrtve govora mržnje, može se utvrditi konkretna ugroženost osoba ili pojedinih manjinskih grupa. One zbog rasprostranjenosti govora mržnje mogu biti označene kao meta što u nekim slučajevima može značiti, ako ne pretnju po njihovu sopstvenu bezbednost, onda svakako pretnju po njihovo javno istupanje i pojavljivanje. To zapravo znači da je jedan veliki broj građana ograničen u ostvarivanju svojih prava i konstantno izložen različitim oblicima diskriminacije.

Da bi se sagledala percepcija javnosti o tome ko su žrtve diskriminacije moguće je uporediti godišnja istraživanja koja redovno objavljuje kancelarija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti²⁰². Na osnovu njih vidi se da najveća predispozicija za diskriminaciju u Srbiji postoji u odnosu na LGBT osobe, pripadnike drugih etničkih zajednica i pripadnike manjinskih verskih zajednica²⁰³. Građani sami ocenjuju da su najdiskriminisanije žene (42%) i Romi (41,5%), zatim osobe sa invaliditetom (28,4%), siromašni (27%), stari (24,5%), deca (18,6%) i pripadnici seksualnih manjina (16,4%). Ipak, za analizu predispozicija za govor mržnje prema određenim grupama, najzanimljiviji je podatak da je najveća etnička distanca prema Albancima, Hrvatima, Bošnjacima i Romima, dok je najveća socijalna distanca prema LGBT populaciji i osobama koje žive sa HIV-om. Upravo u tom kontekstu je lako prepoznati najčešće žrtve govora mržnje kao i opštu atmosferu u kojoj se takav način komunikacije prema njima kod generalne populacije smatra prihvatljivim. Ne treba zanemariti ni značajan nivo predrasuda prema ženama, emigrantima, pripadnicima

²⁰² Dostupno na stranici: http://www.ravnopravnost.gov.rs/images/files/Redovan_godisnji_izvestaj_2014_sajt.pdf (datum posete 15.09.2017)

²⁰³ Čak 49% ispitanih se slaže sa tvrdnjom da je homoseksualnost bolest koju treba lečiti, 38% se slaže sa tvrdnjom da normalan čovek priznaje samo tradicionalne vere, a 35% da male verske zajednice „kradu“ dušu ljudima.

drugih rasa, osobama sa invaliditetom, verskim manjinama te prema drugim etničkim grupama²⁰⁴.

Kroz ovo istraživanje sagledane su i promene u odnosu na prethodna istraživanja rađena za iste potrebe. Najveći stepen etničke distance postoji prema Albancima i on je najviši od svih drugih etničkih grupa u svim ispitivanim kategorijama odnosa/socijalnih interakcija.

Kada su u pitanju Romi, distanca prema njima u odnosu na druge etničke grupe nije visoka u socijalnim interakcijama koje su nižeg ili srednjeg stepena (faktički sve do stupanja u brak ili porodicu). Istraživači su to nazvali „opštom mimikrijom“, koja se jasno razotkriva tek u poslednjem nivou (brak i porodica), kada distanca prema Romima biva niža samo za 1% u odnosu na Albance. Distanca prema Srbima je očekivano najmanja, a nešto veći procenat kod poslednjeg stepena sastoji se u činjenici da Bošnjaci i Romi nisu spremni na brak sa pripadnicima srpskog naroda.

Kod etničke distance, razlike između ispitanika se pojavljuju u odnosu na nacionalnu pripadnost ispitanika. Kada su u pitanju distance prema drugim socijalnim grupama ne postoje značajnija odstupanja shodno socio-demografskim obeležjima ispitanika. Jedino je kod odnosa prema crkvi, odnosno veri, zabeleženo da su oni koji sebe doživljavaju kao vernike koji redovno idu u crkvu ili su aktivni u crkvenim organizacijama pokazali veći stepen distance prema LGBT osobama i prema pripadnicima manjinskih verskih zajednica.

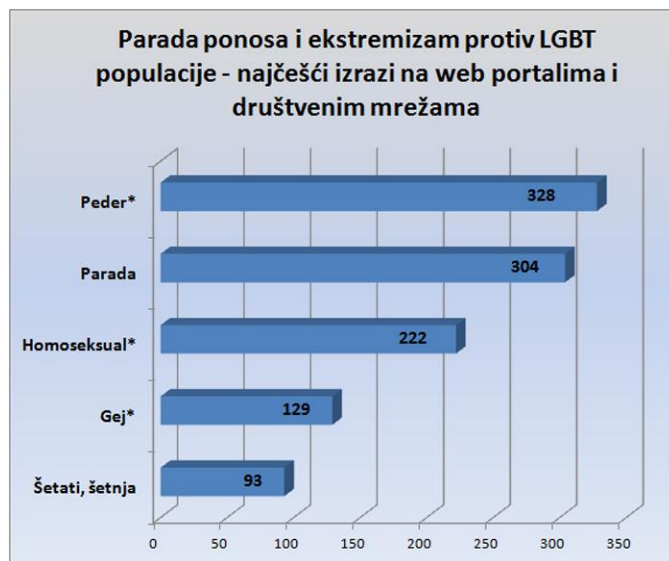
Ukoliko se uporede promene u distancama prema različitim etničkim i socijalnim grupama u nekoliko poslednjih godina (sistematska istraživanja se vrše od 2009. godine) primećuje se da se one ne menjaju značajno. To ide u prilog činjenici da su distance deo predrasuda i stavova koji se formiraju u periodu socijalizacije mladih i da se one posle toga ne menjaju u većem obimu. Pojedine situacije i okolnosti mogu da povećaju ili smanje distancu prema različitim grupama, ali trendovi su relativno stabilni i oni su promenjiva kategorija tek u dugom vremenskom periodu. Ono što može biti zabrinjavajuće jeste da trend blagog pada

²⁰⁴ Dostupno na stranici:

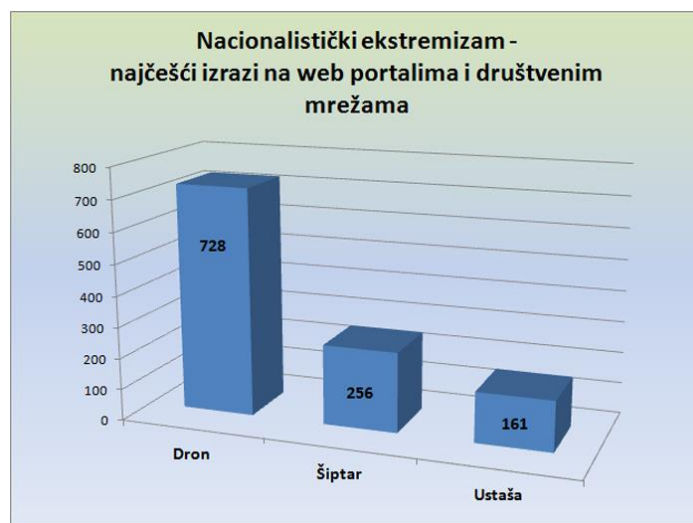
http://www.ravnopravnost.gov.rs/jdownloads/files/izvestaj_diskriminacija_cesid_undp_poverenik_2013_v__21_02_2014_final_sajt.pdf (datum posete 15.09.2017)

distanci prema etničkim skupinama (Hrvati, Bošnjaci) prati porast distance prema Romima i drugim socijalnim grupama koje su marginalizovane (LGBT populacija, HIV pozitivne osobe).

Uvid u stepen negativnih stereotipa u Srbiji mogu dati i frekvencijske analize koje su vezane za pojavljivanje određenih termina u medijima u određenom vremenskom periodu. Na primeru analiza koje je uradio Medijski arhiv Ebart pokazalo se da je u vreme nekog događaja koji je vezan na bilo koji način za neku manjinsku grupu evidentan porast ekstremističkog govora u svim medijima, pa tako i u komunikaciji putem interneta. Uvredljivi termini postaju dominantan način oslovljavanja određenih manjinskih grupa u onlajn medijskim sadržajima. Na grafikonima br. 8 i 9. je tako prikazana učestalost određenih pojmova u medijskim napisima na internetu u određenom vremenskom periodu posmatranja (jesen 2014). Kao glavni medijski događaji u to vreme pojavili su se organizovanje parade ponosa i incident na fudbalskoj utakmici Srbija - Albanija koja je prekinuta zbog nasilja na tribinama i pojavljivanja drona sa zastavom tzv. Velike Albanije. Oba događaja okupirala su medijsku pažnju relativno dugo, a pojmovi koji su vezani za njih su se zato pokazali kao veoma česti u frekvencijskoj analizi. Ono što je posebno zabrinjavajuće u kontekstu ove analize je što se u navedenom periodu dramatično povećao broj upotrebe termina koji o pripadnicima manjinskih grupa govori u pežorativnom smislu, koristeći politički nekorektne izraze koji nedvosmisleno upućuju na stereotipe i predrasude prema ovim grupama. Navedeno istraživanje ukazuje na direktnu vezu između porasta govora mržnje prema određenim manjinama i realnim događajima koji se mogu smatrati "okidačima" za porast ovakvog govora.

Grafikon 8 - frekvencijska analiza 1 (jesen, 2014.), Ebart

Grafikon 9 - frekvencijska analiza 2 (jesen, 2014.)²⁰⁵, Ebart

Ovakva istraživanja su od pomoći za identifikovanje grupa koje najlakše mogu postati žrtve govora mržnje. Stereotipi i predrasude koji postoje prema njima, jedan su od osnovnijih generatora i govora mržnje.

²⁰⁵ Analize rađene u vreme održavanja Parade ponosa i u vreme incidenta na fudbalskoj utakmici u Beogradu na kojoj se pojavio dron sa zastavom Velike Albanije; Dostuno na stranici: <http://www.arhiv.rs/ekstremizam/ekstremizam.html> (datum posete: 14. 10. 2015)

Na osnovu Izveštaja Komisije Saveta Evrope protiv rasizma i netolerancije (ECRI) za Srbiju iz 2017. godine, takođe je konstatovano da ne postoje sveobuhvatni statistički podaci o govoru mržnje. Ipak, u istom izveštaju se navodi da i ako je govor mržnje relativno čest, njegov broj se smanjuje iz godine u godinu. Na osnovu podataka iz tužilaštva, krivične prijave protiv govora mržnje podignute su protiv 216 osoba u periodu od 2011. do 2016. godine²⁰⁶. „Od tog broja 207 prijava ticalo se nacionalnog i etničkog identiteta, pet veroispovesti²⁰⁷, jedna državljanstva i jedna seksualne orijentacije. Meta većine krivičnih dela bili su Romi i LGBT osobe. Protiv 106 lica podignuta je optužnica a 41 lice je osuđeno. Još 138 prijava podneto je zbog rasističkog (20) i homofobnog i transfobnog (118) visokotehnološkog kriminala“²⁰⁸. Od tog broja 24 lica je osuđeno²⁰⁹. Najveći broj krivičnih dela prema LGBT osobama registrovan je u skladu sa članom 138. Krivičnog Zakona (KZ) o ugrožavanju sigurnosti drugih. Ipak, i ovim izveštajem je konstatovano da postoji veliki broj slučajeva koji ostaju neregistrovani zbog toga što nisu prijavljeni. Takođe, očigledno je da se procesuiraju samo slučajevi koji imaju direktnu vezu sa utvrđivanjem direktne pretnje po život i bezbednost neke osobe, a da se širi kontekst širenja govora mržnje i promocija diskriminacije zanemaruju.

6.3 Govor mržnje na internet portalima u Srbiji

U konkretnom prikupljanju podataka o govoru mržnje u komunikaciji putem interneta u Srbiji moguće je poslužiti se i analizom pritužbi Savetu za štampu na sadržaje objavljene na internet portalima. Naime, budući da je Savet za štampu preuzeo nadležnosti i za internet

²⁰⁶ Podnešeno je 211 prijava na osnovu člana 317. KZ, tri na osnovu člana 387. i dve na osnovu člana 174. KZ

²⁰⁷ Napomena iz ECR iveštaja je da je 22 slučajeva registrovanih kao govor mržnje vezan za nacionalno poreklo, takođe vezana i z a versku pripadnost. Od ukpno 27 slučajeva, u 12 su u pitanju bili muslimani, 7 katolici, 5 jehovini svedoci i u 3 Jevreji.

²⁰⁸ Izveštaj EKRI o Srbiji (peti ciklus monitoringa). (2017), str. 17

Dostupno na <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Serbia/SRB-CbC-V-2017-021-SRP.pdf> (pristupljeno 20.05.2018.)

²⁰⁹ 20 lica prema članu 138. KZ, tri prema članu 317. KZ i jedno lice prema članu 387. KZ

stranice novinskih kuća, moguće je bilo analizirati individualne slučajeve prijave za kršenje Kodeksa novinara Srbije i izvući one koji potpadaju pod govor mržnje.

Dva konkretna člana Kodeksa direktno se bave govorom mržnje i zabranom širenja diskriminacije i podsticanja na nasilje, što olakšava utvrđivanje odgovornosti za upotrebu jezika koji se može smatrati govorom mržnje. U tački 1 odeljka IV koje se bavi odgovornošću novinara, eksplicitno se navodi da se novinar „mora suprotstaviti svima koji krše ljudska prava ili se zalažu za bilo koju vrstu diskriminacije, govor mržnje i podsticanje nasilja.“ U smernicama koje dalje pojašnjavaju ovu tačku posebno se ističe da je „novinarska profesija nespojiva sa širenjem bilo koje vrste: polnih, rodnih, etničkih, rasnih, socijalnih, ili verskih stereotipa. Predrasude koje novinari privatno imaju, ne smeju da budu emitovane/objavljene ni u kakvom kontekstu, ni otvoreno, ni prikriveno.“ Takođe, ne dozvoljava se ni „kolokvijalno, pogrdno i neprecizno nazivanje određene grupe“ a u izveštavanjima o krivičnim delima ne treba se isticati „nacionalna, rasna, verska, ideološka i politička pripadnost, kao i seksualno opredeljenje, socijalni i bračni status osumnjičenih lica ili žrtava“ ukoliko nisu u „neposrednoj vezi s vrstom i prirodom počinjenog krivičnog dela“²¹⁰.

Druga tačka koja olakšava identifikovanje jezika koji se može svrstati u govor mržnje je tačka 4 u odeljku V Novinarska pažnja. U ovoj tački se dalje utvrđuje odgovornost novinara da „mora biti svestan opasnosti od diskriminacije koju mogu da šire mediji i učiniće sve da izbegne diskriminaciju zasnovanu, između ostalog, na rasi, polu, starosti, seksualnom opredeljenju, jeziku, veri, političkom i drugom mišljenju, nacionalnom ili društvenom poreklu“²¹¹. Ovom tačkom se tako posebno skreće pažnja da se „pripadnost određenoj etničkoj, političkoj, ideološkoj, ili nekoj drugoj grupi, kao i bračno stanje, versko opredeljenje, društveno poreklo“ ističe jedino ukoliko je takav podatak „neophodan za puno razumevanje konteksta događaja o kojem se izveštava“. Takođe, od novinara se očekuje da ne koriste šovinističke, seksističke, ili diskriminatorne izraze²¹².

²¹⁰ Kodeks novinara Srbije, - *Uputstva i smernice* – Savet za štampu, 2015, Str.15

²¹¹ Ibid, str. 18

²¹² Ibid, str. 19

U analizi dostupnih podataka fokus je stavljen na slučajeve u kojima je prijavljeno kršenje ove dve tačke Kodeksa. Imajući u vidu da je Savet za štampu izmenama Statuta 2013. godine proširio svoja ovlašćenja i na internet izdanja medijskih kuća i agencija koje nemaju štampana izdanja, prva prijava za kršenje tačke 1 odeljka IV i tačke 4 odeljka V zabeležena je krajem²¹³ te godine zbog diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti ²¹⁴.

Prilikom analize podataka Saveta za štampu treba imati u vidu i nekoliko ograničenja ovog tela. Naime, kazne koje ovo telo može da donese, kao što su opomene i upozorenja, su dosta blage da bi mogle imati dovoljno efekta na prekršiće kodeksa. Nepostupanje po preporukama Saveta je takođe teško kazniti. Uz to, Savet ne može da nastupa po službenoj dužnosti već po prijavama za kršenje Kodeksa. To je veliko ograničenje koje dovodi do toga da veliki broj slučajeva govora mržnje u medijima prolazi neopaženo i neprijavljeno.

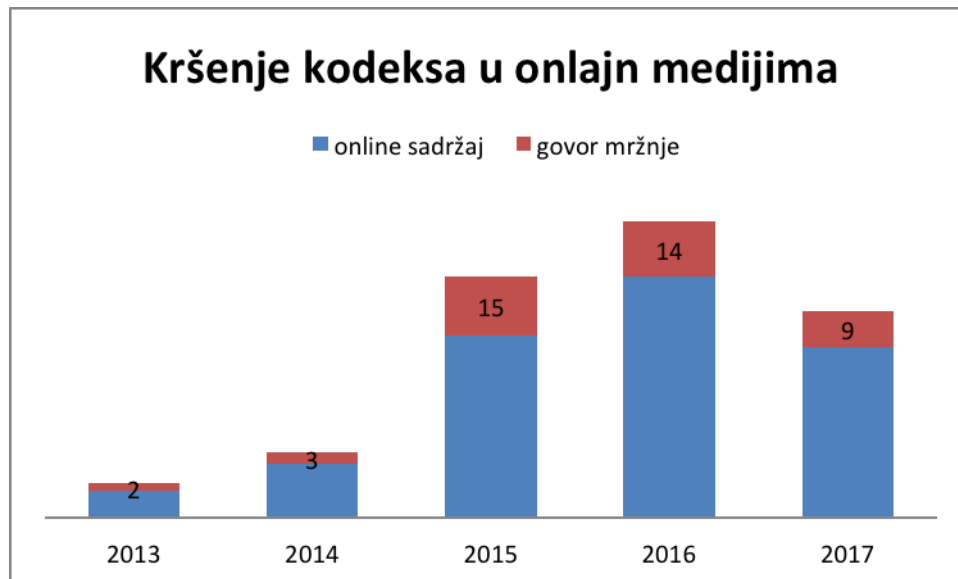
U narednim godinama primetno je sve češće prijavljivanje internet sadržaja Savetu za štampu, kao i niz dobro obrazloženih odluka Saveta, kojima se najčešće osuđuju sadržaji koji bi se mogli kvalifikovati kao govor mržnje. Za četiri godine rada Saveta za štampu koje su analizirane u ovom radu, odlučivano je o 517 prijava za kršenje Kodeksa, od čega se 174 prijava ticalo direktno sadržaja objavljenog putem interneta. Najčešće su ti sadržaji bili objavljeni i u štampanim i internet izdanjima medijskih kuća, mada je prisutan i određen broj prijavljenih internet portala koji nemaju svoj štampani oblik.

Od ukupno 174 prijave za kršenje Kodeksa u onlajn medijima do kraja 2017. godine, 43 prijave su bile vezane eksplicitno za govor mržnje i pozivale na kršenje upravo tačke 1. odeljka IV i tačke 4. odeljka V. Od svih prijava po ovim članovima samo u pet slučajeva nije došlo do usaglašavanja mišljenja članova Komisije o tome da li je došlo do kršenja Kodeksa, a pored toga samo u četiri slučaja došlo je do dogovora između uključenih strana u

²¹³ Slučaj protiv portala Nova srpska politička misao zbog napada komentatora i samog urednika portala na sopstvenu dopisnicu sa Kosova i Metohije, na osnovu nacionalnosti, ali i nizom drugih uvredljivih i ponižavajućih komentara, <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/2065> (datum posete 15.09.2017)

²¹⁴ Drugi slučaj krajem iste godine takođe se može svrstati u govor mržnje mada nije utvrđeno konkretno kršenje dve gorepomenute tačke, ali je zato prekršen niz drugih tačaka Kodeksa koji se bave istinitošću, etikom javne reči i poštovanju privatnosti i dostojanstvom ličnosti. U pitanju je serija tekstova kojima se portal E-novine obračunavao sa crnogorskom aktivistikinom Milkom Tadić Mijović koristeći mahom mizogine i uvredljive izraze, <http://www.savetzastampu.rs/latinica/zalbeni-postupci/2059> (datum posete 15.09.2017)

postupku, te se Komisija nije izjašnjavala. U svim ostalim slučajevima Komisija je utvrdila kršenje Kodeksa i u skladu sa tim donela odgovarajuće kaznene mere u njenoj nadležnosti.²¹⁵

Grafikon 10 - Kršenje Kodeksa novinara Srbije u onlajn medijima 2013-2017 (na osnovu broja prijava Savetu za štampu)

U grafičkom prikazu 10 takođe se vidi da prijave kršenja Kodeksa novinara koje se tiču širenja govora mržnje čine znatno manji deo prijava nego što bi se to možda očekivalo. Dok su u 2014. i 2015. godini ovakve prijave činile trećinu ukupnog broja prijavljenog onlajn sadržaja, u 2016. godini se njihov procenat spustio na nešto ispod jedne četvrtine (23%). U 2017. godini ovaj trend se donekle nastavio, pa je tako samo 20% onlajn sadržaja prijavljenog Savetu za štampu sadržao govor mržnje.

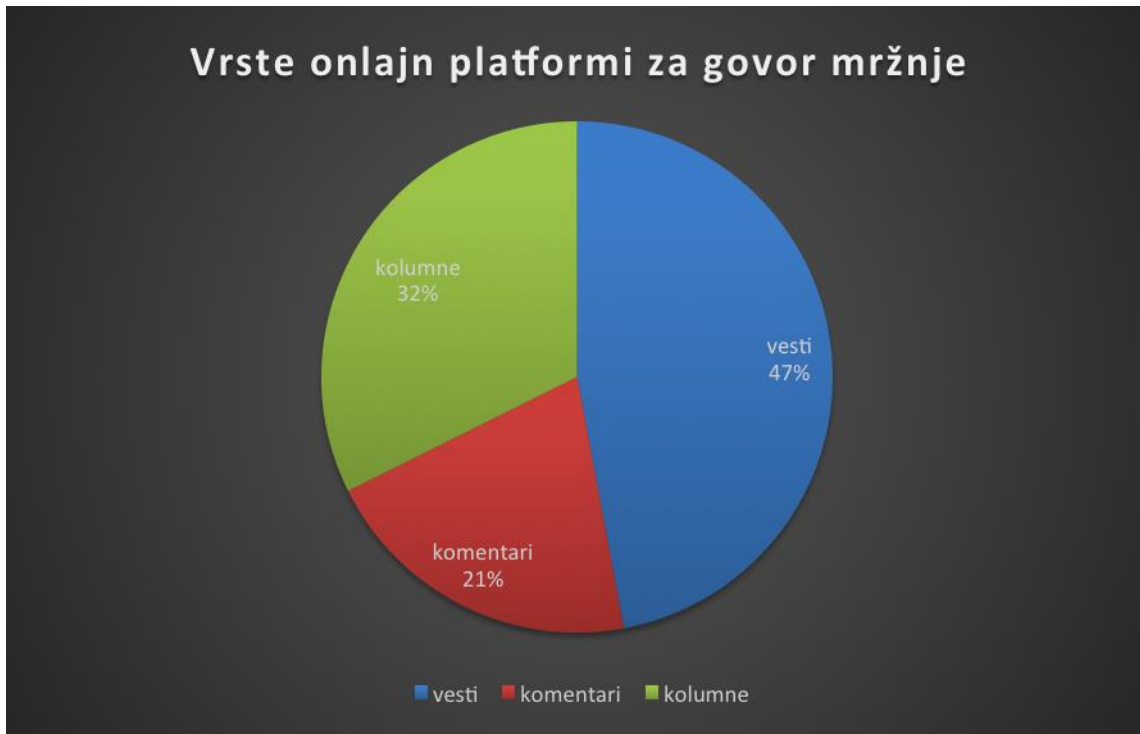
Naravno, ne treba gubiti iz vida nekoliko bitnih činjenica koje su od značaja za broj prijavljenih slučaja kršenja Kodeksa. Savet za štampu je ipak relativno mlada nezavisna institucija koja se onlajn sadržajem bavi tek u poslednjih nekoliko godina. Takođe, treba imati u vidu da se ovim Kodeksom pokrivaju samo izdavači, vlasnici štampanih i onlajn medija i profesionalni novinari registrovani u Republici Srbiji. U tom smislu veliki broj

²¹⁵ <http://www.savetzastampu.rs/zalbeni-postupci.html> (datum posete 15.09.2017)

onlajn sadržaja koji se distribuira putem portala sa sedištem u inostranstvu ili putem društvenih mreža ne spada u nadležnost Saveta za štampu. Ipak, analiza konkretnih slučajeva koji su obrađeni u ovoj statistici može donekle da pruži relevantne podatke za analizu sadržaja govora mržnje, najčešćim tipovima govora mržnje, kao i informacije o glavnim akterima što može da posluži kao osnova za razumevanja ove pojave u onlajn medijima u Srbiji. Tako se mogu jasno identifikovati konkretne medijske kuće ili nezavisni internet portali koji šire govor mržnje ili koji dopuštaju slobodno objavljivanje komentara posetilaca koje sadrži govor mržnje. Takođe, mogu se utvrditi osnovni načini širenja ovakvih poruka, vrsta medijske platforme, kao i uticaj koji imaju odluke Saveta za štampu na dalje ponašanje aktera.

6.3.1. Karakteristike govora mržnje na internetu

Na grafikonu 11 prikazani su tipovi medijskih sadržaja koji su najčešće sadržali govor mržnje. U obrađenim prijavama tekstovi koji se mogu okarakterisati kao govor mržnje najčešće su se javljali u medijskim priložima, bilo u okviru neke prenete vesti ili izveštaja o nekom konkretnom događaju (gotovo polovina svih prijava, 47%). Tu spadaju tekstovi koji u svom naslovu ili samom tekstu ili video prilogu sadrže govor mržnje. Često se u ovakvim priložima govor mržnje provlači kao preneti izjava u intervjuu, mišljenje analitičara ili nekog stručnjaka, uklopljeno u pristrasan ton autora kroz davanje senzacionalističkog naslova ili podnaslova koji dodatno iskrivljuje izveštaj.

Grafikon 11 - Tipovi prijavljenih medijskih sadržaja (Savet za štampu)

Trećina (31%) prijavljenog sadržaja nalazi se u vidu kolumni ili dugih izveštaja i analiza autora, sa izrazito pristrasnim stavom i nekritičkom osetljivošću prema određenoj temi. Ovi autori najčešće i ne shvataju da u svojim objavama šire govor mržnje, što se da zaključiti iz odgovora koje ponekad dostavljaju na žalbu, a koji neretko sadrže dodatne izraze i mišljenja koji se opet mogu smatrati govorom mržnje.

Kao što je već pomenuto, razvoj tehnologije i novih medija stvorio je i neke potpuno nove načine za širenje govora mržnje koji do tada nisu bili mogući u tradicionalnim medijima. Pre svega, to je mogućnost interakcije, mobilnosti, lakog i besplatnog distribuiranja sadržaja, velike brzine razmene informacija, kao i digitalnost i modularnost koje omogućavaju da se određeni sadržaj na veoma lak način modifikuje i potencijalno zloupotrebi.

Komentari posetilaca na internet portalima, koji sadrže govor mržnje, bili su osnov za podnošenje prijave u 21% slučajeva. Ovaj procenat bi bio i znatno veći da su se obzir uzeli i komentari na vestima koje su već i same po sebi sadržale govor mržnje i zbog toga bili

predmet tužbe. Nedovoljna ažurnost određenih medijskih kuća u moderiranju komentara na svojim portalima bila je dovoljan razlog da se na listi nađu i neke od velikih medijskih kuća koje obično vode više računa o poštovanju Kodeksa novinara Srbije. Ova grupa medijskih sadržaja je novina kada su u pitanju novi mediji i mogućnosti za širenje govora mržnje. Za razliku od štampanih medija, internet portali omogućavaju dobijanje gotovo trenutne povratne informacije kroz omogućavanje komentaranja od strane posetilaca. Ovo se može ostvariti kao što je već ranije objašnjeno kroz komentare koji se uređuju od strane urednika ili bez uređivanja - direktnim povezivanjem sa društvenim mrežama sa kojih posetioци mogu momentalno da ostave svoj komentar pa čak podstaknu i čitavu diskusiju.

Pored ove interaktivnosti koja je dala jednu potpuno novu dimenziju u analizi govora mržnje koji se može pojaviti na internetu, posebno je važno istaći mogućnost deljenja sadržaja putem društvenih internet mreža. Na taj način objava koja sadrži govor mržnje može se na veoma brz način i nekontrolisano distribuirati ogromnom broju korisnika društvenih mreža uvećavajući opasnost i potencijalnu štetu koju može da nanese. Takođe, malim intervencijama i kopiranjem nekog sadržaja lako se može manipulirati i zloupotrebiti, te se nešto što je bezazleno može pretvoriti u govor mržnje (primer teksta o Romima koji je neovlašćeno preuzet sa drugog portala i modifikovan promenom naslova i upotrebom pežorativnih izraza).

Pored ovih karakteristika, moguće je bilo utvrditi i tipove govora mržnje kroz analizu sadržaja prijavljenih internet objava. Na osnovu toga, mogli su se izvući neke opšte karakteristike koje su se najčešće pojavljivale kroz analizirane sadržaje. Prijavljeni sadržaj podeljen je na kategorije: huškanje na nasilje, dehumanizacija određene manjine, kleveta i širenje lažnih vesti, povezivanje određene grupe sa kriminalom, povezivanje određene grupe sa pedofilijom, širenje panike i uzbunjivanje javnosti, širenje stereotipa i predrasuda o određenoj grupi, direktne ili indirektnе pretnje, upotreba uvredljivih izraza za određenu grupu. I pored ove klasifikacije, često jedan medijski sadržaj koji je analiziran zbog govora mržnje sadrži više ovih kategorija, ali je zarad potrebe ove analize uzeta samo ona koja je najdominantnija.

Grafikon 12 - Najčešći tipovi govora mržnje u onlajn medijima u Srbiji (Savet za štampu)

Od tipova govora mržnje koji se pojavljuju u analiziranim prijavama (Grafikon 12), najčešće se javljaju tekstovi u kojima se pripadnici određenih manjinskih grupa povezuju sa **kriminalom**, teškim zločinima, pedofilijom, širenjem zaraznih bolesti, često bez ikakvih dokaza, kršenjem pretpostavke nevinosti ili čak bez ikakve direktne veze koja potencijalno postoji između samog počinjenog krivičnog dela i pripadanja nekoj grupi. Takođe, kao najčešći oblik širenja govora mržnje pojavljuje se **širenje stereotipa i predrasuda** o određenim manjinskim grupama koja dodatno osnažuje negativna osećanja u široj javnosti. Kao posebno ekstremnan oblik govora mržnje prema manjinama je njihovo gotovo potpuno **dehumanizovanje** sa ciljem da se one isključe iz javnog života kao manje vredna i nedostojna da imaju ravnopravni tretman i učešće u društvu. Posebno zastupljen, ali i prepoznatljiv tip govora mržnje su **uvredljivi nazivi** za pripadnike određene grupe, odnosno politički nekorektni izrazi i termini kojima se želi uvrediti i poniziti određena

grupa. Takođe, česte su i lažne objave i **klevete**, kao i posebno opasni sadržaji koji **uznemiravaju** javnost i kojima se teži da se ona mobiliše na nasilje protiv određene manjinske grupe. Kao najteži oblik govora mržnje pojavljuju se **pretnje** i huškanje, odnosno **podsticanje na nasilje** prema određenim licima i grupama. Ipak, treba imati u vidu da je za analizu sadržaja govora mržnje u konkretnim slučajevima ispred Saveta za štampu uzet kao osnovni jedan, karakterističan oblik govora mržnje, ali ne treba gubiti iz vida da neretko jedan obrađeni slučaj može u sebi često sadržati više oblika govora mržnje koji dodatno pojačavaju poruku.

Pored ovako klasifikovanih sadržaja koji se lako mogu prepoznati kao širenje govora mržnje, moguće je primetiti i određene sadržaje koji su malo skriveniji, pa samim tim čine dodatni problem pri analizi i odlučivanju Saveta za štampu o podnešenim prijavama. Jedan od čestih oblika je **upotreba zamenica**, pod kojom se podrazumevaju objave koje dele većinsku grupu od manjine, upotrebom zamenica „mi“ i „oni“. Na ovaj način vrši se podela između većinskog naroda (srpskog) „mi“ i manjina koje su uvek prikazane kao drugi – „oni“, što podvlači apsolutnu razliku između naroda. Pored toga, upotreba zamenica omogućava i proizvoljno dodeljivanje određenih obrazaca ponašanja celokupnim grupama i olakšava širenje stereotipa o njima²¹⁶.

Pored pogrdnih termina i politički nekorektnih izraza, mogu se sresti **metonimije**, **skraćénice** i **metafore**²¹⁷ koje ukazuju na neku grupu, ali je takve izraze često teško prepozanti kao direktan govor mržnje. Ipak, one na indirektan način upućuju na određenu grupu i mogu da daju određena uvredljiva ili pežorativna značenja za celu grupu o kojoj se u određenom tekstu radi. Ovakav vid izraza je karakterističan za kolumne u kojima autori imaju veću slobodu da interpretiraju određene činjenice i daju im nova značenja.

Kao još jedan perfidan način izvrtanja činjenica koji je ponekad teško prepoznati kao govor mržnje je **zamena žrtve za napadača** kao „manipulativna retorika kojom se 'opravdava' omalovažavanje određenih društvenih grupa“²¹⁸. U takvim objavama najčešće se

²¹⁶ Szilagy, Anna, *Vodič kroz lingvističku samoodbranu* (2018) Media Diveristy Institute, str. 4-5.

²¹⁷ Ibid. str. 8.

²¹⁸ Ibid. str. 9.

određenoj grupi koja je diskriminirana i ugrožena pridodaju različiti atributi kojima se opravdava njihov loš položaj u društvu ili situacija u kojoj su se našli. Takođe, napadač se često brani zaštitom sopstvenih ljudskih prava i ugroženošću većine od strane manjine.

Govor mržnje koji se veoma često pojavljuje u internet komentarima i na društvenim mrežama su tzv. „*ad hominem*“ *napadi*. U pitanju su direktni napadi na osobu u diskusiji u kojoj se ne napadaju argumenti i mišljenja te osobe već se ona napada na osnovu nekog ličnog svojstva (pol, godine, nacionalnost, zdravstveno stanje) ili se napadaju tako što im se dodeljuje neka patološka osobina ili se pak isključuju iz nacionalne zajednice i proglašavaju za „izdajnike“, „neprijatelje“, „strane plaćenike“ i slično²¹⁹.

Ponekad na govor mržnje mogu da impliciraju i sadržaji koji imaju značenje bez konkretnih reči, ali impliciraju povezanost nekih događaja i pojava koje u suštini nemaju ništa zajedničko ali kada se pojave u određenom kontekstu dobijaju značenje koje je otvoreno za različitu interpretaciju²²⁰.

6.3.2. Akteri

Kao glavni akteri u analizi podataka prikupljenih putem prijave Savetu za štampu, pojavljuju se kako portali, onlajn stranice štampanih medija, tako i internet portali i stranice koji se pretežno bave objavljivanjem vesti, kolumni i analiza. Odgovornost za objavljeni sadržaj je najčešće na uredništvu koje namerno ili slučajno nije uspeo da na odgovarajući način spreči objavljivanje govora mržnje na njihovim stranicama. Autori spornih tekstova su ponekad novinari, kolumnisti, a ponekad građani, najčešće anonimni komentatori na portalima koji reaguju na određeni objavljeni sadržaj. U svakom slučaju, uredništvo ovih medija snosi glavnu odgovornost za širenje govora mržnje i potencijalno sprečavanje objavljivanja takvih sadržaja na njihovim stranicama.

²¹⁹ Ibid. str. 10-11.

²²⁰ npr. Inkluzija Roma – uslov za Evropske integracije

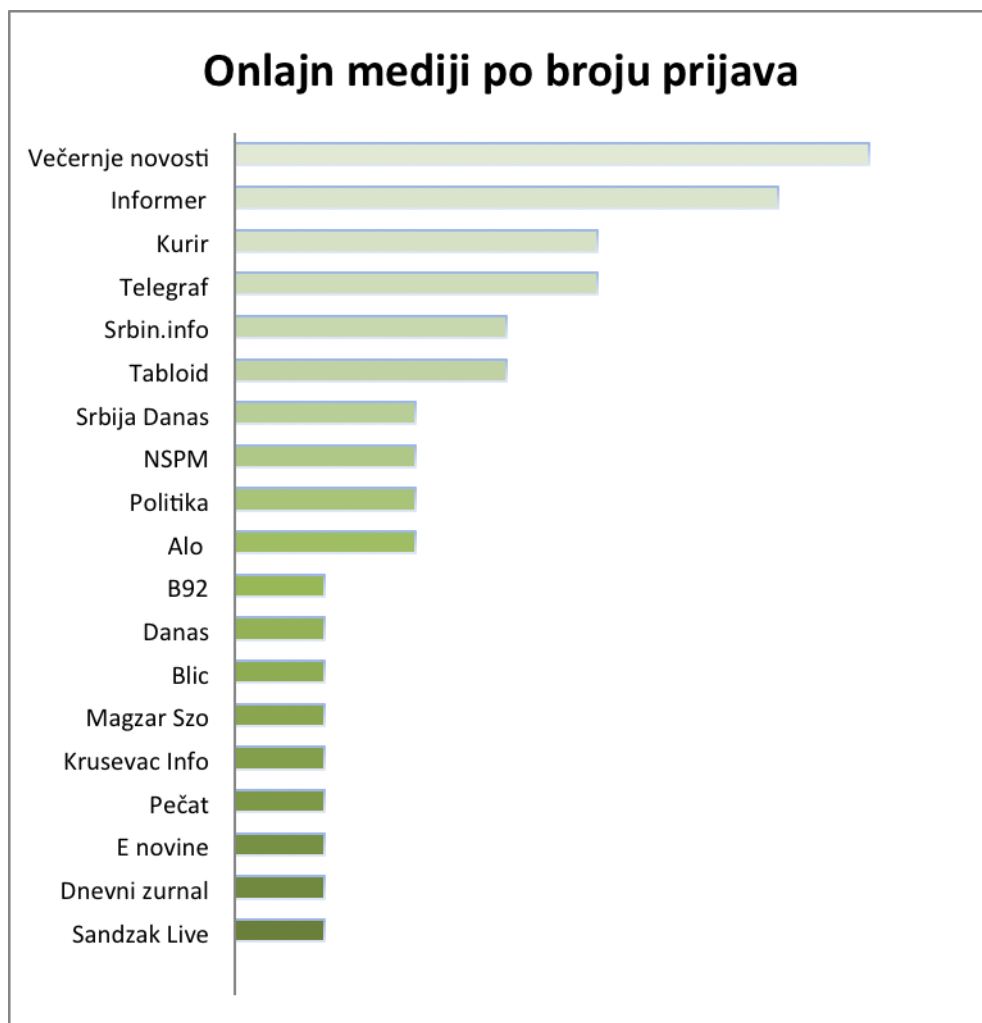
Na grafičkom prilogu 13 dat je pregled svih onlajn medija protiv kojih su podnešene prijave za kršenje Kodeksa na osnovu tačaka koje se bave zabranom govora mržnje. Najveći broj prijava podnešen je protiv onlajn izdanja lista Večernje novosti, čak sedam. U pitanju je zapravo portal novosti.rs koji je deo Večernjih novosti²²¹, u kojem udeo vlasništva još uvek ima država. Njihov sadržaj se pretežno zasniva na objavljivanju teksta koji su već objavljeni u štampanom izdanju, ali objavljuju i aktuelne vesti u toku dana. Njih ne karakteriše karakterističan pristup u privlačenju čitalaca putem senzacionalističkih naslova, već određena doza uzdržanosti i načina pisanja karakterističnog za štampani medij. Ipak, Novosti se smatraju provladinim medijem koji neretko zastupa konzervativne stavove sa malo prostora za kritičko istraživačko novinarstvo.

Odmah za njima je Informer sa šest prijava²²² koji je tek u poslednjim godinama postao sve češće prijavljivani portal Savetu za štampu. Tri prijave za širenje govora mržnje na internetu desile su samo tokom 2017. godini, na čijoj meti su e našli Romi i predstavnici LGBT populacije. Informer, kao i Informer i Kurir koji imaju po četiri prijave, su zapravo portali - onlajn verzije štampanih dnevnih listova koji se mogu svrstati u tabloidne medije, koji ne prezaju od objavljivanja senzacionalističkih sadržaja u cilju skretanja pažnje javnosti i pridobijanja širokog kruga konzumenata. Takođe, u pitanju su mediji koji su često naklonjeni vladajućoj eliti koja gaji nacionalističke i desno orjentisane stavove koje brane agresivnom retorikom prema svima koji imaju drugačije mišljenje (pre svega kritični prema opoziciji, ali i prema svima drugima koje prepoznaju kao kritičare vlasti, kao i prema predstavnicima manjina). Srbinfo (tri prijave) je internet portal u privatnom vlasništvu sa krajnje desničarskim sadržajima sa snažnim nacionalističkim i šovinističkim stavovima. Portal se sam predstavlja „kao srpski, tradicionalni, rodoljubivi portal koji promoviše bliske odnose Srbije i Rusije. Izuzetno je kritičan prema savezu NATO, Evropskoj uniji, globalizmu, jakom uticaju SAD i generalno evroatlantskim integracijama u Srbiji.“²²³

²²¹ Prema podacima Njihovo vlasništvo je nejasno baš kao i vlasništvo novina. Prema podacima Gemiusa, novosti.rs su u periodu od marta 2016. do marta 2017. bile peti najposećeniji sajt u Srbiji. <http://serbia.mom-rsf.org/rs/mediji/detail/outlet/novostirs/> (datum posete 20.02.2018)

²²² <http://serbia.mom-rsf.org/rs/mediji/detail/outlet/informers/> (datum posete 15.09.2017)

²²³ <https://srbin.info> (datum posete 15.09.2017)

Grafikon 13 - Govor mržnje u onlajn izdanjima medija 2013-2017 (Savet za štampu)

Internet portali Tabloid²²⁴ sa tri prijave i SrbijaDanas.net²²⁵ i Nova Srpska politička misao²²⁶ koji imaju po dve prijave Savetu za štampu na osnovu pritužbi koje se mogu svrstati u govor mržnje su internet portali okrenuti ekstremno desnom političkom spektru izuzetno kritičnom prema vladajućoj eliti, kao i globalizmu i evroatlantskim integracijama Srbije.

²²⁴ Onlajn izdanje štamapnog magazina <http://magazin-tabloid.com/casopis/> (datum posete 15.09.2017)

²²⁵ <https://www.srbijadanas.net/> (datum posete 15.09.2017)

²²⁶ <http://www.nspm.rs/> (datum posete 15.09.2017)

Sudeći prema listi internet portala i stranica koje su imale najveći broj prijava Savetu za štampu u analiziranom periodu, jasno je da ih sve karakteriše donekle sličan diskurs, bilo da se smatraju provladinim medijima ili kritičarima vlasti. U pitanju su mahom ekstremno desničarski i konzervativni stavovi, dominantno nacionalistički, u koje spadaju teme poput: širenje teorije zavere velikih sila protiv Srbije, ugroženost „srpskog nacionalnog identiteta“ (ćirilično pismo, pravoslavlje, porodične vrednosti), ekstremna ksenofobija i netolerancija prema pripadnicima drugih nacionalnosti i veroispovesti, islamofobija, homofobija, istorijski revizionizam, upotreba politički nekorektnih izraza i različitih oblika ekstremnog govora koje se često može okarakterisati kao huškački ili govor mržnje.

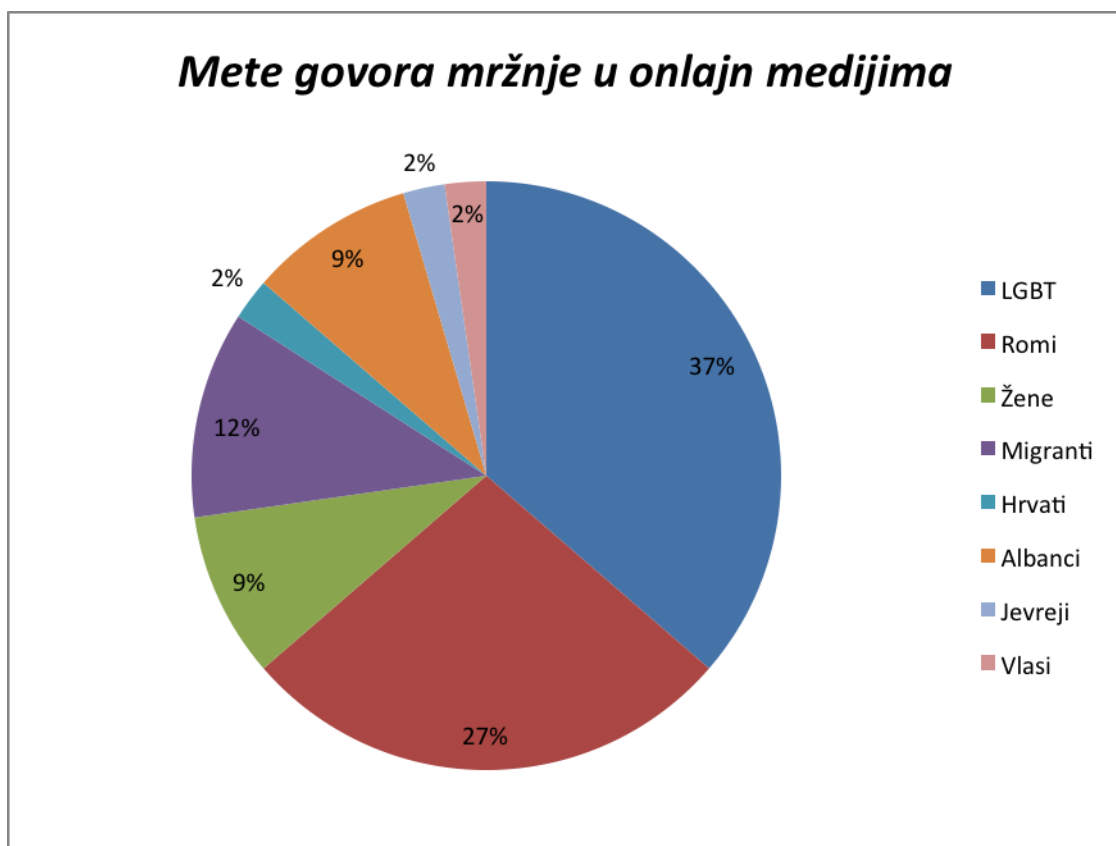
Zanimljivo je da su se među onima koji imaju po jednu ili dve prijave našla i onlajn izdanja Danasa, Politike, Alo, Blica, kao i portal B92, koji se u javnosti smatraju profesionalnim (i ako ponekad mogu da skliznu u tabloidno izveštavanje), trude se da vode računa o svojoj reputaciji i da očuvaju svoj kredibilitet i profesionalizam. Razlog za podnošenje konkretnih prijava protiv ovih medijskih kuća leži u tome da nisu uspele da efikasno moderiraju komentare posetilaca na svojim stranama, a ne zbog sadržaja koje su same kreirale.

Među portalima sa jednom prijavom našla se i onlajn verzija medijske kuće na mađarskom jeziku Magzar Szo, kao i Pečat, E-novine i Kruševac.info. Imajući u vidu da su u analiziranom periodu svi ovi mediji imali samo po jednu ovakvu prijavu, dodatna analiza njihovog rada nije nužno od značaja za ovo istraživanje kao aktera govora mržnje.

6.3.3. Mete govora mržnje

Kada se analizira sadržaj podnesenih prijava, mogu se identifikovati i konkretne manjinske grupe koje su najčešća meta govora mržnje (Grafikon 14). U ukupnom broju obrađenih prijava za kršenje Kodeksa u onlajn medijima, od 2013. pa zaključno sa 2017. godinom, a na osnovu gore pomenutih tačaka Kodeksa koje impliciraju da se radi o govoru mržnje, najveći procenat odnosi se na govor mržnje prema LGBT osobama, odnosno skoro trećina (37%). Nešto više od jedne četvrtine (27%) su onlajn medijski sadržaji koji su usmereni prema

pripadnicima romske nacionalnosti. Od ostalih nacionalnosti, samo Albanci imaju nešto izraženiji procenat od 9%, što je zapravo samo dve obrađene prijave, dok se samo sa po jednom prijavom pojavljuju Hrvati, Jevreji i Vlasi. Ipak, ukoliko bi se u jednu kategoriju stavile sve prijave koje se bave širenjem nacionalne netrpeljivosti, ovaj procenat bi skočio na 42%, što značajno utiče na sliku društva u kome nastaju ovakvi sadržaji. Takođe, značajan procenat prijavljenih sadržaja za temu ima mržnju prema migrantima (12%), a većina tih sadržaja objavljena je 2015. godine, na vrhuncu migrantske krize. Ne treba zanemariti ni to da 9% svih obrađenih prijava kršenja Kodeksa skreće pažnju na žene kao žrtve govora mržnje u onlajn medijima. U 2017. godini, većina prijavljenog govora mržnje ticala se LGBT osoba, Roma i Albanaca. Činjenica da je vrhunac migrantske krize prošao odrazio se i na nestanak problematičnih objava o ovoj grupi.

Grafikon 14 - Mete govora mržnje u onlajn medijima 2013-2017 (na osnovu prijava Savetu za štampu)

Ove podatke moguće je uporediti sa na početku pomenutim podacima o monitoringu prijava onlajn govora mržnje u evropskim zemljama. Primetno je da je procenat prijava govora mržnje na osnovu netrpeljivosti prema migrantima gotovo identičan u procentima u Srbiji i Evropskoj Uniji i posebno se preklapa sa vrhuncem migrantske krize. I u Srbiji, kao i u Evropskoj Uniji, izuzetno je istaknuta i česta ksenofobija, ali i netrpeljivost zasnovana na mržnji prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Ono što je karakteristično za Evropske zemlje je visok procenat govora mržnje prema muslimanima, dok se u analizi prijava u Srbiji takav osnov još uvek ne pojavljuje. Zapravo, u Srbiji je i dalje dominantna netrpeljivost prema pripadnicima drugačije nacionalnosti kao osnova za širenje govora mržnje. Razlog za tako visok stepen govora mržnje protiv muslimana u Evropskim zemljama verovatno leži u činjenici da se mnogobrojni teroristički napadi povezuju sa ovom zajednicom, a da je procenat pripadnika ove veroispovesti sve veći u pojedinim zemljama koje su se smatrale tradicionalno hrišćanskim ili sekularnim. U Srbiji, fokus negativnih stavova prema muslimanima pre je vezan za percepciju prema Bošnjacima i Albancima kao nacijama sa kojima je Srbija imala konflikt u nedavnoj prošlosti. Ipak, ono što je možda iznenađujući podatak koji je karakterističan za Srbiju je izuzetno visok procenat govora mržnje prema romskoj nacionalnoj zajednici.

Upadljiva razlika u Srbiji u odnosu na merenja u Evropi je znatno veći procenat prijavljenog govora mržnje čiji je osnov homofobija (više nego duplo u odnosu na evropski prosek). Takav rezultat nije iznenadjenje ako se uzmu u obzir stavovi opšte populacije u Srbiji prema pripadnicima seksualnih manjina.

Takođe, u Srbiji je znatno veći procenat govora mržnje zasnovanog na polnom i rodnom identitetu, mada je broj prijavljenih sadržaja suviše mali da bi činio statistički značajan pokazatelj. Slično je i sa antisemitskim sadržajima kojih je znatno manje nego u evropskim zemljama, ali na ovako malom uzorku, teško se mogu doneti jasni zaključci. Ipak, može se primetiti da takvog sadržaja ipak ima i u srpskim medijima.

6.3.3.1. Romska nacionalna manjina

Očigledno je da govor mržnje upućen pripadnicima nacionalnih manjina dominira onlajn medijima u Srbiji. Kao glavni motiv za govor mržnje koji se širi putem internet komunikacije, lako se može prepoznati netrpeljivost prema svemu drugačijem, a tu prvo mesto imaju ksenofobija, šovinizam i etnocentrizam. Ipak, kao posebna karakteristika govora mržnje u Srbiji ističe se veoma veliki broj prijavljenog sadržaja u onlajn medijima koji tatgetiraju romsku nacionalnu zajednicu. Večernje novosti zbog tekstova koje su objavile na svojoj internet strani, čak su četiri puta kažnjene za pisanje o Romima, a svaki put je motiv bilo izveštavanje o krivičnim delima u kojima se posebno isticala nacionalnost osumnjičenih. Na sličan način Kodeks su prekršili dnevni list Alo u svom internet izdanju kao i internet portal Telegraf. Ovakvo izveštavanje obično je vodilo i objavljivanju niza komentara posetilaca koji su dodatno nastavili da šire govor mržnje prema Romima.²²⁷ Najčešće je u pitanju jačanje stereotipa o ovoj nacionalnoj manjini i njihovo direktno dovođenje u vezu sa izvršavanjem najrazličitijih krivičnih dela. Na ovakav način, romska nacionalna manjina, koja je i sama u veoma nepovoljnom položaju, dodatno se stigmatizuje u društvu a stereotipi osnažuju. Kada su efekti ovakvog pisanja u pitanju, ne treba zaboraviti da su upravo krivična dela u kojima su učesnici bili pripadnici romske nacionalnosti bila korišćena kao povod za podizanje tenzija u lokalnim sredinama, pa čak i za mobilisanje i fizičke nasrtaje na pripadnike ove manjine²²⁸. Odgovornost medija za raspirivanje međunacionalnih tenzija je zato od izuzetno velikog značaja.

Posebno eksplicitan primer kršenja Kodeksa kada je izveštavanje o Romima u pitanju potiče sa internet portala Srbija danas (www.srbijadanas.net) iz juna 2015. godine. U izveštaju koji je ovaj portal neovlašćeno preuzeo sa portala agencije Fonet, tendenciozno su

²²⁷ Prijave Savetu za štampu: <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2177>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/1475>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2758>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2677>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2505>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2489>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2439> (datum posete 15.09.2017)

²²⁸ https://www.slobodnaevropa.org/a/selo_jabuka_romi/2072393.html (datum posete 17.11.2017)

reči “Rom” i “romski” kojima se oslovljava ova nacionalna manjina zamenjene pežorativnim izrazom “ciganin”, “ciganski”. Pored toga, naslov samog izveštaja sadrži sporni termin i još dovodi u vezu uslovljavanje priključenja Srbije Evropskoj uniji sa zapošljavanjem “cigana” („Još jedan uslov za EU: Integracija i zapošljavanje cigana“). Zbog svega ovoga, zaključeno je da ovim prilogom portal „Srbija danas“ vređa kako romsku nacionalnu manjinu, tako i društvo u celini, te da nanosi štetu kako romskoj manjini, tako i agenciji čiji je originalni izveštaj izmenjen. Kao i u ranijim slučajevima kada je ovaj portal u pitanju, Savet za štampu je izrekao javnu opomenu za kršenje kodeksa koja ipak nije imala nikakvog efekta na ovaj medij, budući da je sporni sadržaj ostao i dalje javno dostupan a uredništvo ovog portala nije odgovorilo na žalbu niti uputilo izvinjenje²²⁹.

Upotreba pežorativnog, uvredljivog i krajnje negativnog govora prema Romima verovatno je jedna od najprisutnijih ne samo kod određenih pripadnika ekstremnih grupa, već i kod šire populacije (što se pokazalo i u istraživanju Poverenika za ravnopravnost). Netrpeljivost i mržnja prema ovoj grupi stanovnika Srbije ima duboke korene koji se najbolje mogu povezati sa rasizmom, budući da je to jedina autohtona grupa populacije koja je relativno lako prepoznatljiva u javnom prostoru na osnovu svog fizičkog izgleda, odnosno boje kože (i ako to naravno nije uvek slučaj). Imajući u vidu visoki stepen etničke distance prema ovoj grupi, koje podrazumeva i relativno retko fizičko mešanje, posebno kada su mešani brakovi u pitanju, nerazumevanje i govor mržnje su veoma izraženi. Romska zajednica je jedna od najbrojnijih u Srbiji²³⁰, ipak veoma je slabo zastupljena u javnom životu na bilo koji način²³¹. Oni spadaju najčešće u najsiromašniji sloj stanovništva, sa najslabijim obrazovanjem, opterećeni nezapošljenošću ili radeći najteže i najslabije plaćene poslove koje niko drugi neće da radi. Takođe, romska zajednica često ima velikih problema sa nedovoljno dobrom zdravstvenom zaštitom, veoma lošim životnim uslovima i stanovanjem u često katastrofalnim uslovima (prema podacima Republičkog zavoda za

²²⁹ www.srbijadanas.net/jos-jedan-uslov-za-eu-integracija-i-zaposljavanje-cigana (datum posete 11.05.2017)

²³⁰ Popis 2011; <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf> (datum posete 15.02.2018)

²³¹ U posednjih nekoliko godina u skupštinskom sazivu nema predstavnika nijedne romske političke stranke, niti na rukovodećim položajima u javnim institucijama (izuzev u Kancelariji za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije). Izveštaj ECRI (2017)

statistiku ali i brojnim drugim istraživanjima²³²). Sve ovo čini da predrasude i stereotipi prema ovoj grupi budu još snažniji a mržnja prema njima izraženija. Na internet mreži se mogu naći brojni primeri otvorenih *pretnji* i sadržaja koji pozivaju na direktnu akciju protiv ove grupe²³³. Neki od ovih tekstova imaju formu i *otvorenih deklaracija koje pozivaju na mržnju* prema Romima, šireći *predrasude, paniku i strah*²³⁴.

6.3.3.2. Albanska, hrvatska i jevrejska nacionalna manjina

Slično nalazima u istraživanju agencije Ebart, govor mržnje i uvredljivi sadržaji u medijima najčešće su povezani sa nekim događajima koji skreću pažnju na neku određenu grupu koja postaje objekat na koji se takva vrsta retorike fokusira. To je karakteristično i za objave o nacionalnim manjinama u Srbiji. I u analizi prijavljenog sadržaja Savetu za štampu, pojavljuju se onlajn sadržaji čiji je povod bio incident na fudbalskoj utakmici reprezentacija Srbije i Albanije u Beogradu, u oktobru 2014. godine. Savet za štampu je primio žalbu protiv portala www.telegraf.rs²³⁵ koji je u seriji objava vezanih za ove događaje Albance

²³² Podaci Republičkog zavoda za statistiku: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Romi.pdf> (datum posete 15.02.2018)

²³³ Neke od stranica:

<http://www.srb-akcija.org/aktivnosti/7451/akcijom-protiv-ciganizacije/>

<http://www.srb-akcija.org/komentar/7609/povodom-novog-cina-ciganskog-nasilja/>

<http://www.nohatespeechmovement.org/hate-speech-watch/report/read/63>

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2014&mm=12&dd=01&nav_category=12&nav_id=930995

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/515586/SKANDALOZNO-Leci-protiv-Roma-u-Beogradu-i-drugim-gradovima-Srbije>

<http://www.pravda.rs/2014/12/11/srbska-akcija-pozvali-smo-na-gradjanski-protest-protiv-divljih-naselja-a-optuzeni-smo-za-govor-mrznje/>

<http://www.e-novine.com/srbija/vesti/113114-Uhapen-tvorac-faistikih-letaka-mrnje.html>

<http://www.ivonazivkovic.net/CIGANI/CIGANI.html> (datum posete 20.08.2015)

²³⁴ Jedan od primera na desničarskim internet portalima:

<http://glas-srbije.blogspot.com/?view=classic> (datum posete 20.08.2015)

²³⁵ Stranice sa tekstovima koje je objavio Telegraf: <http://www.telegraf.rs/sport/1264677-haos-u-najavi-siptari-vec-u-knez-mihajlovoj-preti-nam-rat-navijaca-foto>

<http://www.telegraf.rs/sport/1266938-kosovo-je-srce-srbije-ovako-su-siptari-ujedinili-grobare-i-delije-foto>

<http://www.telegraf.rs/sport/1266823-ekskluzivno-siptari-pre-7-dana-poceli-sa-operacijom-dron-na-crkvu-se-popeli-pomocu-konopca-foto>

<http://www.telegraf.rs/sport/1266805-ekskluzivni-video-evo-kako-su-siptari-prosvercovali-zastavu-velike-albanije-u-beograd-video>

pogrdno nazivao "Šiptari".²³⁶ U obrazloženju odluke prihvaćeno je obrazloženje građana albanske nacionalnosti da je za njih termin "Šiptar" pogrdan i da ih vređa takvo označavanje njihovih sunarodnika, a da i ako su srpska reč "šiptar" i albanska "Shqiptar" etimološki slične, imaju potpuno drugačije značenje u ovim jezicima. Komisije za žalbe je zaključila da "ne može da se bavi etimologijom upotrebljene reči, ali su u svom obrazloženju naveli da i ako postoji određen broj ljudi koji koristi tu reč "ne smatrajući je pogrdnom i bez ikakve namere da time uvredi pripadnike albanske nacionalne zajednice", nesporno je da je sami Albanci doživljavaju kao uvredu "što bi za medije moralo biti dovoljno da izbegavaju upotrebu takve reči, čak i ukoliko ona, sama po sebi, nema pežorativnu konotaciju". U Smernicama u Kodeksu novinara Srbije precizirano je da je „nedopustivo *kolokvijalno, pogrdno i neprecizno nazivanje određene grupe*“, a u ovom slučaju je veoma važan i kontekst u kojem je naziv upotrebljen. Komisija je zaključila da je "posao medija da informišu, a ne da dodatno podižu tenzije, izazvane ovoga puta incidentom na utakmici između Srbije i Albanije i komentarima tog događaja, te je insistiranje na upotrebi spornog termina prilikom izveštavanja o tom događaju, posebno neprihvatljivo"²³⁷. I pored javne osude ovakvog načina govora o drugim narodima koje stvara dodatni osećaj nepoštovanja i izrugivanja, ovaj vid izveštavanja se i dalje nalazi na brojnim internet portalima i stranicama.²³⁸ U drugoj tužbi Savetu za štampu, prijavljen je Kurir, zbog teksta u štampanom i internet izdanju tog lista, 13.09.2016. godine, pod

<http://www.telegraf.rs/sport/1266615-siptarski-novinar-za-telegraf-znalo-se-da-nasi-navijaci-spremaju-nesto-veliko> (datum posete 15.02.2018)

²³⁶ U odgovoru na ovu žalbu, urednik ovog portala je pokušao da pruži objašnjenje da je portal koristio takav izraz, ne sa ciljem da nekoga uvredi, već čisto u etimološkom smislu, pozivajući se na sopstvene ranije objave u kojima su pokušali da objasne zašto redakcija ovog portala smatra da upotreba ovog termina nije uvredljiva. Savet za štampu nije uvažio ovakvo objašnjenje i doneo odluku da Kodeks jeste prekršen.

²³⁷ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/1927> (datum posete 15.02.2018)

²³⁸ Naveo sam samo neke od brojnih portala i grupa koje šire klasičan govor mržnje prema albancima

<http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/skandalozni-udzbenik-za-sesti-razred-deca-uce-da-su-srbi-oteli-kosovo-od-albanaca-clanak-1889553>

<http://www.telegraf.rs/zanimljivosti/1276031-zasto-albanci-sebe-zovu-siptari-sve-misterije-imena-crnih-orlova-foto>

<http://www.srbijadanas.net/evo-zasto-siptari-masovno-beze-sa-kosmeta/>

<http://niskevesti.rs/index.php/drustvo/item/3026-siptari-hoce-srbiju-do-nisa>

<https://www.facebook.com/groups/61649292283/>

<http://www.pravda.rs/2015/05/10/siptarski-teroristi-prete-potpuni-rat-u-makedoniji-pocinjemo-12-maja/>

<http://www.intermagazin.rs/siptari-od-nemacke-prave-ameriku/>

<http://www.tvbest.rs/93026-siptari-traze-ulcinj-albanska-granica-od-crnogorskog-ulcinja-do-grckog-rta-stilos>

<http://www.informer.rs/vesti/drustvo/8168/220-UBICA-SRBA-kriju-Hrvati-Siptari-i-Bosanci>

naslovom “Šiptari spremaju pokolj Srba: čekaju pobjedu Hilari Clinton i njenu podršku”.²³⁹ U tekstu je navedeno niz nepotkrepljenih spekulacija o pripremi etničkog čišćenja na severu Kosova i sličnih neutemeljenih optužbi (“anonimni izvor iz bezbednosnih struktura”). Ovaj slučaj se završio dogovorom, a sporni sadržaj je uklonjen sa internet stranice, tako da se Komisija za žalbe nije oglašavala. Ovakav vid sadržaja direktno *uzbunjuje javnost, stvara tenziju među pripadnicima različitih nacionalnosti*, a potencijalno može da ima *mobilisajući efekat* i katastrofalne posledice kada je porast nasilja i diskriminacije u pitanju.

I ako je prema istraživanjima etnička distanca prema pripadnicima hrvatskog naroda na drugom mestu u Srbiji, u prijavama Savetu za štampu nema konkretnih primera koji se eksplicitno tiču ove grupe. Ipak treba napomenuti da *huškačka retorika* na internet portalima i u medijskim izveštavanjima, kao i *pežorativno* upotrebljavanje termina “ustaše” za pripadnike celokupnog hrvatskog naroda nije retko na portalima koje vode i uređuju nacionalističke i desno orjentisane grupe²⁴⁰.

Jedini primer u kome se Komisija za žalbe Saveta za štampu bavila objavama koje se tiču antisemitizma bila je kolumna u kojoj je kritikovan istup književnika Filipa Davida u februaru 2016. godine²⁴¹. I ovoga puta donesena je odluka da je Kodeks prekršen, a Večernjim novostima naloženo da objave ovu odluku. I u ovom slučaju, konkretan događaj bio je povod za bujanje govora mržnje protiv pisca čije je etničko poreklo stavljeno u prvi plan²⁴². U ovom slučaju karakteristično je bilo *oduzimanje prava pripadnicima određene*

²³⁹ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/4016>(datum posete 19.08.2015)

²⁴⁰ Neki od portala i grupa koje šire govor mržnje prema Hrvatima:

<http://www.informer.rs/vesti/politika/26061/HRVATI-NEMATE-SANSE-Istrazujemo-sta-bi-bilo-kad-bi-rata-opet-bilo>

<https://www.youtube.com/watch?v=pTDtGM5cSeI>

<http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/513016/Medari-Ustase-polomile-krst-na-spomeniku-stradalim-Srbima>

<http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/512902/VIDEO-Vukovarski-celnici-pevali-ustasku-pesmu>

<http://www.vesti-online.com/Vesti/Ex-YU/488167/Zaklanu-porodicu-sa-detetom-hrvatski-sud-proglasio-kolateralnom-stetom>

<http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/484364/Ustase-nikad-nece-priznati-genocid-nad-Srbima> (posećeno 19.08.2015)

²⁴¹ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3406> (datum posete 15.02.2018)

²⁴² Sam tekst kolumne, žalba i odgovor na žalbu autora pruža jasan uvid u fundamentalno nerazumevanje autora i redakcije osnovnih principa slobode izražavanja i govora koji je neprihvatljiv u demokratskoj javnosti. Autor je u

manjine da iznose svoje mišljenje u javnosti. Tekst je ostao javno dostupan na internet stranici Večernjih novosti, kao i komentari čitalaca koji u sličnom duhu podržavaju diskriminatorne stavove prema Jevrejima. Jedan od ekstremnih primera kada je širenje govora mržnje putem interneta prema ovoj manjini je objavljivanje spiska javnih ličnosti na strancima nacističkog portala “Storm front”, za koje se tvrdi da su Jevreji, što se lako može protumačiti kao *poziv na njihov linč*²⁴³.

Na ovim primerima, kao posebne vrste i metode za širenje govora mržnje prema nacionalnim manjinama, posebno se ističe upotreba pežorativnog govora i upotreba politički nekorektnih i uvredljivih izraza kada se opisuje cela grupa. Koriste se uopštavanja i generalizacije, a manjinama se oduzima pravo na lični stav i javno delovanje. Vršiti se određena vrsta njihove dehumanizacije, a u ekstremnim primerima koristi huškačka retorika, uzbuđuje javnost, širi strah kroz dezinformisanje, poziva na delovanje i mobilizaciju protiv ovih grupa.

6.3.3.3. Migranti

Kao posebno velika grupa koja se našla na udaru govora mržnje u onlajn medijima prepoznate su sirijske izbeglice i migranti sa Bliskog Istoka i Afrike, naročito na vrhuncu tzv. “migrantske krize” sredinom 2015. godine. Kao što je već napomenuto, u Srbiji je trend izveštavanja o migrantima veoma sličan kao i u drugim evropskim zemljama.

Među prijavama Savetu, karakteristična je kolumna “Stranci u Beogradu” koja se pojavila na internet stranici dnevnog lista Danas u kojem je autorka iznela niz tvrdnji kojima se

svom odgovoru pokušao da brani svoj stav, dodatnim podvlačenjem da smatra da neko ko nije predstavnik većinskog naroda (srpskog), ne sme javno da kritikuje predsednika Srbije, jer time vređa osećanja srpskog naroda. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:592945-Vise-od-netrpeljivosti> (datum posete 15.02.2018)

²⁴³ Spisak, prenet na forumu portala Srpski front: <http://www.srpskifront.com/forum/viewtopic.php?f=7&t=4323> (pristupljeno 20.08.2015)

podstiče diskriminacija i govor mržnje, opisujući scene kojima je navodno prisustvovala, iznosila svoje predrasude i stavove koji su diskriminatorni po više osnova, koristeći povremeno i *pogrdne termine* poput „bule“. Podnosilac žalbe Savetu za štampu je smatrao da je tekst „primer ekstremno neprofesionalnog postupanja kolumnistkinje“ i da „doprinosi širenju straha, netrpeljivosti, ksenofobije, stvaranju neprijateljskog okruženja i produbljanju socijalne distance građana prema migrantima i izbeglicama, koji su trenutno jedna od najosetljivijih grupa u Srbiji“. U tekstu se posebno *naglašava veroispovest migranata*, indirektno implicira da će izbeglice preplaviti Beograd, i *naglašava potencijalna opasnost* za Beograđane.²⁴⁴

U isto vreme, kada se u Beogradu nalazio najveći broj migranata, objavljen je i tekst na internet stranici Informera sa naslovom “Pažnja: Sa migrantima stižu malarija, dečja paraliza i ptičiji grip”.²⁴⁵ I u ovom slučaju Komisija za žalbe Saveta za štampu donela je odluku o kršenju Kodeksa novinara, te izrekla opomenu. Članovi Komisije zaključili su da je „Informer“ pretpostavke epidemiologa “predstavio kao činjenice, odnosno da je nešto što oni vide kao mogućnost prezentovano kao sasvim izvesna stvar,” a da je tekst “opremljen na potpuno *senzacionalistički* način i tako da može *izazvati neutemeljen strah i paniku* kod ljudi”. Komisija zaključuje da “označavanjem migranata kao *prenosilaca ozbiljnih zaraznih bolesti*, sa kojima je opasan svaki kontakt, „Informer“ diskriminiše sve pripadnike populacije koja prolazi kroz našu zemlju, a prema kojoj već postoje određene predrasude”.²⁴⁶ Bez obzira na odluku Saveta za štampu, sporni tekst je i dalje javno dostupan na internet portalu ovog medija.

Iz istog perioda je tužba protiv portala Nova srpska politička misao koji su objavili tekst pod naslovom “Tri karte za emigrante, ili kako Srbija plaća američki ceh”²⁴⁷. Komisija za

²⁴⁴ I ako su se i autorka, kao i uredništvo Danasa prethodno javno izvinili, a Sud časti NUNS-a već izrekao javnu opomenu novinarki i listu, Komisija je donela odluku da je Kodeks novinara prekršen i listu Danas izrekao javnu opomenu. Sporna kolumna više nije dostupna na internet stranici ovog lista.

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2977> (datum posete 15.02.2018)

²⁴⁵ <http://www.informer.rs/vesti/drustvo/20888/PAZNJA-Sa-migrantima-stizu-malarija-decja-paraliza-i-pticiji-grip> (datum posete 15.02.2018)

²⁴⁶ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2935> (datum posete 15.02.2018)

²⁴⁷ <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/tri-karte-za-emigranteili-kako-srbija-placa-americki-ceh.html?alphabet=l> (datum posete 15.02.2018)

žalbe je utvrdila da je tekst diskriminatoran u odnosu na izbeglice i migrante, da širi predrasude o njima i da se “direktno sugeriše da su potencijalna *opasnost* po građane Srbije”²⁴⁸.

I na primeru migrantske krize može se uočiti jasna veza govora mržnje na internet stranicama prema određenoj grupi, sa dešavanjima u stvarnosti²⁴⁹. Vrhunac prijava za govor mržnje prema izbeglicama i migrantima sa Bliskog Istoka bio je u leto 2015. godine, što se poklapa sa vrhuncem „izbegličke krize“. Migranti se najčešće optužuju za širenje bolesti, vršenje kriminalnih radnji (pljačke, razbojništva, tuče, seksualno uznemiravanje i nasilje), islamski fundamentalizam, širenje straha i panike među građanima kao i ugrožavanje etničke, verske i kulturne „čistote“ Srbije.

6.3.3.4. Pripadnici LGBT populacije

Kada se analizira broj podnetih prijava Savetu za štampu, u Srbiji je upadljivo veliki broj onih koje se tiču širenja govora mržnje prema pripadnicima LGBT populacije (gotovo trećina svih obrađenih prijava u periodu od 2013. do kraja 2016. godine). Ovo korespondira i sa velikom socijalnom distancom koju građani Srbije pokazuju prema pripadnicima ove populacije.

Nesumnjivo je bitan faktor je i vremenski okvir u kome se pojavljuje najveći broj medijskih sadržaja protiv ove grupe, a koji su posebno oštri i česti u vreme organizovanja Parade ponosa (obično u septembru svake godine). Organizacija ove manifestacije u protekloj

²⁴⁸ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2839> (datum posete 15.02.2018)

²⁴⁹ Zbog prisustva velikog broja izbeglica na severu zemlje, ne iznenađuje što je došlo do toga da i jedan lokalni medij na mađarskom jeziku bude tužen za kršenje Kodeksa novinara upravo zbog pisanja o ovoj temi. I ako Komisija nije uspela da se usaglasi o kršenju Kodeksa od strane internet portala Magyar Szo, tužilac (organizacija YUCOM) je naveo da su je autorka teksta na ovom portalu maliciozno povezala pripadnike ove grupe sa vršenjem krivičnih dela i pokazala jasnu netrpeljivost prema njima zasnovanu na sopstvenim strahovima i stereotipima. Bez obzira na to što protiv ovog portala nije doneta nikakva odluka, sporni tekst je uklonjen.

deceniji oštro je polarizovala javnost u Srbiji što je izazivalo čak i brojne primere fizičkog nasilja na ulicama, a sama manifestacija je više puta bila zabranjena²⁵⁰.

Prve prijave za govor mržnje prema LGBT populaciji pojavile su 2015. godine. U oba slučaja se radilo o objavljivanju vesti preuzete iz drugih izvora pod naslovom "Svaka čast!" kojom se *odobravalo nasilno sprečavanje Parade ponosa* u Moldaviji. I ako je jasno da je stav uredništva ovog portala izrazito homofobičan (što su i dodatno potvrdili u svojim odgovorima na žalbe), polovina članova Komisije je smatrala da je činjenica da se radilo o događaju u drugoj zemlji dovoljan razlog da se zauzme stav da se ovakvo izveštavanje ne odnosi u dovoljnoj meri na LGBT populaciju u Srbiji te da se ne može uzeti u razmatranje.²⁵¹

U julu iste godine, doneta je i prva odluka o kršenju kodeksa od strane magazina "Tabloid" u tekstu "Kuda ide ovaj svet"²⁵². Članovi Komisije ocenili su da je u tekstu LGBT populacija predstavljena kao *neprijatelj protiv koga se treba boriti*, čime je čitava zajednica diskriminisana i potencijalno izložena nasilju. Dotični tekst nije uklonjen sa internet stranice ovog portala i pored javne opomene.

Internet portal magazina "Tabloid" je ubrzo ponovo došao na dnevni red Komisije za žalbe zbog kršenja Kodeksa novinara zbog objavljivanja teksta "Parada nasilja i srama" 20. septembra 2015. godine. Tekst je objavljen uoči održavanja Parade ponosa, što je već očekivano vreme za pojavu medijskih sadržaja koji osuđuju ovaj događaj. Komisija za žalbe je utvrdila da je novinar "izneo sve svoje predrasude i negativne stavove u odnosu na LGBT populaciju i učesnike parade - da je reč o *ljudima sa društvenog dna, da su većinom alkoholičari i narkomani i slični*. Autor teksta iznosi i niz optužbi na račun ove populacije, koja, za račun "onih koji vladaju svetom", "napadaju svet, posebno hrišćane i belu rasu", i dovodi ih u vezu čak i sa Brejvikovim masovnim ubistvom u Norveškoj."²⁵³ Komisija

²⁵⁰ Budući da se u ovom izveštaju fokus stavlja na internet sadržaje kojima se Savet za štampu bavio u periodu od 2013. do 2016. godine, možda je važno napomenuti da je ovaj događaj bio zabranjen 2013. i 2014. godine, da bi pod jakim obezbeđenjem ipak bio organizovan 2015. i 2016. godine.

²⁵¹ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2771>

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2581> (datum posete 15.02.2018)

²⁵² <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=338&cl=06> (datum posete 15.02.2018)

²⁵³ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3094> (datum posete 15.02.2018)

odlučila da izrekne ovom magazinu još jednu javnu opomenu zbog kršenje odredbi Kodeksa novinara koje se odnose na zabranu diskriminacije i govora mržnje. I ovaj sporni tekst i dalje se nalazi na internet stranici ovog porala.²⁵⁴

Sledeći primer širenja govora mržnje prema LGBT populaciji nastao je samo jedan dan kasnije, 21. septembra 2015. godine kada je Informer objavio na naslovnoj strani svog štampanog izdanja, kao i na svom internet portalu tekst "Pederi šetaju a Srbi plaćaju"²⁵⁵. Komisija je i u ovom slučaju utvrdila da je Kodeks novinara prekršen i izrekla javnu opomenu. U obrazloženju Komisije se navodi da je "nedopustivo *kolokvijalno, pogrдно i neprecizno nazivanje određene grupe*. U ovom slučaju, reč je o terminu „pederi“, upotrebljenom u očigledno negativnoj konotaciji, i sa ciljem da se građanima predoči da država troši velike svote novca da bi obezbedila skup koji organizuju."²⁵⁶. Ni u ovom slučaju sporni sadržaj nije povučen sa internet stranice ove medijske kuće.

U 2016. nastavio se trend redovnog prijavljivanja onlajn medijskih kuća koji objavljuju sadržaje koji se mogu smatrati govor mržnje prema LGBT populaciji. Tako je Komisija donela nekoliko javnih opomena protiv portala Srbin.info²⁵⁷ za tekst "Homoseksualnost, bolest ili opredeljenje?"²⁵⁸, protiv portala Krusevac.info²⁵⁹ zbog teksta "LGBT karavan nastranih zabranjen u Kruševcu, direktor Kulturnog centra izvredao učesnike?"²⁶⁰, protiv internet portala Telegraf.rs²⁶¹ zbog objavljivanja govora mržnje u komentarima čitalaca povodom nekoliko vesti o terorističkom napadu na gej klub u Orlando u SAD²⁶², kao i protiv

²⁵⁴ <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=346&cl=02> (datum posete 15.02.2018)

²⁵⁵ <http://www.informer.rs/vesti/srbija/32748/CITAJTE-U-DANASNJEM-INFORMERU-Pederi-setaju-a-Srbi-placaju-evra> (datum posete 15.02.2018)

²⁵⁶ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3019> (datum posete 15.02.2018)

²⁵⁷ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3400> (datum posete 15.02.2018)

²⁵⁸ <http://srbin.info/2016/03/08/zasto-je-pederastija-mentalna-bolest/> (datum posete 15.02.2018)

²⁵⁹ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3623> (datum posete 15.02.2018)

²⁶⁰ <http://www.krusevacinfo.com/drustvo/lgbt-karavan-nastranih-zabranjen-u-krusevcu-direktor-kulturnog-centra-izvredao-ucesnike.html> (datum posete 15.02.2018)

²⁶¹ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3846> (datum posete 15.02.2018)

²⁶² <http://www.telegraf.rs/vesti/2191312-pucnjava-u-gej-klubu-usred-zurke-ljudi-pani-cno-beze-od-rafala/komentari/svi> (datum posete 15.02.2018)

<http://www.telegraf.rs/vesti/2191888-oglasio-se-teroristin-otac-izvinite-zbog-po>

[stupka-naseg-sina-i-mi-smo-u-soku-kao-i-cela-nacija-foto-video/komentari/svi](http://www.telegraf.rs/vesti/2191888-oglasio-se-teroristin-otac-izvinite-zbog-po-stupka-naseg-sina-i-mi-smo-u-soku-kao-i-cela-nacija-foto-video/komentari/svi) (datum posete 15.02.2018)

portala B92²⁶³ za objavljivanje komentara koji sadrže govor mržnje objavljenih na vest o transrodnom muškarcu²⁶⁴.

U drugoj polovini 2016. godine primetno je da su medijske kuće postale znatno agilnije u reagovanju na pritužbe koje se podnose Savetu za štampu protiv njih, ali ne na način da povuku već objavljeni sadržaj već tako što se nagode sa stranom koja je pritužbu podnela. Tako su rešene i dve žalbe koje se tiču govora mržnje protiv LGBT osoba na internet stranicama medijskih kuća Kurir i Politika²⁶⁵. Na taj način se izbegava javna osuda, jer Komisija ne razmatra ove sadržaje, a oni najčešće ostaju javno dostupni na internetu. Moguće je da je nekim od vodećih medijskih kuća postalo značajno da očuvaju ugled među kolegama tako što neće stalno dolaziti u situaciju da nailaze na osudu Saveta za štampu.

Nesporno je da su predstavnici LGBT populacije u Srbiji veoma česta meta govora mržnje na internetu. Pored ovakvih podataka Saveta za štampu, kao i izveštaja Povereništva za zaštitu ravnopravnosti, pojava izraženije mržnje i netrpeljivosti prema ovoj grupi u medijskim sadržajima korespondirala je sa sve većom vidljivošću ove zajednice i borbom njihovih predstavnika za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava i jednakosti. Govor mržnje prema ovoj zajednici, naročito prema njenim predstavnicima koji su aktivni oko organizacije Parade ponosa, posebno je izražen svake godine u doba organizovanja ovog događaja kada najčešće dobijaju brojne pretnje putem interneta²⁶⁶.

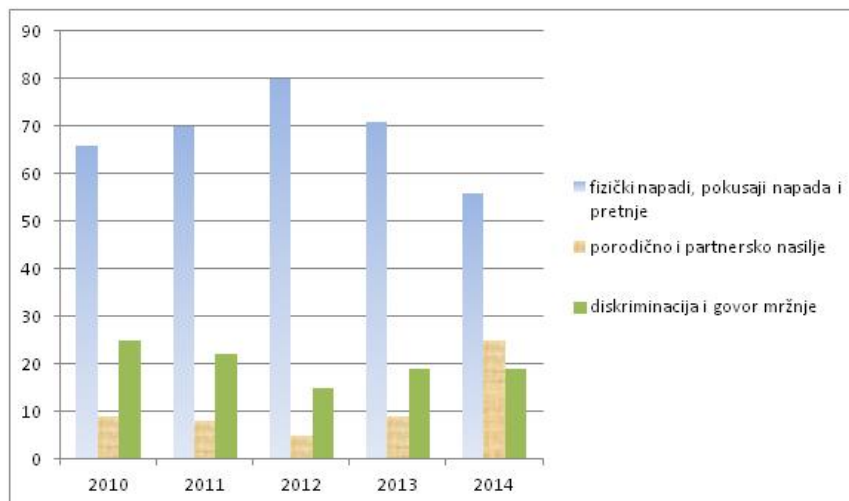
²⁶³ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3921> (datum posete 15.02.2018)

²⁶⁴ http://www.b92.net/zivot/komentari.php?nav_id=1172623 (datum posete 15.02.2018)

²⁶⁵ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/4065> (datum posete 15.02.2018)

<http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/4073> (datum posete 15.02.2018)

²⁶⁶ Manifest protiv homoseksualaca: <http://www.srb-akcija.org/komentar/4106/antipederski-manifest/> (datum posete 20.08.2015)

Grafikon 15 - Statistički pregled napada na LGBT osobe (Izvor GSA 2015)

U grafikonu 15 u prilogu nalaze se statistički podaci organizacije Gej Strejt Alijansa koja vodi evidenciju o napadima na pripadnike LGBT populacije, kao i pružanjem besplatne pravne pomoći. Pored njih, nevladina organizacija Inicijativa mladih za ljudska prava takođe se bavi prikupljanjem informacija o govoru mržnje prema pripadnicima LGBT populacije i pružanjem pravne pomoći licima koji su zbog svoje seksualne orijentacije bili žrtve govora mržnje upućenog putem interneta.

U izveštaju Inicijative mladih za ljudska prava dokumentovan su i napadi na jednog od prepoznatljivih aktivista za LGBT prava Slobodana Stojanovića, koji je pre pripreme za Paradu ponosa 2013. primio više poruka pretećeg sadržaja koje su eskalirale direktnim pretnjama po život²⁶⁷. Pored pretnji pojedinaca, bile su приметne i *pretnje* na stranicama desničarskih grupa na Fejsbuku²⁶⁸. Poruke i objave slične sadržine mogle su se naći i u

²⁶⁷ Na pretnje jednog „navijača” Partizana: „Ubi pедера, ubi pедера! Ubićemo te pederčino!”, Stojanović je odgovorio: „Ok, pozdrav tebi i tvojoj porodici”. S obzirom da je A. nastavio sa pretnjama Slobodan je upitao: „Da li hoće da [ga] prijavi policiji za pretnje?”. Nakon toga je usledila bujica daljih pretnjih u kojima je A. Stojanoviću rekao da razmisli o svom životu, sa finalnom pretnjom „UBIĆEMO TE!”. Na „zid” svog profila 16. jula 2013. Stojanović je postavio ove pretnje iz inboksa nakon čega je dobio preko 10 pretećih poruka. (iz službenih beležaka MUP-a, Inicijativa mladih za ljudska prava). Sledeće obaveštenje koje je Stojanović uputio policiji, a na osnovu koga je sastavljena službena beleška usledilo je 3. septembra 2013. Stojanović je istakao okolnost sopstvene prepoznatljivosti u javnosti zbog zastupljenosti u medijima i istakao pretnje koje naročito ozbiljno shvata.

²⁶⁸ Tako je u grupi „Pravda i pravo za Srbiju” S. B. objavio komentar sledeće sadržine: „Ubiti pедера da ne postoji, a i ovaj policajac što puca je peder”. Na profilu M. D. primećena je objava: „Dobar pandur je samo mrtav pandur, smrt pandurima i pederima”. U grupi „Aleksandar Konuzin fan club”⁴⁹ M. C. je rekao da „pedere treba politi benzinom i zapaliti.” (iz službenih beležaka MUP-a, Inicijativa mladih za ljudska prava)

grupama „500 000 Srba protiv gej parade“, „900 000 ljudi koji su ZA ujedinjenje Srbije i Srpske“, „Dnevne novine Pravda“, „srbin.info“, „Countries that not recognize Kosovo“, „Srpska tribina“ i dr.²⁶⁹. Na tim internet stranama česta su ponavljanja pretnji iz prethodnih godina, kao što je „Čekamo vas“ i sl. Ukupan broj pretnji dostigao je brojku od 80, od čega još nijedna od osoba koje su pretnje upućivale nije procesuirana.²⁷⁰

Iz službenih beležaka policije na osnovu obaveštenja koje su podnosili drugi članovi organizacionog odbora Parade ponosa moguće je pratiti govor mržnje protiv LGBT osoba ali i metode na koji mogu jedino da deluju pripadnici ove grupe. Naime, član organizacionog odbora Parade ponosa, Marko Ilić, koji je aktivan na društvenim mrežama, morao je da prikupi poruke koje su njemu poslate ili da pronađe govor mržnje na društvenim mrežama koji se može kvalifikovati kao pretnja pa onda na osnovu toga što je on jedan od organizatora povorke ponosa i aktivan u organizaciji, morao da navede da se oseća ugroženim od grupe odnosno pojedinaca koji takve poruke distribuiraju.²⁷¹ Iz ovakvih primera iz prakse očigledno je da i pored komplikovanog zakonskog postupka protiv odgovornih za širenje govora mržnje putem interneta, velikog truda pojedinaca iz organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava koji pored toga što moraju da prikupljaju i dokumentuju ovakve slučajeve, često moraju i da podnose tužbe i prate proces o sopstvenom trošku, rezultat je često nezadovoljavajuć jer samo mali broj slučajeva zaista bude i procesuiran.

Iz navedenih primera govora mržnje prema pripadnicima LGBT populacije, mogu se izdvojiti odlike (vrste) govora koji se upotrebljava, a to su: upotreba uvredljivih izraza i politički nekorektnih termina, otvorene pretnje i zastrašivanja, stvaranje panike među

²⁶⁹ Treća službena beleška je sastavljena 19. septembra 2013. i u njoj je Stojanović obavestio MUP o novopristiglim pretnjama. Neki od primera su komentar R. V. na tekst „Beograd bez gej parade i u 2013?“ na Fejsbuk grupi „Svi oni koji ne žele Srbiju u Evropskoj uniji“: „Možete zajedno da dobijete batine“, potom na Fejsbuk grupi „SNP Naši“ komentar N. B.: „Trebalo ih sve pobiti ili napraviti jedno mesto gde će oni da se leče mamu im jebem....sramote Srbiju kao i srpski narod!“. U grupi „Srbija zemlja junaka“ 9. septembra 2013. S. B. je objavio komentar „Beogradom krv će liti, gej parade neće biti“ (iz službenih beležaka MUP-a, Inicijativa mladih za ljudska prava)

²⁷⁰ *Primena standarda pravično suđenje u pravosudnom sistemu Srbije* (2014) Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd

²⁷¹ Brojni primeri govora mržnje i pretećih dostupni su zahvaljujući ustupljenim kopijama službenih beleški MUP Srbije o obaveštenju primljenom od Marka Ilića, člana organizacionog odbora Parade ponosa (od 06.05.2014., 21.05.2014. i 11.09.2014. godine) mahom sa stranice Srbin.info, Blic, Kurir, Telegraf, kao i nekim društvenim mrežama sa privatnih Fejsbuk profila.

opštom populacijom (širenje bolesti, ugrožavanje „opstanka nacije“, ugrožavanje „tradicionalnih porodičnih vrednosti“ i sl.). Još jednom, bujanje govora mržnje u internet komuniciranju je u direktnoj korelaciji sa stvarnim događajima koji su vezani za određenu grupu - u ovom slučaju organizovanje Parade ponosa svake godine je okidač za širenje govora mržnje.

6.3.3.5. Žene

I ako broj prijava Savetu za štampu sa internet sadržajima koji šire govor mržnje prema ženama nije velik da bi se moglo reći da je reprezentativan, sama činjenica da je procentualno znatno veći u odnosu na evropski prosek, zaslužuje pažnju. U analizi prijava upućenih Savetu za štampu posebno je prisutna mizoginija, ekstreman govor mržnje prema ženama, koji je bio osnov za podnošenje 9% od svih prijava koje se odnose na takvu vrstu sadržaja u onlajn medijima.

Zbog već slučaja internet portala E-novina koji je u toku 2013. godine serijom tekstova napadao crnogorsku aktivistkinju Milku Tadić Mijović²⁷², između ostalog služeći se i teškim *uvredama* i govorom mržnje, ovaj portal je pored osude Saveta za štampu, morao da plaća i niz sudskih kazni i materijalnih odšteta²⁷³. Pored ovog, zabeležena su i dva slučaja u 2016. godini koja ilustruju govor mržnje prema ženama koji se može naći u onlajn medijima.

U prvom slučaju, prijava je podneta Savetu za štampu od strane organizacije Autonomni ženski centar protiv štampanog i internet izdanja lista Blic zbog objavljivanja teksta “Žene ubice na Balkanu: Ređe ubijaju od muškaraca, ali su njihovi zločini monstruozniji”²⁷⁴. U žalbi je prvo skrenuta pažnja da sam naslov ne odgovara sadržaju samog teksta u kome si ni na koji način ne upoređuju zločini žena i muškaraca, te čak i izjava psihologa u tekstu navodi da nema mnogo razlike u ubistvima koje čine žene i muškarci. Ovakvim tekstom,

²⁷² <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/2059> (datum posete 15.02.2018)

²⁷³ broj različitih tužbi i presuda protiv ovog portala doveo do njegovog gašenja u julu 2016. godine

²⁷⁴ <http://www.blic.rs/vesti/hronika/zene-ubice-na-balkanu-rede-ubijaju-od-muskaraca-ali-su-njihovi-zlocini-monstruozniji/tdf3ysm> (datum posete 15.02.2018)

smatra Autonomni ženski centar, imala se namera da se žene degradiraju i diskriminišu. Odbrana "Blica" sastojala se u tome da diskvalifikuje organizaciju koja je žalbu podnela jer je "feministička", kao i činjenicom da novinarka ima pravo da iznosi svoje mišljenje i vrednosne sudove. Članovi Komisije za žalbe nisu prihvatili tvrdnje Blica u odgovoru na žalbu, doneli su odluku da teza u naslovu teksta ne odgovara sadržaju, odnosno da se ne može utvrditi da žene ubijaju "ređe ali monstruoznije". Komisija se nije usaglasila oko toga da li je postojala "mizogina namera", ali je odlučila da jesu prekršene odredbe koje se odnose na istinitost izveštavanja i novinarsku pažnju i naložila „Blicu“ da ovu odluku objavi.²⁷⁵

U drugom slučaju iz 2016. godine, mreža "Žene protiv nasilja" podnela je žalbu Savetu za štampu protiv internet portala "Pečat" zbog objavljivanja teksta pod naslovom "Vaskrsli titoizam ili kako se obračunati s "neprijateljima""²⁷⁶. U tekstu je problematičan deo teksta u kojem autor kritikuje *fizički izgled* kustoskinja, gde navodi da je većina "fizički neprivlačna, 'babastog stajlinga' i muškobanjasta", da "intelektualke, kao i feministkinje, žele da u prvi plan stave svoje umne sposobnosti, da se takmiče sa muškarcima, pa je njihova ženstvenost prva na udaru", da "zatamljuju ženu i majku u sebi i oko sebe".

Autor spornog teksta je u odgovoru na žalbu naveo, između ostalog, i sledeće: "Moja kritika neženstvenosti u korist ženstvenosti imala je za cilj upravo isticanje prava i osobnosti ženskog pola. Prevideo sam, međutim, da je to zastarelo shvatanje, te da je na društvenoj sceni prisutno mnogo šire razumevanje ženske/ljudske prirode". U odluci Komisije za žalbe navedeno je da objavljeni tekst jeste "uvredljiv za žene i da ih degradira, *svodeći ih na "izgled" i isključivo na "tradicionalne" uloge*, koje im autor teksta dodeljuje"... posebno je sporan deo u kojem se, kao na negativnu pojavu, ukazuje na to da žene žele da se takmiče sa muškarcima". Komisija je zbog toga jednoglasno donela odluku da je Kodeks novinara

²⁷⁵ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3319> (datum posete 15.02.2018)

²⁷⁶ <http://www.pecat.co.rs/2016/09/vaskrsli-titoizam-ili-kako-se-obracunati-s-neprijateljima/#comments> (datum posete 15.02.2018)

prekršen i izrekla javnu opomenu zbog objavljivanja neprihvatljivih autorovih stavova prema ženama koji su diskriminatorni.²⁷⁷

Mizoginija, odnosno mržnja prema ženama, prisutna kako u medijima masovne komunikacije, prisutna je u velikoj meri i u komunikaciji putem interneta. Najčešći oblik širenja mizoginije putem interneta je u onome što feministkinje često nazivaju „objektivizacija“, odnosno tretiranje žena kao objekta za upotrebu i zloupotrebu muškaraca. Marta Nusbaum u analizi ovog fenomena pokušala je da pruži sistematizovani pregled koncepta objektivizacije dopunjen istraživanjem feminističke filozofkinje Rae Langton²⁷⁸. Ova sistematizacija je jako korisna za lakše razumevanje svih oblika ove vrste diskriminacije, imajući u vidu da su one uspele da identifikuju ideje, odnosno različite koncepte pomoću kojih je moguće ophoditi se prema osobi kao prema objektu:

1. *instrumentalizacija*, gde se osoba tretira kao instrument, kao sredstvo, alat za ostvarivanje nečijih potreba;
2. *nepriznavanje autonomije*, gde se osoba tretira kao da nema autonomiju i samosvest;
3. *inertnost*, gde se osoba posmatra kao nešto što nema nikakvu delatnost ni aktivnost;
4. *zamenjivost*, osoba se posmatra kao zamenjiva drugim sličnim ili različitim objektom;
5. *ranjivost*, gde se prema osobi ponaša kao da nema granice integriteta, nešto što je dozvoljeno povrediti, polomiti i sl.
6. *vlasništvo*, gde se osoba posmatra kao nešto što je u posedu nekoga i moguće ju je kupiti, prodati i sl.
7. *nepriznavanje subjektiviteta*, gde se podrazumeva da osećanja i iskustva osobe nema potrebe uzimati u obzir.
8. *redukcija na telo*, gde se osoba identifikuje samo kao telo, odnosno deo tela;
9. *redukcija na izgled*, kada se osoba tretira samo na osnovu svog izgleda, odnosno kako deluje na čula primaoca;

²⁷⁷ <http://www.savetzastampu.rs/cirilica/zalbeni-postupci/3892> (datum posete 15.02.2018)

²⁷⁸ Langton, Rae, *Sexual Solipsism*, (2008), prema Nussbaum, Martha C. (2010), *Objectification and Internet Misogyny*, str.69-72

10. *ućutkivanje*, osoba/objekat se tretira kao nesposobna da govori, potpuno nema.²⁷⁹

U primerima prijavljenih sadržaja Savetu za štampu mogu se uočiti skoro svi gore pomenuti koncepti objektivizacije. Pored toga, ono što je od posebnog značaja jesu primeri u kojima se ženama pripisuju i osobine koje ih lišavaju humanosti, lažno ih predstavljajući kao „monstruozne izvršiteljke najtežih krivičnih dela“. Takođe, svaka eventualna odbrana od napada na žene, diskvalifikuje se upotrebom termina „feministkinje“ koji se koristi u pežorativnom smislu sa ciljem da se obezvredi i obesmisli jasno prepoznavanje diskriminacije žena.

6.4. Efekti govora mržnje

Kvantitativni i kvalitativni podaci iz ovakve analize, pružaju limitirani ali elementarni uvid u specifičnosti širenja govora mržnje putem internet komunikacije u Srbiji. Pri analizi sadržaja konkretnih prijava neophodno je imati u vidu i širi medijski i socijalni kontekst u kojem se ovakva vrsta komunikacije odvija. To je bitno iz razloga što mediji i poruke koje se šire, u ovom slučaju govor mržnje, utiču na oblikovanje društvene stvarnosti kao institucije simboličke prakse. Savremeno društvo je oblikovano masovnim medijima, internet komuniciranje je potpuno promenilo i redefinisalo komunikacionu praksu, a govor mržnje ima značajnu ulogu u izgradnji identiteta i performativnoj manifestaciji potencijalnih društvenih konflikata i tenzija. Kao što je naveo Daglas Kelner (*Daglas Kellner*), medijska kultura koristi slike, zvuke i predstave, a oni formiraju sadržaje svakodnevnog života, dominiraju slobodnim vremenom, oblikuju politička gledišta, društveno ponašanje, građa koju donose oblikuje identitet ljudi. Medijska kultura ne samo da utiče na javno mnjenje već i na formiranje vrednosnih sistema i određenih afiniteta o tome kako treba da se izgleda i ponaša. Formiraju se shvatanja o klasama, etničkoj pripadnosti ili rasi, nacionalnosti, seksualnosti. Medijska kultura formira društvene vrednosti i dominantna

²⁷⁹ Nussbaum, Martha C. (2010), *Objectification and Internet Misogyny*, str.69-72, u okviru: Levmore, Saul and C. Nussbaum, Martha (2010). *The Offensive Internet: Speech, Privacy, and Reputation*, Harvard University Press

gledišta. Kelner medijski prostor naziva “zavodljivo okruženje”, i skreće pažnju da “sticanje sposobnosti tumačenja, kritikovanja i odolevanja medijskim manipulacijama doprinosi boljem odnosu prema dominantnim medijima i kulturi”²⁸⁰. Cilj takvog pronicanja u fenomen medijske kulture je jači suverenitet ličnosti prema medijskoj kulturi, zatim veći uticaj u sopstvenoj kulturnoj sredini, kao i pismenost kako bi se stvorili drugi, novi oblici kultura.

Nekontrolisano širenje govora mržnje u internet komuniciranju prepoznato je kao globalni problem za čije suzbijanje još uvek nisu osmišljene dovoljno efikasne strategije (brojni izveštaji i naponi međunarodnih organizacija, držanih institucija kao i nevladinih organizacija i ekspertske javnosti). Razlog tolike zabrinutosti leži u pretpostavci da ovakav vid necenzurisanog komuniciranja dovodi do ugrožavanja bezbednosti šire javnosti i ne doprinosi miru i stabilnosti. Pored toga, smatra se da ima štetne posledice na pojedince, najčešće predstavnike manjinskih grupa, pospešuje njihovu diskriminaciju i stigmatizaciju, dovodi do psihičkog i fizičkog nasilja, porasta međuetničkih tenzija, izlivanja nekontrolisanog nasilja u društvu. Naravno, ovakvu vrstu direktne povezanosti nije lako dokazati.

Eksperti su ponudili različita tumačenja direktne veze između govora mržnje putem interneta i nasilja u stvarnosti²⁸¹. Jedna grupa analitičara ističe moć internet stranica koje promovišu rasističke, antisemitske, homofobične, nacionalističke i druge ekstremne sadržaju u tome da pomažu u stvaranju fokusa i usmeravanja osećanja mržnje i besa prema nekom određenom cilju. Kada neke osobe imaju određene nasilne i ekstremističke ideje, one su često veoma nejasne i amorfne, a kroz komunikaciju putem interneta ove ideje se kristališu, postaju mnogo jasnije i usmerenije na određenu grupu ili individuu. Širenje ovakvih mišljenja i stavova putem interneta, pojedincima koji već imaju predispoziciju za nasilje, daje lažni osećaj sigurnosti, osećaj da je nasilje dozvoljeno i čak poželjno²⁸².

²⁸⁰ Kellner, Douglas (1995). *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*. London: Routledge

²⁸¹ Foxman, Abraham H., Christopher Wolf (2013), *Viral Hate: Containing Its Spread on the Internet*, Palgrave Macmillan. str. 28.

²⁸² Ibid str. 28.

Druga grupa stručnjaka ističe ulogu koju internet ima u osnaživanju ekstremista, stvaranju osećaja moći koje potiče od ubeđenja da su njihovi stavovi društveno prihvatljivi i široko rasprostranjeni. To se objašnjava time što ekstremisti stalno traže potvrdu i dokaz za svoje ideje. Bez interneta, oni bi mnogo teže mogli da nađu osobe slične njima koje bi pružile potvrdu da nisu ludi i paranoični, i da su njihove ideje ispravne. Bez interneta koji ovakvu verifikaciju mišljenja može da pruži veoma brzo kroz jednostavno povezivanje sa brojnim istomišljenicima, bar neki od ovakvih ekstremista bi možda odustali od svojih ideja . Sa internetom, moguće je formiranje virtuelnih zajednica koje dele iste, ili slične ideje, što dodatno osnažuje njihove ekstremne ideje što ima uticaja na dalje ispoljavanje u vidu nasilja u stvarnosti. Internet takođe stvara iluziju postojanja mnogo veće zajednice nego što ona stvarno postoji, ali taj osećaj masovnosti je jako bitan za jačanje i opravdavanje ekstremističkih ideja²⁸³.

Na prvom mestu, govor mržnje izaziva direktnu štetu onome kome je upućen. Najčešće, ako je u pitanju niz uvreda, kleveta, širenja stereotipa, pretnji, to nanosi psihičku bol pripadnicima grupe koja je targetirana takvim napadom. Pored toga, ako su u govor mržnje uključeni pozivi na fizičko nasilje, pa čak i potpuno uništenje, to utiče na stvaranje osećaja bespomoćnosti, ugroženosti i nesigurnosti kod pripadnika grupe kojoj je ta poruka upućena. Govor mržnje, naročito ako je zastupljen u medijskim sadržajima koji imaju široku publiku, ili ako je izgovoren od uticajnih osoba (javnih ličnosti, stručnjaka, političara itd.) ima veliku težinu u javnosti, utiče na formiranje javnog mnjenja, mobilise istomišljenike, utiče na izgradnju identiteta, formiranje političkog stava i u suštini osnažuje ekstremizam.

U dinamici objavljivanja govora mržnje u onlajn medijima, kao što je pokazala analiza prijava Savetu za štampu, mogu se naći neke od uzročno - posledičnih veza sa događajima u fizičkoj stvarnosti. Na pojavu posebno snažnog govora mržnje prema nekoj grupi najčešće utiče neki konkretan događaj koji zaokuplja pažnju javnosti (fudbalska utakmica, organizovanje protestnih šetnji, kriminalno delo u koje su uključeni pripadnici manjina, javno istupanje predstavnika manjinske zajednice i slično). Međutim, ogromna je

²⁸³ Ibid str. 30.

odgovornost medija koji na senzacionalistički način prenose ovakve vesti, podgrevajući postojeće stereotipe i predrasude i stvarajući atmosferu napetosti i straha. Ovakvi događaji obično služe kao okidač za nekontrolisano širenje govora mržnje od strane onih koji već u sebi gaje određene stereotipe. Poruke koje dobijaju putem internet medija i mogućnost da odmah odreaguju, bilo kroz komentare na portalima ili društvenim mrežama, direktno osnažuju i potpiruju širenje govora mržnje.

Analiza govora mržnje u internet medijima u Srbiji pokazala je koje su grupe i po kom osnovu najčešće mete napada, kao i na koji način i kojim vrstama govora mržnje su izložene. Ono što je opasno u masovnom širenju govora mržnje putem interneta je stvaranje osećaja kod javnosti da je to dozvoljeno i opšte društveno prihvatljivo²⁸⁴. Kada su posebno mladi ljudi stalno izloženi porukama i idejama usmerenih protiv određenih lica ili grupe, vremenom će možda pomisliti da ima istine u tome, i da razne teorije zavere, rasističke, antisemitske, homofobične, islamofobične i druge ideje sadrže činjenice koje će uticati na njih da, ako ne i sami postanu ekstremni, budu neosetljivi na nasilje kome su izloženi pripadnici ugroženih grupa. Statistički podaci o toleranciji među mladima u Srbiji dokaz su za to²⁸⁵, jer je govor mržnje kao uobičajen tokom proteklih decenija protiv političkih i ideoloških neistomišljenika, protiv drugih naroda, protiv civilnog društva, protiv manjina, generisao osećaj netrpeljivosti i nerazumevanja prema svemu drugom i drugačijem. Na pitanje da li govor mržnje na internetu može biti opasan katalizator predrasuda i mobilizirajući faktor za pokretanje nasilnih aktivnosti i agresije prema pojedincima ili grupi teško je dati konačan odgovor. Sa limitiranim sredstvima i imajući u vidu obim, nepredvidivost i druge karakteristike internet komuniciranja teško je dokazati direktnu korelaciju između fizičkog nasilja i agresije i širenja govora mržnje putem interneta u Srbiji. Ipak, kroz analizu sadržaja i glavnih aktera govora mržnje u Srbiji ova pojava se može dovesti u direktnu vezu sa jačanjem predrasuda i učvršćivanjem

²⁸⁴ Izveštaj poverenika za ravnopravnost (2016): <http://ravnopravnost-5bcf.kxcdn.com/wp-content/uploads/2017/10/Poverenik-Skraceni-godisnji-izvestaj-za-2016-srp-za-odobrenje-za-stampu.pdf>, str. 33, (datum posete 20.03.2017)

²⁸⁵ Osnovna studija o stavovima mladih o rodnoj i LGBT ravnopravnosti (2010) dostupno na: <http://www.atina.org.rs/sites/default/files/Osnovna%20studija%20o%20stavovima%20mladih%20o%20rodnoj%20i%20LGBT%20ravnopravnosti.pdf> (datum posete 20.02.2017)

tradicionalno patrijarhalnih uloga u društvu i uspostavljenim sistemom odnosa moći između dominante većine i diskriminisane manjine.

Razumevanje socijalnog i kulturnog konteksta u kome nastaje i širi se govor mržnje je od presudne važnosti za preciznije definisanje konkretnih aktera govora mržnje u određenoj sredini, u ovom slučaju u Srbiji. Različita istraživanja o percepciji diskriminacije kao i podaci o konkretnim slučajevima prijavljenih internet sadržaja pružila je uvid i potvrdu o stepenu ugroženosti određenih manjinskih grupa. U poređnom analizom sa sličnim podacima iz Evropske unije, utvrđene su specifičnosti lokalnih aktera, specifičan lokalni kontekst, kao i opis sadržaja i najčešćih karakteristika govora mržnje koji se pojavljuje u Srbiji. Budući da je fokus analize bio na radu Saveta za štampu, kao samoregulatornog tela, kao glavni akteri analizirani su internet portali i stranice kojima se ovo telo bavilo, što je dalo uvid o određenom tipu medijskih kuća koje su sklone da objavljuju sadržaje koji se mogu okarakterisati kao govor mržnje. Tako je zaključeno da su to vodeće medijske kuće koje imaju i svoja štampana izdanja, često su naklonjene desnom političkom spektru, neguju patrijarhalne vrednosti, veliki broj njih je kritičan prema opoziciji a naklonjen vladajućoj eliti, gaje animozitet prema evroatlanskim integracijama i uopšte prema „zapadnoj civilizaciji“, kritični prema liberlanoj demokratiji i zaštiti ljudskih prava. Analiza je i jasno definisala najugroženije grupe stanovništva koje su na meti govora mržnje, što se preklapilo sa podacima o percepciji diskriminacije i raznim istraživanjima o socijalnoj distanci. I pored sličnosti sa nekim globalnim pojavama, kao što je netrpeljivost prema migrantima i drugim nacionalnostima, u Srbiji je karakterističan govor mržnje usmeren protiv Roma, LGBT populacije ali i protiv Albanaca i Hrvata.

Pored karakterističnih tehnika i različitih vidova govora mržnje koji se pojavljuju, ono što je posebna novina koja razlikuje govor mržnje u komunikaciji putem interneta je mogućnost interakcije i brza deljenja sadržaja kao posebna opasnost za relativno lak način širenja govora mržnje, što se ogleda i u velikom procentu prijavljenih sadržaja koji se pojavljuju u komentarima korisnika interneta i distribuciji putem društvenih mreža.

Kroz analizu sadržaja konkretnih primera govora mržnje na internet portalima u Srbiji utvrđene su i osnovni tipovi govora mržnje od kojih se najčešće upotrebljavaju širenje

stereotipa i predrasuda kao i upotrebljavanje uvredljivih i politički nekorektnih izraza. Ono što je posebno karakteristično je da se u najvećem broju slučajeva koristi nepotrebno isticanje nacionalnosti u izveštavanju o počiniocima krivičnih dela. To je u vezi sa time i što je znatan broj prijavljenog sadržaja bio fokusiran na romsku nacionalnu manjinu koja se u tim tekstovima posebno označava kao sklona kriminalu. Još jednom, svi ovi podaci upućuju i na izuzetno jake stereotipe o ovoj manjini i njihov neravnopravni položaj u društvu.

7. Zaključak

U ovom radu opisan je, analiziran i kritički vrednovan fenomen govora mržnje na internetu. Sam pojam “govor mržnje” se često koristi u stručnoj literaturi i u javnoj komunikaciji, ali bez jasnih okvira i nedovoljno jasne definicije. Govor mržnje u komuniciranju na internetu je kompleksna pojava koju je bilo neophodno analizirati iz više teorijskih perspektiva i različitih uglova. Analitički okvir rada postavljen je tako da uključi različite pristupe i prakse u definisanju govora mržnje: one koje se baziraju na zaštiti ugroženih manjinskih grupa stanovništva i one čiji je fokus na očuvanju mira i bezbednosti. Na taj način, predložena je sveobuhvatna definicija prema kojoj se pod govorom mržnje mogu smatrati svi vidovi komunikacije i izražavanja (u pisanoj, audio ili vizuelnoj, analognoj ili digitalnoj formi) koji na direktan ili indirektan način podstiču, promovišu i opravdavaju mržnju, neprijateljstvo, nasilje, diskriminaciju i netoleranciju prema određenom licu ili grupi, samo na osnovu nekog stvarnog ili pretpostavljenog ličnog svojstva (rase, etničkog i nacionalnog porekla, državljanstva, verske pripadnosti, pola i rodnog identiteta, seksualne orijentacije, političkog ili ideološkog ubeđenja, zdravstvenog stanja i invaliditeta, starosti ili nekih drugih osobina) i koja im na taj način nanosi psihičku ili materijalnu štetu, odnosno ugrožava mir, bezbednost i demokratski poredak u društvu. Govor mržnje je koncept koji se odnosi na deo međuljudske komunikacije, način ophođenja i razmenu poruka, koji najčešće ima za cilj da nekoga povredi i/ili isključi iz procesa komuniciranja, odnosno eliminiše samo na osnovu lične netrpeljivosti. Specifičnost govora mržnje koji je ovde analiziran je njegova upotreba i širenje u komunikaciji na internetu, odnosno u onlajn okruženju. Preciznije, u fokusu analize bio je govor mržnje u Srbiji, odnosno njegovi ključni akteri, internet portali i stranice, kao i dokumenata i istraživanja koja su relevantna za Republiku Srbiju.

Govor mržnje je najčešće nepoželjan u javnoj komunikaciji, što je stvorilo potrebu da se u njoj onemogući, odnosno, da se u određenom smislu ograniči sloboda izražavanja.

Potencijalna opasnost od govora mržnje prepoznata je pre svega u ugrožavanju javne bezbednosti, porastu nasilja, širenju diskriminacije i predrasuda, ugrožavanju ljudskih prava, stvaranju osećaja netrpeljivosti među građanima i uopšte derogiranju demokratskih tekovina i vrednosti. Ovaj rad se, pre svega, bavio ispitivanjem odnosa između govora mržnje koji se širi na internetu i principa slobode govora, odnosno potrebe za zaštitom slobode izražavanja ali i drugih osnovnih vrednosti savremenog demokratskog društva. Jedna od osnovnih dilema koja se nameće u savremenim društvima informativnog obilja je da li nesmetano širenje govora mržnje više šteti demokratiji nego što bi je ugrozila dodatna ograničenja slobode izražavanja.

Ova analiza rukovodila se početnom pretpostavkom o složenosti fenomena i činjenicom da ne postoji univerzalna definicija govora mržnje, koja bi se mogla jednostavno primeniti u različitim kontekstima. Osnovna hipoteza istraživanja bila je da je govor mržnje višeznačan i da njegovo razumevanje zavisi od geografskog, kulturnog i socijalnog konteksta u kome se on manifestuje. U definisanju samog pojma govora mržnje, kroz komparativnu analizu različitih izvora, uočeno je da ono zavisi od toga šta se u nekoj sredini smatra za osnovni oblik neprihvatljivog govora, odnosno koje vrste govora se smatraju obuhvaćenim tim definicijama. U tom smislu najveća razlika se odnosi na fundamentalno različito tumačenje i odnos koji prema govoru mržnje imaju evropske zemlje u odnosu na Sjedinjene Američke Države, a značajne razlike postoje i među pojedinim evropskim državama. Naročito velika razlika u shvatanju koncepta govora mržnje je kod država u kojima je većina stanovnika muslimanske veroispovesti, koje posebnu brigu vode o zaštiti religijskih učenja, te smatraju blasfemiju delom govora mržnje koji treba sankcionisati. Takođe, razlike postoje i u definicijama koje nude različiti međunarodni akti, koji su najčešće plod kompromisa između različitih država, posebno između onih koje baštine demokratsku i onih koje imaju dužu autokratsku tradiciju. Tako se neretko govor mržnje može pojaviti kao koncept kojim se u nedemokratskim poretcima, pod izgovorom zaštite državnih ili nacionalnih interesa, ustvari onemogućava opravdana kritika koja dolazi od građana. Sve ove razlike se mogu uočiti u definicijama koje nabrajaju lična svojstva određenih grupa građana koje su prepoznate kao najčešće mete govora mržnje. Takav pristup otkriva odnos koji neka društva imaju prema određenim manjinskim grupama koje je neophodno posebno zaštititi.

Često nije jasna granica govora mržnje u odnosu na uvrede, klevete, negaciju nekih istorijskih događaja ili opravdavanje zločina, vređanje nacionalnih simbola, kritiku javnih ličnosti, različitih političkih stavova i religija. Zapravo, sva kompleksnost jasne definicije prikazana je kroz odnos koje nacionalno i međunarodno zakonodavstvo ima prema sankcionisanju slobode izražavanja kada je u pitanju širenje govora mržnje. Govor mržnje je mnogo kompleksnija pojava koja se ne može i ne treba u potpunosti sankcionisati pravnim normama. Ipak, nedovoljno jasna granica između dozvoljenog i zabranjenog izražavanja dovodi do nesporazuma i neefikasne borbe protiv govora mržnje koji bi mogao da izazove ozbiljne negativne posledice u društvu.

Jedno od osnovnih pitanja oko kojih se polarizuje i akademska i stručna javnost je da li različito shvatanje govora mržnje i potencijalno pooštrena regulacija interneta mogu negativno uticati na slobodu izražavanja. Neusklađenost različitih regulativnih praksi i propisa, kao i nedostatak univerzalne definicije, dovodi do neefikasnosti i neadekvatnosti postojećih mera za suzbijanje govora mržnje u komunikaciji putem interneta. Ono što je posebno zabrinjavajuće je to, što se u autokratskim režimima suzbijanje govora mržnje može lako zloupotrebiti kao način za suzbijanje kritičkog mišljenja ili zabranu promovisanje ljudskih prava i vrednosti koji nisu u skladu sa vladajućom politikom. Strah od terorizma i nasilja takođe može dovesti do mera koje su preoštire ili neadekvatne i mogu ugroziti slobodu izražavanja. Sve ovo ukazuje na potrebu da se govoru mržnje na internetu pristupi analitično, sa jasnim definisanjem same pojave i konteksta, kao i sa jasnim praktičnim smernicama za implementaciju eventualnih represivnih mera kako se princip slobode govora ne bi ugrozio.

U ovoj disertaciji je analizirana pretpostavka da su postojeći nacionalni i međunarodni mehanizmi, zakonska rešenja i postojeće institucije za sprovođenje zakona dovoljni u prevenciji i ograničavanju govora mržnje na internetu, mada su još uvek nedovoljno efikasni. Regulatorni okvir za govor mržnje u onlajn okruženju približio se okviru koji je uspostavljen za regulisanje govora mržnje u tradicionalnim medijima. Regulacija koja se tiče govora mržnje u komunikaciji putem interneta u velikoj meri zavisi i od specifičnosti tehnologije koja omogućava ovaj vid komunikacije. Na taj način, regulacija samog govora

mržnje tesno je vezana za regulaciju posrednika u komuniciranju, kao što su servis provajderi, distributeri, kompanije koje su vlasnici društvenih mreža i drugih platformi koje omogućavaju internet komuniciranje. Ovi intermedijatori značajno utiču na komunikaciju iako njihova uloga u samom procesu još nije precizno utvrđena, budući da se oni tretiraju kao tehnološke kompanije čak i kad deluju kao prenosioci medijskih sadržaja. Osim toga, celokupna regulacija internet sadržaja još uvek nije u potpunosti usklađena ni na međunarodnom nivou. Od tog usklađivanja će u mnogome zavisiti i regulacija govora mržnje u komunikaciji putem interneta u Srbiji.

Mada je u Srbiji na izvestan način sam govor mržnje već sankcionisan Ustavom, kao i nizom zakona i međunarodnih akata koji su ratifikovani u Republici Srbiji, usvajanjem seta medijskih zakona 2014. godine među kojima su i Zakon o javnom informisanju i medijima, kao i Zakon o elektronskim medijima, konkretan termin "govor mržnje" po prvi put je ušao u nacionalni pravni sistem. Međutim, ostalo je otvoreno pitanje primene ovakvih zakonskih rešenja, ne zbog oblika u kojem je govor mržnje definisan u pravnim dokumentima, nego zbog razumevanja pravosudnih organa koje treba da postupaju u ovakvim slučajevima i njihovom nepristrasnom tumačenju konkretnog sadržaja govora mržnje u praksi. U suzbijanju govora mržnje predstavnici vlasti i institucija moraju posebno da vode računa o zaštiti slobode govora, prava na mišljenje i opravdanu kritiku. Takva obaveza proizilazi i iz evropske regulative a u novim medijskim zakonima postala je deo i domaće pravne prakse. Član 8. Zakona o javnom informisanju i medijima posebno definiše položaj nosioca javnih i političkih funkcija koji su dužni da trpe iznošenje kritičkih mišljenja koja se odnose na rezultate njegovog rada.

Za razumevanje čina širenja govora mržnje neophodno je razumeti kontekst u kome je neki oblik govora mržnje nastao, njegov sadržaj, kao i realni odnos namere i posledice takvog čina. Često nepoznavanje same opasnosti od govora mržnje, odnosno nedovoljno shvatanje ko su akteri, koje su njihove pobude, i kakva su njihove namere kada je u pitanju širenje govora mržnje, veoma lako mogu dovesti do nerazumevanja, kako među samim akterima tako i unutar šire javnosti. Ovo nerazumevanje, naročito kada pravosudni organi ili neko drugo telo za regulaciju medija treba da odlučuje u postupku protiv izvršioca govora

mržnje, veoma lako može da dovede do sankcionisanja slobode izražavanja. Oštra kritika nekog pojedinca ili neke grupe lako može biti protumačena kao govor mržnje, a takav pristup zatvara prostor za diskusiju o nekom problemu i na direktan način sputava slobodu izražavanja, te ugrožava deliberativan proces u demokratskom društvu.

Postojeći regulatorni mehanizmi mogli bi da budu dovoljni ukoliko bi se dodatno profesionalizovali i ukoliko bi se dosledno sprovodili, kako u komuniciranju u tradicionalnim medijima, tako i u komuniciranju u novom medijskom okruženju koje je uslovljeno konstantnim tehnološkim razvojem i promenama. Ustav i zakoni koje se tiču medija i elektronske komunikacije, kao i niz međunarodnih konvencija koje je Skupština Srbije ratifikovala, stvorili su pravni okvir koji državne organe obavezuje da zabranu širenja govora mržnje sprovedu u delo. Takođe, niz regulatornih tela ima mandat da deluje i osudi govor mržnje, kako medija tako i raznih grupa i pojedinaca koje koriste medije kao platformu za širenje govora mržnje.

S obzirom da govor mržnje često ispliva u političkoj komunikaciji najviših državnih zvaničnika, ne iznenađuje i širenje govora mržnje kod „običnih građana“ koji u ovakvim primerima mogu da vide uzor i model koji je prihvatljiv u komunikaciji, naročito ako se uzmu u obzir neprimenjivanje postojećih represivnih mera. Dosledno sprovođenje postojećih zakona i osuda istaknutih slučajeva širenja govora mržnje, moglo bi da posluži i da postavi osnovu za buduću vladavinu prava, koja će očistiti javni prostor od ovakve komunikacije ili je makar reducirati na prihvatljivu i bezopasnu meru. Predstavnicima vlasti i političarima su ti koji bi morali da daju primer poštovanja društvenih normi, kulturnog ponašanja oslobođenog mržnje i predrasuda, naročito prema ranjivim grupama, ali i prema političkim protivnicima i prema predstavnicima drugih naroda. Upravo bi oni mogli da imaju ključnu ulogu u suzbijanju govora mržnje i upoznavanju javnosti sa time da je govor mržnje društveno neprihvatljiv ili zabranjen.

Nedovoljno informisana javnost o tome da je širenje govora mržnje pravno sankcionisano i društveno neprihvatljivo dovodi do njegovog neometanog cirkulisanja. Žrtve govora mržnje su često i same neinformisane da mogu da deluju protiv ovakvog oblika nasilja ili su slabo motivisane da se uključe u pravno komplikovanu i neizvesnu borbu za ostvarivanje

svojih prava. Značaj zakonskih rešenja o ovom pitanju ne treba precenjivati, jer prema nekim dosadašnjim istraživanjima govor mržnje koji bi se mogao okarakterisati kao krivično delo ipak nije toliko čest. U tom smislu, možda je važnije uticati na podizanje kulture javnog dijaloga u široj javnosti i stvaranje društvene klime u kojoj ne bilo tolerancije za govor mržnje.

Efikasna regulacija govora mržnje u komunikaciju putem interneta je neophodna u cilju zaštite demokratkih vrednosti u društvu, pre svega ljudskih prava, bezbednosti i sigurnosti svih građana. Pošto je evidentan niz ograničenja za dovoljno efikasnu pravnu regulativu ovakvog vida komuniciranja (globalizacija, nedovoljno razvijen pravni okvir, definicija, kontekst, sloboda govora itd.), kao model koji se može pokazati uspešnijim jeste dalje razvijanje i unapredjivanje samoregulatornih mehanizama. Mediji sami ili u saradnji sa institucijama mogu uspešnije da vrše nadzor i sami regulišu sopstvene sadržaje, bilo kroz formiranje različitih tela ili efikasnijim praćenjem i povlačenjem prijavljenog sadržaja govora mržnje kroz ulaganje u profesionalce ili softver koji može na brz način da reaguje i spreči objavljivanje i distribuiranje ovakvog sadržaja.

U ovom radu nije se mogla potvrditi pretpostavka da viralnost komunikacije putem interneta pojačava dejstvo govora mržnje, a samim tim predstavlja i posebnu opasnost za izlivanje mržnje u realnost i porast nasilja. Nije se mogla utvrditi direktna veza između širenja govora mržnje putem interneta i porasta nasilja u realnom životu. Globalna transformacija ljudske komunikacije kroz upotrebu interneta je omogućila znatno lakše i brže komuniciranje, kao i razmenu i objavljivanje poruka koje mogu biti kvalifikovane kao govor mržnje. Ipak, u tom mnoštvu poruka koje se šire globalno i viralno, čini se da je kvalitet diskusije opao, što je omogućilo i upliv raznih vrsta agresivnog i govora mržnje u širu društvenu komunikaciju. U izvesnom smislu takav govor postao je dozvoljeno sredstvo pri komunikaciji sa političkim neistomišljenicima, kao i prema pripadnicima manjina kao pogodnim žrtvama za svaljivanje krivice za sve probleme u društvu. Kao posebno važna potencijalnu opasnost od bujanju govora mržnje prepoznaje se nasilje kojem mogu biti izloženi mladi na internetu. Ono što je karakteristika internet komuniciranja i širenja govora mržnje u odnosu na govor mržnje u tradicionalnim

medijima, jeste jedno potpuno novo okruženje za komuniciranje koje je uslovljeno razvojem tehnologije. Informaciono-komunikaciona revolucija izazvala je globalno širenje celokupne ljudske komunikacije, i stvorila novo digitalno okruženje i za govor mržnje. U mnogim aspektima sama priroda komuniciranja putem interneta je takva da dodatno pojačava agresiju i ekstremizuje sagovornike koji su često ohrabreni podrškom istomišljenika, ali često i obezbeđeni sopstvenom anonimnošću i prividnom nedodirljivošću.

Osobine novih medija koje su doprinele demokratizaciji, uticale su i na stvaranje ambijenta koji olakšava širenje govora mržnje. Kao što Snježana Milivojević ističe “konvergencija je svakako jedan od ključnih procesa novog medijskog sveta ... koju je omogućila pojava nove vrste signala, digitalnog, a sve što može da se kodira digitalnim signalom prenosivo je preko svih platformi, ili preko svih medija koji su zasnovani na internetu”²⁸⁶. Kombinacija konvergentnosti sa drugim osobinama novih medija kao što su instantnost, mobilnost i interaktivnost, olakšava gotovo nesmetano i trenutno distribuiranje govora mržnje nepredvidivom broju učesnika u komunikaciji. Imajući u vidu brzi razvoj komunikacionih tehnologija, koje i same mogu razviti sredstva za suzbijanje govora mržnje, očekivano je da će se komunikaciono okruženje i dalje ubrzano menjati, a da će ga pratiti i novi modeli za suzbijanje govora mržnje. Umreženi svet je složeno mesto za regulaciju komuniciranja, što je realan izazov za efikasno suzbijanje svih negativnih pojava koje se u toj komunikaciji mogu pojaviti.

U radu su delimično potvrđene dve posebne hipoteze koje se tiču društvenog uticaja širenja govora mržnje. Prva: da govor mržnje zloupotrebljava princip zaštite slobode izražavanja, direktno ugrožava prava manjina, stvara neravnopravno društvo i jača stereotipe i predrasude prema određenim grupama i licima, i druga: da upotreba govora mržnje na internetu može biti opasan katalizator predrasuda, mobilizirajući faktor za pokretanje nasilnih aktivnosti i agresije prema pojedincima ili grupi, stvarajući virtuelni prostor ili zajednicu u kojoj je koherentni faktor emocija mržnje prema drugima. Širenje govora mržnje može da ima mobilišući efekat i ova njegova funkcija je ključna kada se

²⁸⁶ Milivojević, Snježana (2017), *Šta je novo u novim medijima?*. Reč. 87/33. str. 163-164.

zakonodavstvo ili drugi regulatorni mehanizmi bave ovim problemom, jer se oni zapravo i fokusiraju na nameru koju akteri imaju prema nekom pojedincu ili grupi. Mada još uvek nisu dostupni precizni podaci koji bi obuhvatili sav sadržaj u internet komuniciranju, prema postojećim istraživanjima, govor mržnje koji se smatra krivičnim delom, ekstreman govor koji poziva na nasilje i vršenje drugih krivičnih dela, veoma je redak. Što se tiče govora mržnje koji nije protivzakonit, ali nije u skladu sa normama o odgovornom i etičkom izveštavanju (Kodeks novinara Srbije), u analizi slučajeva kojima se Savet za štampu bavio od 2013. do 2017. godine, takva vrsta govora čini oko 20% celokupnog internet sadržaja koji je prijavljen. Na obrađenom uzorku nije se mogao utvrditi porast govora mržnje u onlajn medijima u Srbiji. Čak je ukupan broj prijavi po toj osnovi bio nešto manji u 2016. i 2017. godini, i pored većeg ukupnog broja prijavi za kršenje Kodeksa, nego što je bio u 2015. godini. Ovakav trend je verovatno rezultat porasta senzibilisanosti određenog broja medija u nadležnosti Saveta za štampu na koje su uticale kritike i odluke ovog tela u prethodnom periodu. Samo je još par medija nastavilo da konstantno bude predmet pritužbi za širenje govora mržnje bez obzira na prethodne opomene. Detaljnija i opsežnija istraživanja su neophodna da bi se bolje shvatilo stanje i razumeli mehanizmi viralnog širenja govora mržnje koji potencijalno može da mobiliše na akciju protiv nekog pojedinca ili grupe.

Jedan od glavnih zaključaka ovog istraživanja je da su događaji koji polarizuju javnost najčešći okidač za bujanje govora mržnje, naročito prema predstavnicima različitih manjina. U periodima kada se svi mediji intenzivno bave nekim događajem i političari daju oštre izjave, u internet komunikaciji se beleži povećana aktivnost svih učesnika koji učestalije koriste pogrдне izraze, teorije zavere i uvrede koje se često mogu smatrati govorom mržnje.

Analiza postojećih istraživanja i primera iz Srbije pokazala je ko su ključni akteri, ko su najčešće žrtve, kakvi su sadržaji i koje su tehnike širenja govora mržnje putem interneta u Srbiji. Identifikovani su glavni akteri među onlajn medijima u Srbiji, tj. internet portali koji tabloidno izveštavaju o manjinama, koji su naklonjeniji desnom političkom spektru,

konzervativnim i patrijarhalnim vrednostima, i koji zastupaju antievropske, antiglobalističke i antiliberalne ideje i stavove.

Nacionalni kontekst u kome govor mržnje nastaje je veoma bitan za razumevanje realnog šireg društvenog uticaja i njegovih mogućih posledica. Mnogobrojna istraživanja su pokazala da su u Srbiji najugoženiji pripadnici nacionalnih i seksualnih manjina, migranti i žene. Mada su trendovi slični onima u Evropi, u Srbiji se posebno ističe govor mržnje prema Romima i pripadnicima LGBT populacije, dok od ostalih manjina prednjači netrpeljivost prema Albancima, Hrvatima i ženama. Uzroke za povećani stepen govora mržnje prema ovim grupama treba tražiti u istorijskim, političkim i kulturnim specifičnostima sredine, kao i u tradicionalno definisanim društvenim odnosima, koji su često i dalje pod snažnim uticajem patrijarhata i konzervativno podeljenih uloga u porodici i društvu.

Bez obzira na različitost kulturnog okvira u kome se nešto smatra uvredom ili ne, ili na različitosti u društvenim kontekstima, govor mržnje često nosi univerzalnu poruku koja je razumljiva i lako pronalazi svoju publiku. Ukoliko je namera aktera da uvredi, ponizi, osramoti ili na bilo koji način povredi određeno lice ili grupu, ta poruka je koncipirana tako da bude razumljiva i da dođe do svoje žrtve, ali i da bude prepoznata u široj zajednici kao takva. Kada je koncipirana tako da je razumljiva samo unutar određene grupe koja deli zajedničke stavove, zarad podsmevanja ili prezira drugih koji ne pripadaju toj grupi, poruka koja sadrži govor mržnje ne mora nužno biti opasna. Ali, kada ovakva komunikacija ima za cilj mobilizaciju članova grupe na konkretnu akciju protiv nekog pojedinca ili grupe, kada se ujedno i celoj zajednici šalje poruka o potrebi zajedničke akcije protiv onih koji su meta, možemo govoriti o efektima govora mržnje koji su opasni i koji moraju biti sankcionisani.

Govor mržnje u komunikaciji putem interneta ima potencijal da ujedinjuje istomišljenike i što može biti posebno opasno, dodatno ih ekstremizuje. Okupljeni u zajedničkom virtuelnom prostoru, prikriiveni osećajem anonimnosti i neke vrste sigurnosti (jer sede za računarom u svom domu), pojedinci su dodatno ohrabreni da šire govor mržnje, a podrška istomišljenika ih međusobno ohrabruje da svoje stavove iznose i da ih dodatno zaoštravaju. Psihologija gomile, naročito u ovakvom okruženju, utiče na homogenizaciju grupe koja se

lako ekstremiše i tera one koji imaju blaže stavove da se priklone agresivnoj većini. Analiza aktera i konteksta u kome oni deluju pružila je uvid u i stanje društvenih odnosa koji se reflektuju u komunikaciji putem interneta.

Hipoteza da govor mržnje na internetu utiče na derogiranje javne komunikacije te samim tim i na proces formiranja javne sfere dokazivana je prevashodno iz ugla komunikologije. Težište ove analize stavljeno je na proces formiranja javne sfere u savremenom informacionom društvu i uticaj koji govor mržnje može da ima na participaciju svih učesnika u deliberativnom procesu. Polazeći od modela deliberativne demokratije, koji je razvio Jirgen Habermas, primenjenog na savremeno društvo u kome je internet postao jedan od značajnih kanala i prostora komuniciranja, analizirana je dinamika i proces donošenja odluka o bitnim društvenim temama. Od ključnog značaja bile su i teorije Manuela Kastelsa o umrežnom društvu i moći komunikacije, koje su bile veoma pogodne za analizu savremenog načina komuniciranja putem interneta. Govor mržnje je prepoznat kao faktor koji može da ometa kvalitetnu raspravu o problemima od društvenog značaja, te na taj način otežava donošenje demokratskih odluka i indirektno urušava stabilnost demokratskih vrednosti u društvu.

Problematizacija govora mržnje zahtevala je interdisciplinarni pristup, odnosno, da se ovom složenom fenomenu pristupi iz ugla više disciplina radi preciznijeg definisanja, razmatranja komunikoloških aspekata, uticaja tehnologije na njegovo širenje, regulativnih izazova kao i njegovog društvenog i kulturnog kontekstualizovanja. Analiza govora mržnje u internet komunikaciji u Srbiji pružila je malo bolji uvid na uticaj koji govor mržnje može da ima na formiranje javne sfere kao i na participaciju građana. Ono što je ključno za analizu ovih uticaja jeste potpuno novo komunikaciono okruženje uslovljeno brzim razvojem tehnologije koje je omogućilo ono što Manuel Kastels naziva "mrežno komuniciranje". Odnosi u društvu definisani su određenim diskursima koji služe za učvršćivanje moći dominantne grupe u društvu i stalnom borbom i napetošću prema manjinskim diskursima koji se takođe bore za osvajanje moći i za sopstvenu emancipaciju. Posebno značajnu ulogu u tom sukobu imaju oni koji imaju moć da formiraju mreže ili da preusmeravaju i utiču na komunikaciju.

Govor mržnje se može posmatrati kao sredstvo kojim se određene grupe i pojedinci bore za dominaciju, odnosno bore za osnaživanje kroz komunikaciju i reafirmaciju sopstvenog identiteta unutar javne sfere. Dominantni diskurs teži da učvrsti i očuva centralno (hegemonijsko) mesto u javnoj sferi, mada u demokratskom društvu tu poziciju stalno ugrožavaju ili osporavaju razni manjinski ili opozicioni diskursi. U tim diskurzivnim sukobima i oni mogu da koriste slične strategije i neprihvatljive oblike komunikacije. Zapravo, govor mržnje može biti sredstvo za formiranje mreža i usmeravanje grupe prema određenim stavovima, ka ekstremizaciji i polarizaciji čiji je osnovni cilj očuvanje neravnopravnih društvenih odnosa. Dobijanjem moći komunikacije, dominantna grupa u društvu može da diskvalifikuje druge i potencijalno utiče na reafirmaciju diskriminativnih normi prema manjinama, što u širem kontekstu znači i urušavanje demokratskih tekovina. Određene grupe u društvu koje su marginalizovane, kroz proces komunikacije koji podrazumeva upotrebu govora mržnje, pokušavaju se dodatno stigmatizovati i učutkati od strane većine. Kroz taj proces direktno se utiče na njihovu diskriminaciju i ograničavanje njihove ravnopravne participacije u donošenju odluka od javnog značaja. Učvršćuje se dominacija većine koja zanemaruje potrebe svih članova društva, što sve znači da je demokratski proces formiranja javne sfere ugrožen.

Govor mržnje jeste višeznačan i njegovo razumevanje često zavisi od kulturnog i uopšte socijalnog konteksta u kome se on manifestuje. Ipak, neophodno je učiniti dodatne napore da bi se on što detaljnije istražio, razumeo i približio, kako široj zajednici, tako i institucijama i organizacijama koje bi trebale da se ovim pitanjem bave. Od posebne važnosti je edukacija o internet mreži kao o platformi ali i prostoru kulturnog komuniciranja kroz senzibilisanje javnosti da osuđuje i deluje protiv širenje govora mržnje. Tanka linija između zabrane govora mržnje i očuvanja slobode izražavanja kao principa zaštite osnovnih ljudskih prava mora biti očuvana, a to je moguće samo kroz jasno definisane normativne standarde i njihovu doslednu primenu u praksi. Govor mržnje u komunikaciji putem interneta se može analizirati na više načina kako bi se razumeo njegov značaj i celokupan uticaj koji ima na društvo. Ali, on je svakako sastavni deo komuniciranja, koji ima svoju ulogu u reafirmisanju postojećih stavova, formiranje identiteta i mobilizaciju raznih društvenih grupa.

Govor mržnje na internetu ostaje tema oko koje se i dalje vodi diskusija na ekspertskom nivou. Određivanje jasne granice između zabranjenog govora mržnje i govora koji je zaštićen slobodom izražavanja, kao i utvrđivanje odgovarajuće univerzalne definicije govora mržnje, kompleksan je zadatak koji u mnogome zavisi od nacionalnog konteksta i uticaja različitih društvenih aktera. Tehnološki razvoj koji redefiniše celokupno društveno komuniciranje i kreira novo digitalno okruženje, utiče i na redefinisane međuljudskih odnosa u kojima govor mržnje ima i dalje važnu ulogu. Ono što je od presudnog značaja za demokratsko uređenje društva jeste suzbijanje govora mržnje u komuniciranju putem interneta kada je nesumnjivo počinjeno krivično delo (poziv na nasilje i diskriminaciju) ne bi li se i svaki drugi oblik govora mržnje učinio nepoželjnim i ređim u javnoj sferi. Na taj način bi se i kultura dijaloga popravila, a delibarativni proces unapredio. Društvo koje rešava svoje konflikte u civilizovanom dijalogu kroz participaciju svih zainteresovanih strana i poštovanje svih svojih članova bez obzira na njihove individualne karakteristike, sprečiće eskalaciju netrpeljivosti i nasilja, a povećaće sopstvenu bezbednost i prosperitet.

Literatura

- Adorno, T. & all. (1950) *Authoritarian Personality*, Harper and Row, New York
- Agbiboa, D. E. (2015) '*The Social Dynamics of Nigeria's Boko Haram Insurgency: Fresh Insights from the Social Identity Theory*', World Bank Research Conference, pp. 1–26.
- Albanian Media Institute. (2014). *Hate speech in online media in South East Europe*. <http://www.institutemedia.org/Documents/PDF/Hate%20speech%20in%20online%20media%20in%20SEE.pdf>
- Aung, S. Y. (2014) '*Hate Speech Pours Poison Into the Heart*' <http://www.irrawaddy.org/interview/hate-speechpours-poison-heart.html>
- Australian Copyright Council (2013). *Websites: Social Networks, Blogs and user generated content*. Information sheet G108v03.
- Almond, Gabriel, and Sidney Verba, eds. (1989) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Thousand Oaks: Sage Publications,.
- Altemeyer, B. (1996). *Authoritarian Specter*, Harvard University Press, London
- Amr, M. S. (2015) '*Youth and the Internet: Fighting Radicalization and Extremism*'. Paris: UNESCO House. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002335/233595e.pdf>
- Andonov, Antigonja, ured. (2012). *Mediji i diskriminacija u Srbiji, istraživanje*. Poverenik za ravnopravnost. Beograd
- Antonić, Slobodan, (2007) „*Savremeni politički ekstremizam*“. Hereticus. 2,,: 23-30.
- Awan, A., Hoskins, A. and O'Loughlin, B., (2011) *Radicalisation and Media: Connectivity and Terrorism in the New Media Ecology*, London: Routledge,

Awan, I. (2014) '*Islamophobia and twitter: A typology of online hate against muslims on social media*', *Policy and Internet*, 6(2), str. 133–150.

Awan, I. (2017) '*Cyber-Extremism: Isis and the Power of Social Media*', *SOCIAL SCIENCE AND PUBLIC POLICY*. Springerlink.com, 54(2), str. 138–149.

Awan, I. and Zempi, I. (2016) '*The affinity between online and offline anti-Muslim hate crime: Dynamics and impacts*', *Aggression and Violent Behavior*, 27, str. 1–8.

Bakić, Jovo (2013), *Right-Wing Extremism in Serbia*, Berlin: Friedrich Ebert Stiftung

Bakić, Jovo (2007), *Radikalne ideološko-političke krajnosti savremene Srbije*, Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti 2/2007 (V)

Benesch, S. (2012) *Dangerous Speech: A Proposal to Prevent Group Violence*, World Policy Institute, New York, no. 2
<http://www.worldpolicy.org/sites/default/files/Dangerous%20Speech%20Guidelines%20Benesch%20January%202012.pdf>

Benesch, S. (2012) *Words as Weapons*, *World Policy Journal*, Vol. 29, no. 1, str. 7–12.

Benson, D.C., (2014) '*Why the Internet is Not Increasing Terrorism*', *Security Studies* 23(2),, str: 293–328.

Berelson, Bernard (1952), *Content Analysis in Communication Research*, Glencoe, Ill: Free Press.

Bernard, H. R., and G. Ryan (1998), *Text Analysis: Qualitative and Quantitative Methods*. In H. R. Bernard, ed. *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. str. 595-645. Walnut Creek, Calif.: Altamira.

Bertran Klod Žan (2007), *Medijska etika i sistemi medijske odgovornosti*, OEBS, Beograd

Bleich, E. (2013). *Freedom of Expression versus Racist Hate Speech: Explaining Differences Between High Court Regulations in the USA and Europe*, Journal of Ethnic and Migration Studies, str.2-37.

Bowman-Grieve, L. (2009) *Exploring 'Stormfront': A Virtual Community of the Radical Right*, Studies in Conflict & Terrorism, no. 11, str. 989–1007.

Brachman, J., (2009) *Global Jihadism: Theory and Practice*, London: Routledge.

Brown, Alexander (2017). *What Is Hate Speech? Part 1: The Myth of Hate*. School of Politics, Philosophy, Language and Communication Studies, University of East Anglia (UEA), Norwich Research Park, Norwich.

Bojanović, R. (2004), *Autoritarni pogled na svet*, CPP, Beograd .

Boyd, D. M., & Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition, history, and scholarship*. Journal of Computer-Mediated Communication, 13(1), article 11

Buckels, E.E., Trapnell, P.D. & Paulhus, D.L., (2014) *Trolls just want to have fun*. Personality and Individual Differences, Vol. 67, str. 97–102.

Buyse, A., (2014). *Words of Violence: "Fear Speech," or How Violent Conflict Escalation Relates to the Freedom of Expression*. Human Rights Quarterly, Vol. 36, no. 4, str.779–97.

Caiani, Manuela i Parenti, Linda (2013). *European and American Extreme Right Groups and the Internet*. London.

Calhoun, C. ed (1992)., *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, Mass.: MIT Press).

Calvert, Clay (1997). *Hate Speech and Its Harms: A Communication Theory Perspective*. Journal of Communication, v 47 n1, Win

Cao, Q. Sirivianos, M. Yang, X. and Pregueiro, T. (2011) *Aiding the detection of fake accounts in large scale social online services*.
https://www.usenix.org/system/files/conference/nsdi12/nsdi12-final42_2.pdf

Carey, James W. (2009). "A *Cultural Approach to Communication*." *Communication as Culture*. New York: Routledge.

Carey, James (1985). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Boston.

Carey, W. James (1983) *Technology and Ideology: The Case of the Telegraph*. *Communication & Media Studies Collection*. Cambridge University Press
<http://faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Carey-TechnologyandIdeology.pdf>

Carpentier, Nico (2011). *The concept of participation. If they have access and interact, do they really participate?*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 21, FPN

Carpentier, Nico (2011). *Media and Participation, A site of ideological-democratic struggle*. Intellect Ltd Bristol

Castells, Manuel (2004), "Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint", *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, Northampton, MA: Edward Elgar.

Castells, Manuel (2012); *Networks of Outrage and Hope, Social Movements in the Internate Age*; Polity.

CeSID, "Survey of the drivers of youth radicalism and violent extremism in Serbia," Completed in Cooperation with the UNDP Serbia Country Office, November, 2016.

Chang, J. et al., (2014) *The Causes and Consequences of Group Violence: From Bullies to Terrorists*, Lexington Books. Cheeseman, N. 2008. The Kenyan Elections of 2007: An Introduction, *Journal of Eastern African Studies* 2, no. 2, str. 166–84.

Chorley, M. i Camber, R. (2014) *Anti-terror unit to push to remove hate video from YouTube as Cameron vows to drive out 'extremist poison'*. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2665335/Video-hate-STILLYoutube-Online-site-failing-stop-terrorists.html>

Citron, K. D. and Norton, H. (2011) *Intermediaries and hate speech: Fostering digital citizenship for our information age*. Boston University Law Review, Vol. 91, str. 1435–84.

Cohen, J.L., (1995), "*Critical Social Theory and Feminist Critiques: The Debate with Jürgen Habermas*," in Johanna Meehan, ed., *Feminists Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse* (New York: Routledge).

Costello, M. et al. (2016) '*Who views online extremism? Individual attributes leading to exposure*', Computers in Human Behavior. Elsevier Ltd, 63, str. 311–320.

Cooke, M. (1994). *Language and Reason: A Study in Habermas's Pragmatics*. Cambridge, MA: MIT Press.

Council of Europe (2012) *Mapping study on projects against hate speech online* http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Training/Training_courses/2012_Mapping_projects_against_Hate_Speech.pdf

Council of Europe, *Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on "Hate Speech"* (Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997, at the 607th meeting of the Minister's Deputies) [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec\(1997\)020&expmem_EN.asp](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec(1997)020&expmem_EN.asp)

Curran James and Gurevitch Michael, eds (1991), *Mass Media and Society*, Edward Arnold, London

Dahlberg, Lincoln (2001), *Extending the public sphere through cyberspace: The case of Minnesota E-democracy*. <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/poor.html>

Dahlberg, L. (2001) *Computer-Mediated Communication and The Public Sphere: A Critical Analysis*. Journal of Computer-Mediated Communication, 7(1), <http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue1/dahlberg.html>

Dahlgren, Peter (2005) *The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation*, Political Communication, Routledge 22: 147-162,

Defeis, E.F., (1992) *Freedom of speech and international norms: A response to hate speech*. Stan. Journal of International Law., Vol. 29, str. 57–74.

De Koster, Willem, and Houtman, Dick, (2008), *“Stormfront is Like a Second Home to Me”: On Virtual Community Formation by Right-Wing Extremists*, Information, Communication & Society, Vol. 11/No. 8: 1153-1175

Denzin N.K. (1989). *Interpretive Interactionism*. London. Sage Publications

Duggan, M. (2014) *Online Harassment: Summary of findings*. <http://www.pewinternet.org/2014/10/22/onlineharassment/>

Džuverović, N. (2016) ‘Socio-Economic Roots of Extremism in the Region’, in Ejdus, F. and Jureković, P. (eds) *Violent Extremism in the Western Balkans*. Vienna: Republic of Austria, Federal Ministry of Defence, str. 25–37

Đorić, Marija (2014). *Ekstremna desnica*. Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd

Đorić, Marija, (2012) “Teorijsko određene ekstremizma,” *Kultura polisa*, god. IX, br.17, str. 45-62

Đorić, Marija, (2016) *.Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*. Institut za političke studije Beograd,

Ebner, J. (2017) *The Rage: The Vicious Circle of Islamist and Far-Right Extremism*. London: I.B.Tauris & Co Ltd.

Ejdus, F. and Jureković, P. (2016) 'Foreword', in *Violent Extremism in the Western Balkans*. Republic of Austria, Federal Ministry of Defence.

Eko Umbrto (1995) *Simbol*, Narodna knjiga, Beograd

Eley, G., (1992), "*Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century*," in Craig Calhoun, ed., *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, Mass.: MIT Press), str. 289–339.

Epstein, K. (2014) "*Twitter teams up with advocacy group to fight online harassment of women*". <http://www.theguardian.com/technology/2014/nov/08/twitter-harassment-women-wam>

Erjavec K. i M. Poler Kovačić (2012), *Journalism and the internet: Characteristics of hate speech writers in comments under web news items*. *Teorija in Praksa* 49(1):190-203.

Erjavec, K. i Kovačić, M.P., (2012) "*You Don't Understand, This is a New War!*" *Analysis of Hate Speech in News Web Sites' Comments*. *Mass Communication and Society*, Vol. 15, no. 6, str. 899–920.

European Court of Human Rights, *Hate speech, a factsheet* (2013) http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf

Facebook Help Centre: *What does Facebook consider to be hate speech?* <http://www.facebook.com/help/135402139904490/>.

Foucault, Michael (1969). *L'Archéologie du savoir*. Paris: Éditions Gallimard.

Foucault, M.(1988), "*The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom*," in James Bernauer and David Rasmussen, eds., *The Final Foucault* (Cambridge, Mass.: MIT Press), str. 1–20.

Foxman, Abraham H., Christopher Wolf (2013), *Viral Hate: Containing Its Spread on the Internet*, Palgrave Macmilan

Fraser, N. (1992). *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. Habermas and the Public Sphere (Craig Calhoun, ed), Cambridge, MA: MIT Press

Fraser, N., (1987), "What's Critical About Critical Theory? The Case of Habermas and Gender," in Seyla Benhabib and Drucilla Cornell, eds., *Feminism as Critique: On the Politics of Gender* (Cambridge: Polity Press)

Fraser, Nancy (2014). *Transnationalizing the Public Sphere*. Wiley

Freedom of Expression, the Media and Journalists Case-law of the European Court of Human Rights (2015) Council of Europe

Frojd, S. (2005), *Antropološki ogledi*, (ur.) Ž. Trebješanin, Prosveta, Beograd

Frojd, Sigmund (1921). *Psiholgija mase i analiza ega*. Fedon

From, E., *Autoritet i porodica* (1936), Naprijed-Nolit, Zagreb-Beograd 1987.

From, E., *Veličina i granice Freudove misli* (1979), Naprijed-Nolit, Zagreb-Beograd 1987.

Fuko, Mišel (2012), *Moć/Znanje*, Medi Terran, Novi Sad.

Fuko, Mišel (2007), *Poredak diskursa*, Karpos Loznica.

Geeraerts, S. (2012) 'Digital radicalization of youth', *Social Cosmos*, 3(1), pp. 25–32. Available at: <http://socialcosmos.library.uu.nl/index.php/sc/article/view/41>.

Ghanea, N., (2008) *Article 19 and 20 of the ICCPR*. In Expert Seminar on the Links between Articles 19 and 20 of the ICCPR. Geneva.

Ghanea, N., (2013). *Intersectionality and the Spectrum of Racist Hate Speech: Proposals to the UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination*. *Human Rights Quarterly*, Vol. 35, no. 4, str. 935–54.

Gibson, William (1984), *Neuromancer*, LBC

Gidens Entoni (1996), *Strukturalizam, postrukturalizam i proizvodnja kulture*, časopis Iskustva, br. 2-4. Beograd

Giddens A. (1994)., *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*, Polity Press,

Gill, P., Horgan, J., and Deckert, P (2014) '*Bombing Alone: Tracing the Motivations and Antecedent Behaviors of Lone-Actor Terrorists*, *Journal of Forensic Sciences* 59(2), , str: 425-435

Gill, P., Conway, M., Corner, E., and Thornton, A. (2015) '*What are the Roles of the Internet in Terrorism? Measuring Online Behaviours of Convicted UK Terrorists*', VOX-Pol Network of Excellence,

Gitlin, Todd (2012), *Occupy Nation, The Roots, the Spirit, and the Promiss of Occupy Wall Street*, HarperCollins Publishers, New York

Goldfien, M. and Woolslayer, M. (2015) Countering Extremist Speech Online. <https://www-cdn.law.stanford.edu/wp-content/uploads/2016/07/Goldfien-and-Woolslayer-Countering-Extremist-Speech-Online-A-Report-to-the-Department-of-State.pdf>.

Goldsmith, J.L. i Wu, T., (2006). *Who controls the Internet? Illusions of a borderless world*, Oxford University Press New York. http://jost.syr.edu/wp-content/uploads/who-controls-the-internet_illusions-of-aborderless-world.pdf

Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Filip Višnjić, Beograd

Goodman, E i Cherubini, F. (2013) *Online comment moderation: emerging best practices*. A guide to promoting robust and civil online conversation. <http://www.wan-iffra.org/reports/2013/10/04/onlinecomment-moderation-emerging-best-practices>

Google User Content and Conduct Policy: <http://www.google.com/intl/en-US/+policy/content.html>.

Greenberg, K. J. (2016) 'Counter-Radicalization via the Internet', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 668(1), str. 165–179.

Gagliardone Iginio, Gal D., Alves T., Martinez G. (2015) *Countering Online Hate Speech*, UNESCO

Farrior, Stephanie (1996). "Molding the Matrix: The Historical and Theoretical Foundations of International Law Concerning Hate Speech," *Berkeley Journal of International Law* 14:1 .

Habermas, Jirgen (1969), *Javno mnenje*, Kultura, Beograd

Habermas, Jürgen (1989). *The Public Sphere: An Encyclopaedia Article*. In *Critical Theory and Society: A Reader*. Stephen Eric Bronner and Douglas M Kellner. New York: Routledge.

Habermas, Jürgen (2006), *Towards a United States of Europe*, <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/poor.html>

Habermas, Jürgen (1992). *Themes in post-metaphysical thinking* (W. Hohengarten, Trans.). In *Post-metaphysical thinking: Philosophical essays* (pp. 28-57). Cambridge, MA: MIT Press.

Habermas, Jürgen (1984). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. Translated by T.McCarthy. Boston, MA: Beacon Press.

Habermas, Jürgen (1970), *On Systematically Distorted Communication*, *Inquiry* 13, str. 205-18,

<http://sisphd.wikispaces.com/file/view/Habermas+On+Sys+Distorted+Communicatn.pdf>

Halevy, N. et al. (2010) '*Relative deprivation and intergroup competition*', *Group Processes and Intergroup Relations*, 13(6), str. 685–700.

Hare Ivan, Weinstein James (2009), *Extreme Speech and Democracy*, Oxford University Press

Hogg, M. A. (2014) '*From Uncertainty to Extremism: Social Categorization and Identity Processes*', *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), str. 338–342.

"Hate speech" Explained - A toolkit (2015). Free Word Center

Hate speech in online media in South East Europe, Albanian Media Institute, (2014), <http://www.institutemedia.org/Documents/PDF/Hate%20speech%20in%20online%20media%20in%20SEE.pdf>

Heinze, Eric, "*Truth and Myth in Critical Race Theory and LatCrit: Human Rights and the Ethnocentrism of Anti-Ethnocentrism*," *National Black Law Journal* 20:2 (2008)

Held, D. (1996). *Models of democracy*, 2nd ed. Cambridge and Stanford: Polity Press and Stanford University Press

Hennessey, J. and West, M. A. (1999) '*Intergroup Behavior in Organizations: A Field Test of Social Identity Theory*', *Small Group Research*, 30(3), str. 361–382.

Herman, B. (2014) "*WAM! And Twitter tackle problem of online harassment of women*". <http://www.ibtimes.com/wam-twitter-tackle-problem-online-harassment-women-1720876>

Herz, Michael and Peter Molnar ed. (2012), *The Content and Context of Hate Speech: Rethinking Regulation and Responses*, Cambridge University Press

Hoffman, B. (2006)., "*The Use of the Internet by Islamic extremists*," Testimony presented to the US House Permanent Select Committee on Intelligence,

Hoffman, B., (2008) . “*The MYoutubeh of Grass-roots Terrorism,*” *Foreign Affairs* 87 (1),

Hoechsmann, M. and Poyntz, S. R. (2012) *Media Literacies. A Critical Introduction.* Oxford: Wiley-Blackwell.

Hogg, M. A. (2001) ‘*A Social Identity Theory of Leadership,*’ *Personality and Social Psychology Review*, 5(3), str. 184–200.

Holland, H. (2014) “*Facebook in Myanmar: Amplifying Hate Speech?,*” June 14, 2014, <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/06/facebook-myanmar-rohingya-amplifying-hatespeech-2014612112834290144.html>

Herring, S. et al., (2002) *Searching for safety online: Managing“trolling” in a feminist forum.* *The Information Society*, Vol. 18, no. 5, str.371–384.

Howell, J. and Lind, J. (2009) *Counter-Terrorism, Aid and Civil Society: Before and after the War on Terror.* New York: Palgrave-Macmillan.

HRC. 2015. Report of the Special Rapporteur on minority issues, Rita Izsák. A/HRC/28/64

Ilić, V. (2016) *Opinion poll conducted among the Sandžak youth: How Susceptible are the Youth to Islamic Extremism?* Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

In Other Words Project. 2013. Toolbox. Available online at: <http://www.inotherwords-project.eu/sites/default/files/Toolbox.pdf>

International Commission of Jurists (ICJ), *Yogyakarta Principles - Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity*, (2007) <http://www.refworld.org/docid/48244e602.html>

International Covenant on Civil and Political Rights,
<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination
<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CERD.aspx>

Izveštaj o istraživanju javnog mnjenja „Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji“ (2013). Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, UNDP, CeSID. Beograd.

Jakubowicz, Karol (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*, Council of Europe Publishing

Jarić, I. (2015) 'The Hidden Threat to Official Government Policy: The political discourse of Serbian right-wing extremists on the Stormfront internet forum about the LGBT community', in *Representation of Gender minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia*. Belgrade: Fakultet za medije i komunikacije, str. 225–239.

Jekel, T., Lehner, M. and Vogler, R. (2017) 'Mapping the Far Right: Geomedia in an Educational Response to Right-Wing Extremism', *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 6(10), str. 1–28.

Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana, urednici, (2013), *Politički ekstremizam u syber prostoru Srbije*, Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin

Johannes Morsink, *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent* (University of Pennsylvania Press, 1999), 66.

Journalism, Media And Technology Predictions (2016), Reuters Institute Digital News Project. Dostupno na:

<http://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Journalism%2C%20media%20and%20technology%20predictions%202016.pdf>

Kaplan, Andreas M.; Michael Haenlein (2010). "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media". *Business Horizons* 53

Kastels, Manuel, (2000) *Uspon umreženog društva*, Zagreb, Golden marketing

Keane, John (1999). *Some Reflections On The Good Citizen*; conference on "The Transformation of Civic Life" - Middle Tennessee State University, Murfreesboro and Nashville, Tennessee

Kellner, Douglas (1995). *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Postmodern*. London: Routledge

Kelion, L. (2013) Facebook lets beheading clips return to social network. <http://www.bbc.co.uk/news/technology-24608499>

Keane, John (2009). *The Life and Death of Democracy*, London: Simon and Schuster

Kellow, C.L. & Steeves, H.L., (1998) *The role of radio in the Rwandan genocide*. Journal of Communication, Vol. 48, no. 3, str.107–28.

Kelner, Daglas (2004), *Medijska kultura*, Studije kulture, identitet i politika imeđu modernizma i postmodernizma, CLIO Beograd

Keystones to Foster Inclusive Knowledge Societies Access to Information and Knowledge, Freedom of Expression, Privacy, and Ethics on a Global Internet, UNESCO (2015)

Kiersons, S. (2013) "*The Colonial Origins of Hate Speech in Burma*," October 28, 2013, <https://thesentinelproject.org/2013/10/28/the-colonial-origins-of-hate-speech-in-burma/>

Kinetz, E. (2013) "*New Numerology of Hate Grows in Burma*," April 29, 2013, <http://www.irrawaddy.org/religion/new-numerology-of-hate-grows-in-urma.html>

Kolakovski (2003). *Mini predavanja o maksii stvarima*, Plato, Beograd .

Kohl, U., (2002) *Eggs, Jurisdiction, and the Internet*. International and comparative law quarterly, Vol. 51, no. 3, str.556–582.

Köhler, Daniel (2012), *Internet and Radicalisation: Connecting the Dots – the Role of the Internet in the Individual Radicalisation Process of Right-Wing Extremists*. Working Paper Series. Berlin: ISRM – Institute for the Study of Radical Movements, http://www.istramo.com/images/ISRM_K%C3%B6hler_Internet_and_Radicalization.pdf

Krippendorff, Klaus H (1981). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, Beverly Hills, London: SAGE Publications

Katz, Elihu, (1957) "*The two-step flow of communication: An up-to-date report on an hypothesis*," *Public Opinion Quarterly*, Vol. 21 : 61 – 78.

Katz, Elihu and Paul Lazarsfeld. (1955) *Personal Influence: The part played by people in the flow of mass communication*, New York: The Free Press,

Kutb, S. (2017) *Civilizovana porodica, Put Sredine*. Available at: <https://putsredine.com/civilizovana-porodica/>

Laclau, E. and Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*. Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso.

Lasswell, Harold D, (1950). *Why Be Quantitative?*, u: Berelson, Bernard, Janowitz, Morris (ur.), *Reader in Public Opinion and Communication*, New York: The Free Press of Glencoe

Le Bon, Gustav (1895), *Psihologija gomile*. DELFI

Leo, L.A., Gaer, F.D. & Cassidy, E.K., (2011) *Protecting Religions from Defamation: A Threat to Universal Human Rights Standards*. *Harv. JL & Pub. Pol'y*, Vol. 34, str.769–95.

Lerner, Natan (1980), *UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, Sijthoff & Noordhoff, 7.

Levmore, Saul and C. Nussbaum, Martha (2010). *The Offensive Internet: Speech, Privacy, and Reputation*, Harvard University Press

Lippmann, W. (1997). *Public Opinion*. Free Press. New York

MacKinnon, R. et al., (2015) *Fostering Freedom Online: The Role of Internet Intermediaries*, Paris: UNESCO.

Maluf, A. (2003). *Ubilački identitet*. Paidea. Beograd

Mamdani, M. (2010) *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*. Random House LLC.

Manovič, Ljev, *Jezik novih medija*. KLIO Beograd.

Manovich, L. (2008b). *Software Takes Command*. Cambridge, Mass.: MIT.
http://softwarestudies.com/softbook/manovich_softbook_11_20_2008.pdf.

Manovich, L. (2012). *The Media after Software*.
http://softwarestudies.com/cultural_analytics/Manovich.Media_after_software.2012.pdf.

Marićević, L. (2001). *Samopoštovanje i autoritarnost*. BOŠ, Beograd

McGonagle, Tarlach (2013). *The Council of Europe against online hate speech: Conundrums and challenges*, Expert paper, doc.no. MCM 2013(005), the Council of Europe Conference of Ministers responsible for Media and Information Society, 'Freedom of Expression and Democracy in the Digital Age: Opportunities, Rights, Responsibilities', Belgrade.
http://www.ivir.nl/publications/mcgonagle/Expert_paper_hate_speech.pdf

McGonagle, Tarlach (2012). *The troubled relationship between free speech and racist hate speech: the ambiguous roles of the media and internet*, Expert Paper, Day of

Thematic Discussion "Racist Hate Speech", 28 August 2012, UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination, 81st Session, 6-31 August 2012.

Mchangama, Jacob (2011). *The Sordid Origin of Hate-Speech Laws*, Dostpuno na stranici: <http://www.hoover.org/research/sordid-origin-hate-speech-laws>

McKeown, S., Haji, R. and Ferguson, N. (2016) *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory*. Edited by D. J. Christie.

McLuhan, Marshall (1962). *Gutenberg Galaxy*. University of Toronto Press

McQuail Denis (1983), *McQuail's Mass Communication Theory*, SAGE.

McQuail Denis (1997), *Audience Analysis*, SAGE, London

Meddaugh, P. M. and Kay, J. (2009) *Hate Speech or 'Reasonable Racism?' The Other in Stormfront*, Journal of Mass Media Ethics, Vol. 24, no. 4, str. 251–68.

MediaSmarts.NDa. *Facing online hate*. <http://mediasmarts.ca/tutorial/facing-online-hate-tutorial>

Mek Kvejl Denis (1994), *Stari kontinent - novi mediji*. NOVA, Beograd

Meleagrou-Hitchens, A. and N. Kaderbhai, (2017) *"Research perspectives on online radicalisation,"* International Centre for the Study of Radicalisation (ICSR), King's College London / VOX Poll center of excellence,

Melucci, Alberto (1995). *The Process of Collective Identity*. Temple University Press

Mendel, Toby (2010). *Hate Speech Rules Under International Law*. Centre for Law and Democracy.

Merton, Robert K., (1979), *O teorijskoj sociologiji*, Zagreb: CDD

Milivojević, Snježana (2008), *Informaciono društvo i medijska kultura*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Godišnjak

Milivojević, Snježana (2002), *Ideološki efekti medija*, Reč, Beograd

Milivojević, Snježana (2003), *Media Monitoring Manual*, London/ Beograd: Media Diversity Institute & Samizdat

Milivojević, Snježana (2015), *Mediji, ideologija i kultura*, Edicija Reč, Beograd

Milivojević, Snježana (2017), Šta je novo u novim medijima?. Reč. 87/33.

Milovanović, Goran (2000), *Efekti konteksta u zadatku kategorizacije pripadnika prirodnih kategorija*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Milić, Vojin, (1978), *Sociološki metod*, Beograd: Nolit

Molnar Peter, Herz Michael ed. (2012), *The Content and Context of Hate Speech: Rethinking Regulation and Responses*, Cambridge

Morsink, J., (1999) *The universal declaration of human rights: Origins, drafting, and intent*. University of Pennsylvania Press. 2012.

Mossberger, K. Tolbert, C. J. and Mcneal, R. S. (2008) *Digital Citizenship*. The Internet, Society and Participation. London: The MIT Press.

Mughal, S. (2016) Radicalisation of young people on social media, Internetmatters.org. Melucci, Alberto (1989). *Nomad of the Present*. Temple University Press.

Myers, D., *Social Psychology*, McGraw-Hill, New York 2005.

Nacionalni Srpski Front (2017) *Ciljevi i načela*, Nacionalni Srpski Front. https://twitter.com/hashtag/Циљеви_начела?src=hash&lang=en

Nancy, Jean-Luc (2013). *Hatred, a Solidification of Meaning*, COE

Negroponte Nicholas (1995), *Being Digital*, Alfred A. Knopf, New York

Neumann, P., (2013) 'Options and Strategies for Countering Online Radicalization in the United States', *Studies in Conflict and Terrorism* 36 (6), , str: 431–459.

Neumann, Peter, (28 September 2017) "Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations and Good Practices from the OSCE region," report .

Neumann, P., and Stevens, T (2011) *Countering Online Radicalisation: A Strategy for Action*, International Centre for Study of Radicalisation, London,

Neumann P., and Rogers, B. (2011) *Recruitment and Mobilisation for the Islamist Militant Movement in Europe*, King's College London, London.

Noelle-Neumann Elisabeth (1983), *The Effects of Media on Media Effect Research*, u Ferment in the Field, special issue, *Journal of Communication*, Vol. 33, No. 3, Philadelphia

Norton, Jody (1997). "'Brain Says You're a Girl, But I Think You're a Sissy Boy": Cultural Origins of Transphobia". *International Journal of Sexuality and Gender Studies*. 2, Number 2 (2): 139–164.

Oboler, A. (2012) *An Online Hate Prevention Institute report on Aboriginal Memes and Online Hate*. <http://ohpi.org.au/reports/IR12-2-Aboriginal-Memes.pdf>

Odnos građana i građanki prema diskriminaciji u Srbiji: izveštaj o istraživanju javnog mnjenja. (2016) Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Beograd.

Odnos građana prema diskriminaciji u Srbiji: istraživanju javnog mnjenja (2012). Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, CeSID. Beograd.

Odnos predstavnika organa javne vlasti prema diskriminaciji u Srbiji (2013). Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Ipsos, Beograd.

Online Hate Prevention Institute. (2014) "Press release: Launch of online tool to combat hate". <http://ohpi.org.au/press-release-launch-of-online-tool-to-combat-hate/>

Osborn, M. (2008) *Fuelling the Flames: Rumour and Politics in Kibera*, Journal of Eastern African Studies, Vol. 2, no. 2, str. 315–27.

OSCE (2014) *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*. Vienna.

OSCE (2015) *Working With Youth for Youth: Protection Against Radicalization*. Belgrade. <http://www.osce.org/cio/205211?download=true>

OSCE Representative on Freedom of the Media (2004), *The Media Freedom, Internet Cookbook*, Edited by Christian Möller and Arnaud Amouroux, Vienna <http://www.osce.org/fom/13846>

Osler, A. and Starkey, H. (2005) *Changing Citizenship*. Berkshire: Open University Press.

O'Loughlin, B., Boudeau, C., and Hoskins, A. (2011), 'Distancing the Extraordinary: Audience Understandings of Discourses of "Radicalization"', *Continuum* 25(2), str: 153–164

Parida, P. K. (2007) 'Globalisation, Relative Deprivation and Terrorism: An Analysis', *India Quarterly: A Journal of International Affairs*, (October), pp. 122–154.

Pavlović Jelena, Džinović V. i Milošević N. (2006). *Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji*. Institut za pedagoška istraživanja. Psihologija. vol. 39. br. 4. str. 365-381.

Peterson, A. and Knowles, C. (2009) "Active Citizenship: A Preliminary Study into Student Teacher Understandings," *Educational Research* 51, no. 1: 39–59.

Petrović, P. & I. Stakić, (2018) "*Estremism Research Forum: Serbian Report*," British Council, April, .

Perry, V. (2016) *Initiatives to Prevent/Counter Violent Extremism in South East Europe*. Sarajevo. www.rcc.int.

Petrović, N., *Putevi istraživanja autoritarnosti*, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001.

Politička enciklopedija (1975), Saveremena administracija. Beograd

Post, R., Hare, I. & Weinstein, J., (2009) *Hate speech*. In *Extreme speech and democracy*, Oxford University Press, str.123–38.

Poster, Mark (2004); *The Net as a Public Sphere?*

http://www.wired.com/wired/archive/3.11/poster.if_pr.html

<http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/internet.html>

Primena standarda pravično suđenje u pravosudnom sistemu Srbije (2014) Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd

Radojković, Miroljub; Miletić, Mirko (2005), *Komuniciranje mediji i društvo*, STYLOS, Novi Sad.

Radojković, Miroljub; Branimir Stojković (2004), *Informaciono komunikacioni sistemi*, CLIO

Radojković Miroljub, Đorđević Toma (2005), *Osnove komunikologije*, FPN, Čigoja

Ravndal, Jacob Aasland (2013), *Anders Behring Breivik's use of the Internet and social media*, <http://journals.sfu.ca/jed/index.php/jex/article/view/28>

Ribble, M. (2011) *Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know*. ISTE, 63

Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2017. godinu. (2018)
<http://www.ombudsman.rs/attachments/article/5671/Godisnji%20izvestaj%20za%202017.%20godinu%201.pdf>

Regional Roma Survey 2017: Country fact sheets. UNDP, The World Bank.
<http://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/roma/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets.html>

Report on the relationship between freedom of expression and freedom of religion: the issue of regulation and prosecution of blasphemy, religious insult and incitement to religious hatred', doc. CDL-AD(2008)026, (2008)

Responding to Cyberhate (2010), Toolkit for Action (ADL)

Rockeach, M., *The Open and Closed Mind*, Basic Books, New York 1960.

Rosen, (2014) *The harm in hate speech*, Harvard University Press.

Rot, N., N. Havelka, (1973) *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka, Beograd.

Rowbottom, J., (2012) *To Rant, Vent and Converse: Protecting Low Level Digital Speech*. The Cambridge Law Journal, Vol, 71, n.2, str.355–383.

Ryan, M.P., (1992) "Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America," in Craig Calhoun, ed., *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, Mass.: MIT Press), pp. 259–288

Ryngaert, C., (2008) *Jurisdiction in international law*. Oxford University Press.

Shin, J., (2008) *Morality and Internet Behavior: A study of the Internet Troll and its relation with morality on the Internet*. In Society for Information Technology & Teacher Education International Conference. str. 2834–2840.

Somerville, K. (2011) *Violence, Hate Speech and Inflammatory Broadcasting in Kenya: The Problems of Definition and Identification*, *Ecquid Novi: African Journalism Studies*, Vol. 32, no. 1, STR. 82–101.

Sageman, M., (2004) *Understanding Terror Networks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sageman, M., Leaderless (2004) *Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, .

Sartr, Ž. P., *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Grafos, Beograd 1992.

Schudson, Michael (1998). *The Good Citizen: A Brief History of American Civic Life*. New York: Simon & Schuster - Schudson, Michael Martin Kessler Books -- The Free Press.

Schudson, Michael (1998), *Changing Concepts of Democracy*.

Schwelb, Egon (1966), "*The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*," *International and Comparative Law Quarterly* 15:4

Selfa, Lance (2002). *Slavery and the origins of racism*. *International Socialist Review* Issue 26

Serano, Julia. *Whipping Girl: A Transsexual Woman on Sexism and the Scapegoating of Femininity*, Seal Press, 2007. ISBN 978-1-58005-154-5, ISBN 1-58005-154-5

Stojković, Branimir (1999), „*Identitet kao determinanta kulturnih prava*“: *Kulturna prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine. (2016) Službeni glasnik. Beograd. http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/strategija_za_socijalno_ukljucivanje_roma_i_romkinja_2016_2025_0.pdf

Striking a Balance (1992), University of Essex:

<https://www.article19.org/data/files/pdfs/publications/striking-a-balance.pdf>

Sosir Fernand De (1996) *Kurs opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci

Szilagyi, Anna, *Vodič kroz lingvističku samoodbranu* (2018), Media Diveristy Institute

Tartar, A. (2017) *How the Populist Right Is Redrawing the Map of Europe*, Bloomberg.
<https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right/>.

The Legal Project. *European Hate Speech Laws*. <http://www.legal-project.org/issues/european-hate-speech-laws>.

The Twitter Rules. Content Boundaries and Use of Twitter.
<https://support.twitter.com/articles/18311-the-twitter-rules>.

The White House (2013) Online Safety for Youth: Working to Counter Online Radicalization to Violence in the United States, youth.gov.

Timofeeva, Yulia A. (2003). *Hate speech online: Restricted or Protected?* Journal of Transnational Law & Policy, Vol. 12:2.

Trask, Robert Lawrence u Stockwell, Peter, ed. (2007). *Language and Linguistics: The Key Concepts* (2nd ed.). Routledge

Trebješanin, Žarko (2007), *Psihologija političkog ekstremizma*, Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti 2/2007 (V)

Trebješanin, Ž. (2002), "Tolerancija: psihološki aspekti i razvoj" u: Tolerancija: susret razlika, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, Beograd

Trebješanin, Ž (1995), *Politika i duša*, Vreme knjige, Beograd

Tsesis, A., (2001) *Hate in cyberspace: Regulating hate speech on the Internet*. San Diego L. Rev., Vol. 38, str. 817-54.

Thompson, A., (2007) *The media and the Rwanda genocide*. IDRC.

UNDP Serbia Country Office and CeSID (2016) *Survey of the drivers of youth radicalism and violent extremism in Serbia*. Belgrade.

UNESCO (2015) 'Empowering youth to build peace: a new integrated framework of action'. http://en.unesco.org/sites/default/files/ci_youth-english-web-20150616-082128118.pdf.

UN International Convention on the Elimination of All of Racial Discrimination (7 March 1966)

United States Mission to the OSCE: *U.S. Perspectives on Hate Speech and Government Regulation*. Conference on Hate Speech, Budapest, April 1, 2006.

Valić Nedeljković, D., N. Knežević i D. Gruhonjić, (2015) *Uloga medija u normalizaciji odnosa na Zapadnom Balkanu*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu / Centar za istraživanje religije, politike i društva, Novi Sad.

Vidanović, Ivan (2006) *Rečnik socijalnog rada*, Beograd

Volter (2005)., *Rasprava o toleranciji*, Utopija, Beograd

von Behr, Ines; Anaïs Reding, Charlie Edwards, Luke Gribbon (2013), *Radicalisation in the digital era - The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*, RAND Europe

http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf

Youtube Community Guidelines. http://www.youtube.com/t/community_guidelines.

Waldron, J. (2012) *The Harm in Hate Speech*. Harvard University Press.

Waldron, J, Romano, A. (2013) “*What will it take for Facebook to care about violence against women?*” <http://www.dailydot.com/business/wam-fbrape-violence-against-women-facebook/>

Walker, I. and Pettigrew, T. F. (1984) ‘Relative deprivation theory: An overview and conceptual critique’, *British Journal of Social Psychology*, 23(4), str. 301–310.

Webber, C. (2007) ‘*Revaluating relative deprivation theory*’, *Theoretical Criminology*, 11(1), str. 97–120.

Website “No Hate Speech Movement”: <http://www.nohatespeechmovement.org/hate-speech-watch>

Zhang, C. Sun, J. Zhu, X, and Fang, Y. (2010) *Privacy and security for online social networks: Challenges and opportunities*. *IEEE Network*, July/August.

Spisak ilustracija:

Slike:

Slika 1 - Govor mržnje u odnosu na slobodu izražavanja i nacionalno zakonodavstvo

Slika 2 - Pojednostavljeni model interaktivnog komuniciranja

Slika 3 - Modeli mrežne strukture

Tabele:

Tabela 1 - Stepeni medijske regulacije (McQuail, 2010)

Tabela 2 - Proces masovnog komuniciranja (Jakubovič, adaptirano od Mekvejla)

Tabela 3 - Masovna publika (Jakubovič, adaptirano od Mekvejla)

Tabela 4 – Osnovne vrste komuniciranja putem interneta

Tabela 5 – Najčešći tipovi internet servisa koji se mogu koristiti za širenje govora mržnje

Grafici:

Grafikon 1 - Globalni ICT trendovi 2001-2015 (ITU)

Grafikon 2 - Lista aplikacija sa najvećim brojem korisnika na svetu (maj 2016)

Grafikon 3 – Rast upotrebe društvenih mreža i aplikacija za razmenu poruku (activate.com)

Grafikon 4 - Žrtve zločina iz mržnje u procentima u Evropi (Savet Evrope)

Grafikon 5 - Žrtve zločina iz mržnje (statistički prikaz Hate Base)

Grafikon 6 – Sajber siledžijstvo u srednjim školama u SAD (Statista portal)

Grafikon 7 – Tipovi prijavljenog govora mržnje iz Trećeg izveštaja o sprovođenju Kodeksa za borbu protiv nelegalnog onlajn govora mržnje

Grafikon 8 - frekvencijska analiza 1 (jesen, 2014.), Ebart

Grafikon 9 - frekvencijska analiza 2 (jesen, 2014.) , Ebart

Grafikon 10 - Kršenje Kodeksa novinara Srbije u onlajn medijima 2013-2016 (na osnovu broja prijava Savetu za štampu)

Grafikon 11 - Tipovi prijavljenih medijskih sadržaja (Savet za štampu)

Grafikon 12 - Najčešći tipovi govora mržnje u onlajn medijima u Srbiji (Savet za štampu)

Grafikon 13 - Govor mržnje u onlajn izdanjima medija 2013-2016 (Savet za štampu)

Grafikon 14- Mete govora mržnje u onlajn medijima 2013-2016 (na osnovu prijava Savetu za štampu)

Grafikon 15 - Statistički pregled napada na LGBT osobe (Izvor GSA 2015)

Biografija

PREDRAG NIKOLIĆ

Rođen je u Prokuplju 1977. godine. Osnovnu školu i Gimnaziju (društveno-jezički smer) završio je u Kuršumliji. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2003. godine stekao je zvanje diplomiranog istoričara umetnosti. Na postdiplomskim studijama komunikologije, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu stekao je zvanje Magistra političkih nauka 2013. godine.

Od 2001. do 2004. godine radio je kao profesor likovne kulture u Osnovnoj školi „Drinka Pavlović“ u Kuršumliji, dok je istovremeno radio sa mladima u kolektivnom centru za izbegla i raseljena lica (od 2002. do 2005. godine). Nakon toga završava pripravničku praksu u lokalnoj samoupravi u sklopu projekta Misije OEBS u Srbiji (2005-2006), da bi počeo da radi kao saradnik na Programu podrške sprovođenju Strategije reforme državne uprave u Republici Srbiji, u Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu, preko Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) od 2006. - 2009. godine.

U toku letnjeg semestra 2008. godine angažovan je kao demonstrator na vežbama iz predmeta Informatika, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Od 2009. do 2012. godine zaposlen je kao viši saradnik na Programu dobre uprave u Odeljenju za demokratizaciju Misije OEBS-a u Srbiji. Nakon toga, radi u Kancelariji za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije na mestu koordinatora projekata Nacionalnih saveta nacionalnih manjina preko Kancelarije Ujedinjenih nacija za projektne usluge (UNOPS) i kao koordinator u Kancelariji Poverenika za ravnopravnost. Od 2013. radi u Misiji OEBS-a u Srbiji kao saradnik za inkluziju Roma, a od 2017. na prevenciji nasilnog esktremizma i radikalizacije.